

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

98

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–2017)
Др Петар В. Крестић (2018–)

Уредничтво
Др Ђорђе БУБАЛО
Др Петар В. КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН
Др Небојша ШУЛЕТИЋ

Главни и одговорни уредник
Др Петар В. Крестић

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

98
(2/2018)

НОВИ САД
2018

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Марко Гавриловић СРБИ У ДЕЛИМА АУСТРИЈСКОГ ХРОНИЧАРА ТОМАСА ЕБЕНДОРФЕРА	Marko Gavrilović SERBS IN THE WORKS OF THE AUSTRIAN CHRONICLER THOMAS EBENDORFER
--	---

7–29

Љубомирка Кркљуш О ПРАВНОМ ПОЛОЖАЈУ СРБА У ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ – СТВАРНОСТ, ЖЕЉЕ И КОНТРОВЕРЗЕ	Ljubomirka Krkljuš ON THE LEGAL POSITION OF SERBS IN THE SOUTH HUNGARY – REALITY, ASPIRATIONS AND CONTROVERSE
--	---

31–66

Петар В. Крестић МИНИСТАР ГЕНЧИЋ О ЖЕНИДБИ КРАЉА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА	Petar V. Krestić MINISTER GENČIĆ ON THE KING ALEKSANDAR OBRENOVIĆ'S WEDDING
---	--

67–79

Снежана Илић РИСТО РАДУЛОВИЋ КАО УРЕДНИК ЛИСТА <i>НАРОД</i>	Snežana Ilić RISTO RADULOVIĆ AS EDITOR OF THE NEWSPAPER <i>NAOD</i>
---	---

81–89

Милева Томић „МИСАО ВОЈВОДИНЕ” НИКОЛЕ МИЛУТИНОВИЋА	Mileva Tomić “THE VOJVODINIAN THOUGHT” BY NIKOLA MILUTINović
--	--

91–103

Александар Пушкаш ИНТЕЛЕКТУАЛНА ОПОЗИЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ: СЛУЧАЈ ЧАСОПИСА <i>ЈАВНОСТ</i> (1980/1981)	Aleksandar Puškaš INTELLECTUAL OPPOSITION IN YUGOSLAVIA: CASE OF MAGAZINE <i>THE PUBLIC</i> (1980/1981)
--	--

105–116

ИСТОРИОГРАФИЈА и МЕТОДОЛОГИЈА /
HISTORIOGRAPHY and METHODOLOGY

Ђорђе Бубало
СУНОВРАТ НАУЧНЕ ИСТОРИОГРАФСКЕ ПЕРИОДИКЕ
(Поводом покретања часописа *Најновији и најновији*)
117–155

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ /
REVIEWS and NOTES

Бранко Златковић
УЗБУДЉИВА ПРИПОВЕСТ О СЛОЈЕВИТОСТИМА КОСОВСКИХ ЛЕГЕНДИ
(Ненад Љубинковић, *Од Косовске бијке до косовске легенде*.
Матица српска, Нови Сад 2018, 182 стр.)
157–160

Марија Андрић
ПРИЛОГ РАЗУМЕВАЊУ ТРГОВАЧКЕ ПРАВДЕ НА МЕДИТЕРАНУ
У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ
(*Tribunali di mercanti e giustizia mercantile nel tardo medioevo*, a cura di Elena
Maccioni, Sergio Tognetti: Leo S. Olschki Editore, Firenze 2016, vi + 222 pp.)
161–164

Јелена Веселинов
МАТЕРИЈАЛНА ДОБРА НА ПОЛЗУ СВОМ НАРОДУ
(*Задужбине и задужбинари: У фондовима Архива Србије, том 1*.
Приредили: Јелица Рељић, Ана Кос Вујовић, Оливера Остојић, Ђурђија Аџић,
Ениса Аломеровић Хубанић и Душан Гутеша. Архив Србије, Београд 2015, 906 стр.)
165–167

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
Vladimir Nikolić
AUTHORS IN THIS ISSUE
169–171

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ
INSTRUCTION TO AUTHORS
173–178

Мср МАРКО ГАВРИЛОВИЋ
Историјски институт
Београд, Србија

СРБИ У ДЕЛИМА АУСТРИЈСКОГ ХРОНИЧАРА ТОМАСА ЕБЕНДОРФЕРА

САЖЕТАК: У раду се разматрају до сада слабо запажене, а углавном незапажене вести аустријског хроничара Томаса Ебendorфера о Србима. Наиме, Ебendorфер је у више својих дела остављао податке који су везани за српску историју. Ти подаци се у мањој мери односе на период XIII и XIV века, а најзначајнији су за XV век. Акценат је на турском запоседању Балкана, па су и подаци о Србима претежно у оквиру тих вести. Иако су ове вести већим делом познате из других извора ипак, би уз поновну анализу требало размотрити у којој мери је Ебendorфер дао другачије виђење одређених догађаја, односно одредити степен самосталне вредности његових дела, али и зависност од других.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Томас Ебendorфер, *Аустријска хроника*, *Хроника римских ђаја*, *Хроника римских краљева*, Срби, Турци

Томас Ебendorфер био је познати аустријски теолог, дипломата и хроничар.¹ Рођен је 10. августа 1388. године у Хаселбаху, а преминуо 12. јануара 1464. у Бечу. Године 1406. почео је са школовањем, да би 1420. или 1421. постао свештеник. Врхунац његовог школовања био је 1428. када је постао

¹ О Ебendorферовом животу и делу доста је писано у аустријској и немачкој литератури: A. Lhotsky, "Thomas Ebendorfer, Chronica Austriae", *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*, Nova Series 13 (MGH, SS rer. Germ. N. S.), Berlin-Zürich 1967, I-XCVI; H. Zimmermann, "Thomas Ebendorfer, Chronica pontificum Romanorum", *MGH, SS rer. Germ. N. S.* 16, München 1994, 1-51; H. Buchhandlung, "Thomas Ebendorfer, Chronica regum Romanorum I-II", *MGH, SS rer. Germ. N. S.* 18 (1, 2), Hannover 2003, XI-CII; A. Lhotsky, *Thomas Ebendorfer. Ein österreichischer Geschichtsschreiber, Theologe und Diplomat des 15. Jahrhunderts*, Stuttgart 1957; A. Lhotsky, "Ebendorfer, Thomas", *Neue Deutsche Biographie (NDB)*. Band 4, Duncker, Humblot, Berlin 1959, 223-224; H. Zimmermann, "Thomas Ebendorfer, ein Universalhistoriker der konziliaren Epoche", *Römische historische Mitteilungen*, 40 (1998), 389-414; Isti, "Studien zur Ausgabe der Österreichischen Chronik des Thomas Ebendorfer", *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (MIÖG)*, 57 (1949), 197-206; J. P. Kirsch, "Thomas Ebendorfer", *Catholic Encyclopedia*, vol. 5, New York: Robert Appleton Company 1913, 241-242; P. Uiblein, "Aus den letzten Jahren Thomas Ebendorfers", *MIÖG*, 100 (1992), 283-304.

доктор теологије. Три пута је био ректор Универзитета у Бечу и то 1423, 1429. и 1445. године. Већ 1427. постао је каноник опатије Св. Стефана у Бечу. Значајно је истаћи да је Томас Ебендорфер био важна политичка фигура у тадашњој Западној и Средњој Европи. Наиме, он је био близак аустријском херцегу Алберту V Хабзбуршком, потоњем краљу Угарске и цару Светог Римског Царства Алберту II. Алберт се често саветовао са Ебендорфером око неких политичких питања. Оно што је обележило Ебендорферов живот, свакако јесте боравак на сабору у Базелу. Универзитет је 1432. године овластио Ебендорфера за свог заступника на овом сабору где се он укључивао у разне расправе, а нарочито око хуситског питања.²

И наредних година Ебендорфер је боравио у разним градовима као што су Лихлава, Брно (Чешка) и Стони Београд (Угарска), свакако у вези са проблемима око хусита. Након смрти краља Алберта II, почетком 1439. године, Ебендорфер је постао саветник Албертовог рођака из породице Хабзбурга, херцега Фридриха V. Ебендорфер је пратио Фридриха на његовом крунисању за краља у Ахену (1442) као и на путу за Рим, где је Фридрих 1452. крунисан за цара.³ Временом, међу њима је дошло до захлађења због тога што је Ебендорфер исказивао отворене симпатије према побуни царевог брата херцега Алберта VI 1460, иако је на неки начин покушао да буде посредник у овом сукобу. Побуњени херцег преминуо је у децембру 1463, а стицајем околности, Ебендорфер га није дуго надживео, преминуо је у јануару 1464.⁴

Томас Ебендорфер био је типични представник касног средњовековног жанра хроника и анала што је и одлика аустријске средњовековне историографије тог доба. Важно је нагласити да је једна од главних одлика Ебендорферовог начина рада концентрисање на тзв. неписане изворе. Историјска анализа његових дела показује да је обилазио места битака, истраживао разне гробне локације, споменике и сл. Другим речима, озбиљно је приступио свом историографском раду и покушавао да остави свој оригинални печат.⁵

У овом раду посветиће се пажња Ебендорферовим делима која имају значај за изучавање српске средњовековне историје. У складу с тим издавамо *Хронику римских краљева*, *Аустријску хронику* и *Хронику римских ђаца*.⁶ С друге стране, *Tractatus de schismatibus* је од посредног значаја.⁷ За историју Срба нека Ебендорферова дела нису од значаја.⁸

² О томе детаљно: A. Lhotsky, *Thomas Ebendorfer*, 18–32; Isti, *NDB*, 223; J. P. Kirsch, n. d., 241.

³ A. Lhotsky, *Thomas Ebendorfer*, 37, 45. Фридрих III је Ебендорфера слао у разне мисије, нарочито у периоду од 1440. до 1444. године. J. P. Kirsch, n. d., 241.

⁴ W. Stubs, *Germany in the later Middle Ages 1200–1500*, London 1908, 198–199; A. Lhotsky, *NDB*, 223; Isti, *Thomas Ebendorfer*, 50–54; J. P. Kirsch, n. d., 242; О Ебендорферовим последњим годинама, као и о вези са сукобом Фридриха III и Алберта VI вид. P. Uiblein, n. d., 283–304.

⁵ *The Oxford History of Historical Writing (1400–1800)*: Vol 3, ed. by J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, D. Woolf, Oxford – New York 2012, 305.

⁶ Вид. нап. 1.

⁷ Thomas Ebendorfer, “Tractatus de schismatibus”, hrsg von. H. Buchhandlung, *MGH, SS rer. Germ. N. S. 20*, Hannover 2004.

⁸ Thomas Ebendorfer, “Diarium sive Tractatus cum Boemis (1433–1436)”, hrsg. von H. Zimmermann, *MGH, SS rer. Germ. N. S. 25*, Hannover 2010; Thomas Ebendorfer, „Historia Jerusalemiana”, hrsg. von H. Buchhandlung, *MGH, SS rer. Germ. N. S. 21*, Hannover 2006; У

Најпознатије Ебендорферово дело је *Аусџиријска хроника*.⁹ Ебендорфер је активно почео да пише тек од 1449. године. Практично пре тога нема континуитета у његовом раду због разних послова које је обављао као дипломата.¹⁰ *Аусџиријску хронику* писао је у периоду од 1451. до краја 1463. године.¹¹ Аутограф је изгубљен, а приметно је да су каснији преписивачи имали проблема са дешифровањем неких делова, али и са тешким стилем писања који одликује овог хроничара.¹² Изгледа да је након ауторове смрти Теолошки факултет Универзитета у Бечу конфисковао његов рукопис. Данас је познато да је прва копија *Аусџиријске хронике* настала око 1509. године, а још је барон од Албрехтсберга 1613/14. истакао да је она непотпуна. Барон је лично покушао да реконструише оригиналну верзију рукописа, а постоји могућност да је код себе имао оригинални рукопис. У сваком случају, након његових покушаја реконструкције оригинал је неповратно изгубљен.¹³

Сачувано је више кодекса у којима се налази *Chronica Austriae*.¹⁴ Најстарији је означен као *codex A*, у којем је препис из 1509. Чува се у Националној библиотеци у Бечу (*свр.* 7583).¹⁵ *Codex B*, који није био познат Хијерониму Пецу, такође се чува у Националној библиотеци у Бечу (*свр.* 7660). Са задње стране тог рукописа налази се белешка да је аутор Томас Ебендорфер из Хаселбаха. Може се датирати око 1600. године, у време цара Рудолфа II Хабзбуршког (1576–1612).¹⁶ Најзначајнији је ипак *codex C* (Национална библиотека у Бечу, *свр.* 7671). Кодекс је настао од стране људи који су радили под туторством поменутог барона Ененкела. Постоји могућност да је до њега доспео аутограф хронике, али свакако у исквареној верзији. То објашњава и баронова настојања да изврши одређене исправке. Управо, захваљујући њему одређени делови текста су правилно прочитани. Он је у складу с тим утврдио да је овај кодекс веродостојнији од кодекса *A*.¹⁷ На овај кодекс се ослањао и *codex D*, па као и *C* садржи најпотпунији текст, а постоје и кодекси означени словима *G*, *L*, *V* и *K*, али они немају већу историјску вредност.¹⁸ За ово дело, Ебендорфер је користио широк спектар извора, како наративних, тако и дипломатичких, као што су владарска писма и повеље.¹⁹

Такође, јако важно дело јесте *Chronica regum Romanorum*. Ту хронику Ебендорфер је почео да пише највероватније током 1449. године. Говорећи о сукобима у Саксонији током 1450, аутор изражава наду да ће убрзо моћи

оквиру исте едиције и исте серије од поменутог приређивача налази се и *Catalogus Praesulum Laureacensium et Pataviensium*, Hannover 2008.

⁹ Прво издање је приредио Хијероним Пец у *Scriptores rerum Austriacarum* II, Lipsiae 1725.

¹⁰ *Chronica Austriae*, IX.

¹¹ Isto, XI.

¹² Isto, XLIX.

¹³ Копија рукописа настала је према наређењу цара Максимилијана Хабзбуршког (1459–1519).

¹⁴ Поред предговора у оквиру *Аусџиријске хронике* о поменутих кодексима вид. и: A. Lhotsky, „Studien”, 189–226.

¹⁵ *Chronica Austriae*, LIII–LVI, LXIV; A. Lhotsky, „Studien”, 198–206.

¹⁶ *Chronica Austriae*, LXIV–LXVI; A. Lhotsky, „Studien”, 206–208.

¹⁷ Зна се да је кодекс на крају завршио у једном доминиканском манастиру у Бечу. *Chronica Austriae*, LXXIII–LXXIV; A. Lhotsky, „Studien”, 209–217.

¹⁸ *Chronica Austriae*, LXXIV–LXXIX; A. Lhotsky, „Studien”, 217–226.

¹⁹ О изворима *Аусџиријске хронике*, вид. *Chronica Austriae*, XXIV–XLIX.

да заврши дело, што значи да оно није било готово.²⁰ Стиче се утисак да је *Хронику краљева* завршио у јако кратком периоду, ако се узме у обзир да је већ 1451. радио на *Тракийају*. Харалд Цимерман изражава одређене недоумице у вези с овим питањем, па истиче да постоји могућност да је аутор још пре 1449. вршио обимне припреме за писање дела. Али исто тако бројне напомене које је оставио указују да је дело писано на брзину, јер Ебендорфер није имао времена да све што је желео да искаже уклопи у основни текст.²¹

Ебендорфер је оставио драгоцену забелешку која се односи на разлоге писања ове хронике. На почетку шесте књиге он истиче како будућим нараштајима жели да остави дело писано на основу наративних и документарних извора.²² Дело је први издао аустријски историчар, Алфред Франсис Прибрам, захваљујући коме су одређени делови текста разјашњени, али ипак не у потпуности.²³ У *Хроници римских краљева*, Ебендорфер користи већ утемељену књижевну форму која подразумева да у низу владарских биографија прикаже и светску историју, а овакав начин нарације потиче још од Јеронима. Када је предао копију свог дела цару, аутор је одлучио да ипак изврши неке допуне, а уз додатак аутографу налазе се вести значајне за историју Срба.²⁴

Сачуван је аутограф који се налази у оквиру Бечког кодекса под ознаком 3423, а поред тога још је за цара Фридриха III направљена копија рукописа, која се 1858. године нашла у Британском музеју, а потом у Британској библиотеци у Лондону (п. 22273). Значај ове копије огледа се у томе што се из њеног садржаја сазнаје да се дело средином XVI века налазило у поседу Хабзбурга, да би средином наредног столећа доспело у Алзас.²⁵

Веома важно дело за историју Срба је *Chronica pontificum Romanorum*. Папске хронике спадају у ред најважнијих књижевних жанрова средњовековног Запада. Њихов образац поставио је пољски доминиканац Мартин из Опаве.²⁶ Ебендорфер је с писањем овог дела почео 1458. године и оно обухвата портрете свих папа од самог Св. Петра закључно са Пијем II. Аутор дело завршава догађајима из 1463. године говорећи о турско-млетачком сукобу на Пелопонезу, а напред је поменуто да је у јануару наредне године и преминуо.²⁷ Изгледа да поменути назив потиче из познијег времена, а у кодексу који је пронађен у Бечу стоји назив *Liber pontificum*.²⁸ Претпоставља се да сачувани рукопис *Хронике римских краљева*, који се чува у Националној библиотеци у Бечу (свр. 3423), представља аутограф. Дело је више пута до-

²⁰ Isto, XXXII.

²¹ Isto, XXXIII–XXXV.

²² Isto, XXXVI.

²³ A. F. Pribram, "Thomas Ebendorfers Chronica regum Romanorum", *MIÖG*, 3 (1890/94).

О томе вид. *Chronica regum Romanorum* I, XXXVI.

²⁴ *Chronica regum Romanorum* I, 576, 608; II, 858, 886, 919, 925.

²⁵ *Chronica regum Romanorum* I, XXII, XXIV.

²⁶ S. Batalova, "Some notes on the Motif of Conversion to Christianity of the Bulgarians in *Chronica Pontificum Romanorum* by Thomas Ebendorfer", *Scripta & e-Scripta* (2017), 107; О Мартину из Опаве вид. С. Г. Мереминский, „Мартин из Опавы” *Православная энциклопедия* 44 (2016), 174–176 (са наведеном многобројном литературом).

²⁷ *Chronica pontificum Romanorum*, 3–4.

²⁸ Isto, 4–5.

пуњавано још у оквиру првог преписа, а Ебендорфер је остављао доста тога на маргинама.²⁹ Он је приликом писања овог дела користио дела ранијих хроничара попут Андрије из Регензбурга, а најважније је свакако дело Мартина из Опаве, али и Винсента од Бовеа.³⁰ Важно је истаћи да и овде за савремене догађаје, Ебендорфер користи и властита искуства као извор, а неретко је присутна и критика папства, нарочито због последица сабора у Базелу.³¹

Подаци које аутор даје о Србима хронолошки се могу поделити у две групе. Прва се односи на догађаје из друге половине XIII и прве половине XIV века. Друга група обухвата догађаје из XV века. Први од тих догађаја јесте у историографији добро познато присуство српског краља на свадби млађег сина угарског краља Беле IV 1264. године.³² Други се односи на несудбени брак између краља Стефана Душана и Јелисавете, кћерке немачког краља Фридриха Лепог, а синовике аустријског војводе Отона.³³

Томас Ебендорфер присуство краља Уроша у Бечу помиње у *Аустријској хроници*. Он преноси вести о сукобима угарског краља Беле IV и чешког краља Отокара II Пшемисла око Штајерске (*Marchia*). Сукоби између Угара и Чеха завршени су битком код Кресенбруна 1260. године у корист чешког краља Отокара Пшемисла. Међутим он је отерао прву жену Маргарету и оженио се Белином унуком Кунигундом, а тада је уговорено венчање млађег краљевог сина Беле са Отокаровом нећаком Кунигундом Бранденбуршком.³⁴ За нас је овде битна улога Срба у угарско-чешким односима. Наиме, Ебендорфер преноси да је венчање прослављено у Бечу где су поред чланова угарске краљевске породице били краљеви Русије, Мачве, краљев унук Бела и краљ Србије са многим војсковођама (или племићима).³⁵ Ебендорферове вести о овим догађајима без сумње су преузете из ранијих извора.

Први извор који је забележио овај догађај јесте Отокарова *Римована штајерска хроника*. Отокар Штајерски наводи да су на свечаностима у Бечу поред краља Беле (*Велана*) и синова му Стефана и Беле били *der kunic von Rāzen, und der kunic von Matschouwe...und der kunic von Sirvie*.³⁶ Вести Отокара

²⁹ *Chronica pontificum Romanorum*, 23–25; A. Levinson, “Thomas Ebendorfers *Liber pontificum*”, *MIÖG* 20 (1899), 69.

³⁰ *Chronica pontificum Romanorum*, 9–16; Детаљно о изворима *Пайске хронике*, вид.: A. Levinson, n. d., 78–92.

³¹ *Chronica pontificum Romanorum*, 19–22.

³² Литература о овом догађају је многобројна па читаоце упућујемо на основне наслове: К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 182, нап. 10; *Историја српског народа I. Од најстаријих времена до Маричке бијке (1371)*, Београд 1980, 352 (С. Ћирковић); П. Рокаи, *Историја Мађара*, 85; А. Узелац, „Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији (XII–XIV век)”, *Војноисторијски гласник I* (2014), 12; Ђ. Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића I. Од сабора у Расу до сабора у Дежевцу*, Београд 2016, 195.

³³ Додуше, овај податак ретко је коментарисан у домаћој литератури, али га први спомиње К. Јиречек, n. d., 216 и нап. 21; Вид. и: Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар*, Београд 2005, 66–67.

³⁴ Преглед ових догађаја даје Ф. Дворник, *Словени у европској историји и цивилизацији*, Београд 2001, 49–52; P. Engel, n. d., 106.

³⁵ *Chronica Austriae*, 133–134.

³⁶ *Ottokars Österreichische Reimchronik*, pars. 1, hrsg. von J. Seemüller, MGH, SS, Dt. Chron 5,1, Hannover 1890, 106; Ове вести недавно је коментарисао Н. Миливојевић, „Вести

Штајерског преноси и цистерцитски опат Јован Виктриншки. Он поред Арпадоваца такође помиње краља Мачве, али даље наводи *Razzie et Servie assistantibus ei cum innumeris ducibus, comitibus et baronibus terre sue*.³⁷ Трећи извор који говори о овом догађају и помиње присуство краља Србије јесте дело *Аустријске хронике 95 владара* Леополда Штајнројтера, настало у периоду 1387–1398.³⁸

Овде запажамо да је Ебендорфер готово верно пренео податке ранијих хроника у вези са свадбом у Бечу. Иако у литератури није довољно наглашено, мислимо да је вредно истаћи да је у више извора посведочен боравак српског краља у Бечу, што довољно говори о думетима тадашње спољне политике краља Уроша. Запажа се да Ебендорфер не помиње учешће Срба у сукобу између Угара и Чеха код Кресенбруна, али он није толико детаљан као раније хронике када је реч о догађајима који му нису савремени.³⁹ Сматрамо да сам помен присуства српског краља у Бечу укључује и раније учешће српске војске на угарској страни. Такође, не треба занемарити чињеницу да Ебендорфер помиње и војсковође, односно племиће који су учествовали са својим краљевима на свадби. Додуше, војсковође нису поменуте у *Римованој хроници*, као ни код Штајнројтера који се директно ослања на Отокара Штајерског.⁴⁰ Међутим, њихово присуство уз набројане великодостојнике помиње и Јован Виктриншки. Он наводи многе војводе, кнежеве и бароне.⁴¹ То додатно појачава аргументацију да је Ебендорфер за раније делове своје хронике у великој мери користио дело опата Јована, који му је свакако служио као један од узора.

Поред овога, као што смо рекли, Ебендорфер пише и о несуженом браку Јелисавете, немачке принцезе и српског краља Стефана Душана. Овај податак први је запазио Константин Јиречек комбинујући вести које пружају Дубровчани и више пута поменути опат Јован Виктриншки.⁴² Из одлуке Бећа

аустријских хроника о Србима као савезницима угарског краља Беле IV у рату за аустријско наслеђе династије Бабенберга”, *Drugi međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka, Konteksti*, 4 (2014), Novi Sad 2015, 589, дајући превод наведених података на савремени српски језик.

³⁷ *Iohannis abbatis Victoriensis Liber Certarum historiarum*, tom. 1, libri 1–3, ed. F. Schneider, MGH, SS. rer. Germ 36, 1, Hannoverae–Lipsiae 1909, 158.

³⁸ *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, hrsg. von J. Seemüller, Hannover–Leipzig 1909, MGH SS, Dt. Chron 6, 120. На овом месту српски владар се наводи као *rex Syrfey*; Н. Миливојевић, *Вести аустријских хроника*, 591–592 и нап. 7 и 8; Упор. Ђ. Харди, *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године*, Нови Сад 2002, 216–217.

³⁹ О учешћу српских одреда у бици код Кресенбруна: *Ottokars Österreichische Reimchronik*, 98; J. Emler, *Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae, pars 2. Annonum 1253–1310*, Prague 1882, 103, № 271). Уп. Н. Миливојевић, *Вести аустријских хроника*, 590–593; Д. Гарди, “Ким був *Der kunic von Rāzen*, присутний на весіліі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV, і Кунігунди Бранденбурзької, біля міста Potenburg у 1264 році”, *Княжа доба*, V (2011), 199–208.

⁴⁰ *Ottokars Österreichische Reimchronik*, 106; *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, 120.

⁴¹ *Iohannis abbatis Victoriensis Liber Certarum historiarum* I, 158.

⁴² К. Јиречек, н. д., 215–216, истиче да је изасланике Јелисаветиног стрица, војводе Отона пратио витез Палман, вођа Душанових најамника, а да се из хронике опата Јована сазнаје да је реч о преговорима око брака немачке принцезе и српског краља. Укратко о овоме и С. Ђирковић, Б. Ферјанчић, *Стефан Душан*, 66.

умољених од 12. јула 1336. види се да су дубровачки посланици у Котору на својој галији превезли посланике аустријског војводе и витеза Палмана са његовим људима.⁴³ Управо вести Јована Виктриншког дају више информација о овом случају, а Ебендорфер их преузима, мада даје нешто сажетији опис. У наставку преносимо део у којем се помиње српски краљ:

*Quo et anno Katherina relictā ducis Leopoldi moritur et in Campo regis terre commendatur et similiter Elisabeth filia Friderici regis cum patre in Morbaco tumulatur. Que virgo, licet desponsata fuerit supradicto Iohanni et ab eo relictā mendacio impotentie sollicitata quoque, ut regi Servie nuberet, thorū scismatici recusavit et sic in puritate decessit.*⁴⁴

Да бисмо видели у којој мери Ебендорфер користи дело опата Јована, преносимо одговарајући опис из његове *Liber certarum*:

*Eodem anno infirmata est filia regis Friderici Elizabeth infirmitate, qua et mortua est; nam dum Servie regi diceretur matrimonialiter copulanda, in tantum abhorruit hominis scismatici fidem erroneam, ita ut cottidianus Deum gemitibus exoraret, multis ieiuniis corpus affligeret, suam semper Domino pudiciam commendaret.*⁴⁵

Иако се ова два текста у великој мери подударају, ипак би требало истаћи пар чињеница. Прва од њих је да Ебендорфер пре Јелисаветине смрти помиње смрт војводе Леополда (септембар 1336. године), а након помена њене смрти помиње и смрт Ане, кћерке чешког краља Јована Луксембуршког (септембар 1338) као и Јелисаветиног стрица, а Аниног супруга Отона (фебруар 1339).⁴⁶ Друга од њих је детаљнији опис који цистерцитски опат даје даље у тексту, а односи се на муке младе принцезе узроковане болешћу и на њену велику патњу. Она је у октобру 1336. године и преминула.⁴⁷ Из ових редова се види да Ебендорфер српског владара назива шизматиком, али треба узети у обзир да га тако назива опат Јован који пише средином XIV века, готово један век пре Ебендорфера. Ово напомињемо јер Ебендорферов став о православним владарима и народима није био тако негативан, што ћемо и показати када будемо говорили о приликама у XV веку.

Како је већ одавно утврђено у историографији, краљ Душан и краљица Јелена венчали су се 1332, али наредних година нису добили пород, па је краљ намеравао да се поново ожени. Избор је пао на младу кћер, тада већ покојног немачког краља Фридриха Хабзбуршког и Јелисавете Арагонске. Јелисавета је још 1332. требало да се уда за чешког краља Јована, чија је истоимена супруга, кћерка чешког краља Вацлава II преминула, али због

⁴³ *Monumenta Ragusina* II, *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, vol. XIII, Zagrabiae 1882, 365.

⁴⁴ *Chronica Austriae*, 266.

⁴⁵ *Iohannis abbatis Victoriensis Liber Certarum historiarum*, tom. II, lib. 4–6, ed. F. Schneider, MGH, SS. rer. Germ 36, 2, Hannoverae–Lipsiae 1910, 172, 202–203.

⁴⁶ *Chronica Austriae*, 266, nap. 1–2, 4–5.

⁴⁷ *Iohannis abbatis Victoriensis Liber Certarum historiarum* II, 173, 203.

противљења папе Јована XXII до брака није дошло.⁴⁸ За Јелисавету, која је боловала од туберкулозе, било је прилично непријатно сазнање о плановима њеног стрица да је уда за српског краља, па је несрећна принцеза убрзо након тога и преминула.⁴⁹

Поставља се питање зашто је краљ Душан желео брак управо са немачком принцезом из династије Хабзбурга? Баш у то време, 1335. године, дошло је до провале трупа угарског краља Карла Роберта у северне крајеве Српске земље. Угри су се ипак повукли када је српска војска, вероватно са византијским помоћним трупама, дошла до Жиче.⁵⁰ С друге стране, краљ Карло Роберт је учествовао на страни краља Фридриха Лепог у бици код Милдорфа (1322) против Лудвига Баварског и као неку врсту надокнаде добио Пожун од Хабзбурга. Међутим, односи између Аустрије и Угарске убрзо су кренули странпутицом. Карло Роберт је предузео опсежне реформе по питању привредног развитка. Једна од њих је подразумевала да страни трговци који пролазе кроз Угарску морају да се зауставе и у угарским градовима продају своју робу. Ова мера је највише штете нанела аустријским трговцима који су до тада без икаквих сметњи превозили своју робу из Београда до немачких земаља. Да би се реванширали, Хабзбурзи су увели исту меру за трговце који пролазе кроз тада важан трговачки центар, Беч. С друге стране, Карло Роберт је већ 1328. повратио Међумурје од Хабзбурговаца.⁵¹ Савез три краља, угарског, чешког и пољског, званично склопљен новембра 1335. у Вишеграду у Чешкој између осталог је подразумевао да се укину царине на угарску робу за јужне делове Немачке, а на тај начин је Аустрија губила по питању транзитне трговине.⁵² Аустрија међутим отворено подржава побуну Гисинговаца и то баш 1336. године када трају преговори о браку између Душана и Јелисавете.⁵³ Постоји озбиљна могућност да је заправо војвода Отон потражио потенцијалног савезника у српском краљу.

Сматрамо да се ови преговори могу повезати са непријатељством Хабзбурга према Карлу Роберту, ако се узме у обзир угарски напад на Српску земљу 1335. Такође, краљ Душан је могао очекивати нове угарске нападе, које је предузимао и краљ Лајош након смрти свог оца краља Карла Роберта 1342. године.⁵⁴ Као логичан закључак намеће се да је контакт између краља Душана и војводе Отона остварен преко Палмана, вође немачких најамника.⁵⁵ Иако нема других извора који говоре о вези између аустро-угарских сукоба

⁴⁸ К. Јиречек, н. д., 216; М. Пурковић, *Јелена, жена цара Душана*, Дизелдорф 1975, 8; О збивањима на подручју тадашње средње Европе и о улози краља Јована Луксембуршког вид. Ф. Дворник, н. д., 61–87.

⁴⁹ М. Пурковић, н. д., 8–9.

⁵⁰ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1964, 73; *ИСН I*, 515 (Б. Ферјанчић).

⁵¹ П. Рокаи, *Историја Мађара*, 100.

⁵² Пре овога у Тренчину су посредством Карла Роберта своје односе изгладнили пољски краљ Казимир и чешки краљ Јован. Ф. Дворник, н. д., 77; П. Рокаи, *Историја Мађара*, 100; P. Engel, n. d., 137. О уговору у Вишеграду вид. G. Rácsz, "The Congress of Visegrád in 1335: Diplomacy and representation", *Hungarian Historical Review*, vol. 2 (2013), 261–287.

⁵³ П. Рокаи, *Историја Мађара*, 100.

⁵⁴ Ј. Калић, *Београд*, 74; *ИСН I*, 515, 555 (Б. Ферјанчић, Р. Михаљчић).

⁵⁵ О Палману вид. М. Динић, "О витезу Палману", *Из српске историје средњег века*, пр. С. Ђирковић, В. Ђокић, Београд 2003, 448–451; Ђ. Бубало, „Палман”, *Српски биографски речник*, 7, Нови Сад 2018, 842–843.

и брачне политике српског краља Стефана Душана, ипак сматрамо да постоји довољно аргумената који иду у прилог томе да је антиугарски савез био у основи преговора о поменутом браку.

Наредне вести аустријског хроничара о Србима односе се на турска освајања Балкана и планове и подухвате за њихово истеривање из Европе у другој половини XIV и готово кроз цео XV век.

Већ смо рекли да Ебендорфер доноси и вести у којима не помиње директно Србе, али су ипак у тесној вези са судбином српског народа. Тако он у опису битке код Никопоља ниједном речју не помиње учешће српског одреда под командом кнеза Стефана Лазаревића.⁵⁶ Он у *Трактијаиу* даје кратак опис у којем наводи да је 1395. угарски краљ Жигмунд спремао поход против Турака, а да су као помоћ стигли Јован, војвода Бургундије са много Тевтонаца (Немаца), као и Руперт, син бавараског војводе Роберта. Међутим, Турци су им нанели пораз, а Жигмунд је бродом побегао у Константинопољ (*se navigio et fuge presidio in Constantinopoli*) спасивши неке од учесника похода, док су други попут Руперта заробљени (*et multis occisis et in captivitate actis alii in magna miseria, inter quos prefatus Rupertus...*).⁵⁷

У *Хроници римских ђаја*, која је настала након *Трактијаија*, аутор даје нешто детаљнији опис никопољске битке. Такође истиче да је краљ Жигмунд позвао све хришћанске владаре у поход (*et omnes Christiani orbis principes ad hoc suis litteris et nunciis invitavit*). Опет помиње Јована Бургундског као и то да се мноштво ратника, племића и магната из целе Немачке нашло на пољу код Никопоља у Бугарској.⁵⁸ Аутор потом говори о поразу крсташке војске. Многи су побијени, неки су побегли, неки су попут бургундског војводе и аустријског принца ухваћени, па су се касније, како хроничар наводи, ослободили уз не тако мали откуп (*pecunia non parva*).⁵⁹ У *Аустријској хроници* даје краћи опис у контексту аустријске историје.⁶⁰

Међутим, за нас је јако битна чињеница да након помена бекства многих за краљем Жигмундом у Цариград, Ебендорфер наводи једну занимљиву

⁵⁶ Литература о Бици код Никопоља је обимна, па ћемо навести основне наслове попут: F. Šišić, „Bitka kod Nikopolja”, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 8 (1896), 49–95; A. S. Atya, *The Crysade of Nicopolis*, London 1934; E. C. Antoché, „Les expéditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444): una comparasion”, *Medievalia Transilvanica*, v. 4: 1–2 (2000); У домаћој историографији на ово питање се недавно осврнуо, у контексту вести које доноси Константин Филозоф, М. Шуица, у раду „Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа”, *Историјски часопис (ИЧ)* 58 (2009), 109–124, са прегледом најважније литературе о бици.

⁵⁷ *Tractatus*, 65–66. Требало би истаћи да Ебендорфер не даје тачну годину битке, већ о 1395. говори као о години када су вршене припреме за поход. У *Chronica pontificum Romanorum*, 465, каже да је Жигмунд тада имао 17 година, што је нетачно јер је он рођен 1368, дакле 1395. је имао 27 година. J. Hoench, *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit: 1368–1437*, München 1996, 32. Ово може указати на грешку самог аутора, или на грешку неког од каснијих преписивача. Прилично је нејасно да ли је аутор заиста мислио да је поход био 1395. године, мада треба узети у обзир да његова хронологија није потпуно поуздана, чак ни за догађаје који су му временски ближи.

⁵⁸ *Chronica pontificum Romanorum*, 465–466.

⁵⁹ *Chronica pontificum Romanorum*, 466. Ове вести могао је преузети из многобројних извора попут Шилтбергера и Фроасара. H. Shiltbergers *Reisebuch nach de Nürberger Handschrift herausgegeben*, V. Langmannel, Tübingen 1885, 4; *Les Chroniques de sire Jean Froissart*, tome III, Paris 1835, 266–267, 297.

⁶⁰ *Chronica Austriae*, 318–319.

мисао коју преносимо у целости: *cum multis aliis rege fugiente in Constantino-polim unde et post secuta et usque hodie totius regni Bulgarorum deperdicio una cum Constantinopoli, Raczia et Syruia Deo iuste ob nostra flagicia permittente*.⁶¹ Ако посматрамо наведени цитат, Ебendorфер као да осећа огорченост због пораза хришћанске војске, а краљево бекство са осталима додатно појачава његово разочарање. Пишчев револт је разумљив, ако се узме у обзир да је *Хронику римских ђаја* завршио до краја 1463. године када су Турци покорили велики део Балкана, а он сâм истиче временску одредницу „данас” када говори о пропасти Бугарске, Византије и Србије. Дакле, он је свестан турске опасности и озлојеђен због хришћанских грехова, вероватно алудирајући на међусобне трзавице у хришћанском табору 1396, али и уопштено на неслогу у западном свету.⁶² Занимљиво је да Ебendorфер наводи само немачке племиће и магнате када говори о учесницима који су се одазвали крсташком позиву, што је и разумљиво ако се у обзир узме ауторово порекло и средина у којој је писао.

У делу *Chronica regum Romanorum* аутор укратко помиње пораз Жигмунда Луксембуршког код Голупца (1428).⁶³ Пре тога говори о његовом крунисању за чешког краља и краљевом боравку у Чешкој, а потом истиче следеће:

Ecce secunda plaga, quam iste rex katholice fidei et ecclesie intulit, in bellicis etsi verbis profluus, in triumphis tamen infortunatissimus, prout eciam in Columbar contra Turcos tercia vice claruit.⁶⁴

Из ових редова уочавамо да је аутор у одређеној мери ироничан када говори о поразу краља Жигмунда код Голупца. Жигмундов пораз посведочен је у више извора. На првом месту турског хроничара Ашикпашезада, као и пољског историчара Длугоша. Обојица се слажу да је турске трупе предводио лично Мурат II, а турски извори дају податке да су приликом повлачења Турци напали угарске трупе, док се сâм краљ једва спасао.⁶⁵ Краљ Жигмунд у једном писму од 28. августа 1428. истиче да су после неуспешних борби

⁶¹ *Chronica pontificum Romanorum*, 466.

⁶² Ебendorферу је посебно био мрзак раскол унутар католичанства познат као „Велика шизма” која је званично почела 1378. године када су на супротним странама изабрани двојица папа, у Риму Урбан VI, а у Авињону Климент VII. W. Brandmüller, *Papst und Konzil im Grossen Schisma (1378–1431). Studien und Quellen*, Paderborn-München-Wien-Zürich 1990; *The New Cambridge Medieval History*, vol. 6 (1300–1415), ed. M. Jones, Cambridge University Press 2008, 674–699 (H. Kaminsky).

⁶³ Аутор овде не даје годину битке, већ је помиње после помена Жигмундовога крунисања 1420, а након описа краљевог пораза говори о догађајима из 1422. године. Ебendorфер се изгледа није ни трудио да хронолошки прецизно наводи догађаје, већ је често прибегавао одговарајућим екскурсима. *Chronica regum Romanorum* I, 575–576. Тако и приликом описа битке код Варне не даје годину, него говори о краљу Владиславу Јагелу у контексту његовог доласка на власт у Угарској, па затим између догађаја 1440. и 1441. убацује и опис битке која се догодила 1444. *Chronica Austriae*, 384–385.

⁶⁴ *Chronica regum Romanorum* I, 576.

⁶⁵ Ionnis Dlugossii, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 11 (1413–1430), Warszawa 1985, 248–250; Г. Елезовић, „Турски извори за историју Југословена. Два турска хроничара из 15. века”, *Брасиво* 26 (1932), 64–65; Н. Филиповић, „Неколике билешке око Смедерева”, *Ослобођење жрадова у Србији од Турака: 1862–1867*, ур. В. Чубриловић, Београд 1967, 133.

морали да потпишу примирје са Синан-бегом, али да су их Турци напали приликом повлачења, што се слаже са вестима из поменутих наративних извора.⁶⁶

Како је Ебендорфер био добар познавалац верских прилика, требало би нешто рећи о помену Срба у вези са склапањем уније у Фиренци 1439. године. О овим догађајима писано је доста у страниј, али и домаћој литератури.⁶⁷ Ебендорфер о томе пише у *Тракийају* и *Пајској хроници*. У *Тракийају* каже да је папа Евгеније IV преместио сабор из Фераре у Фиренцу и да су као византијски представници били присутни цар Јован VIII Палеолог, васељенски патријарх Јосиф, никејски епископ, добро познати Висарион, као и сви они који су били за склапање уније црква.⁶⁸ У *Пајској хроници* даје за историју Срба драгоцен податак. Овде практично понавља горе наведене учеснике сабора и каже да су они чинили већину која је била за унију. Са друге стране посебно издваја да *Siruis, Racis et aliis plurimum expertum est* нису присталице уније и да је међу њима најмање, односно нимало сагласности када је ово у питању (*minime consentit*).⁶⁹

Данас у домаћој историографији постоји утемељено мишљење да деспот Ђурађ Бранковић није учествовао на сабору у Фиренци 1439. године. Међутим, истраживачи имају супротне ставове по питању Ђурђевог односа према католичком свету.⁷⁰ Укратко би требало размотрити у којој мери је деспот Ђурађ вођен политичким, а у којој мери личним разлозима када је у питању слање посланика на поменути сабор. Треба узети у обзир да се Ђурађ, као и његов претходник деспот Стефан, нашао у позицији двојног вазалства, према султану и према угарском краљу, само у то време је политичка ситуација била доста сложенија.⁷¹ Још 1433. године, Брокијер је на деспотовом двору затекао једног бискупа и једног маистра који су носили позиве од

⁶⁶ L. Thallóczy – A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára*, 1198–1526, Budapest 1907, 78.

⁶⁷ Од страних наслова издвајамо J. Haller, *Concilium Basiliense. Studien und Dokumente*, I, Basel 1896–1936. Свакако, ово питање је обрађивано и у познатим синтезама попут K. M. Setton, *Papacy and the Levant (1204–1571)*, vol. II, Philadelphia 1978, 39–81; Вид. и L. Pastor, *The History of the Popes. From the close of the Middle Age*, vol. I, London 1906, 117–361; J. Gill, *Eugenius IV. Pope of Christian Union*, London 1962, 99–131; J. W. Stieber, *Pope Eugenius IV the Council of Basel and the Secular and Ecclesiastical Authorities in the Empire. The conflict over supreme authority and power in the Church*, Leiden, E. J. Brill 1978; J. Canning, *A History of Medieval Political Thought (300–1450)*, London – New York 1996, 182–184. Од домаћих наслова још увек је значајно: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969², 520–521; И. Ђурић, *Сумрак Византије*, Београд 2007⁴, 256–290; М. Спремић, *Десјој Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 223–233; Исти, „Срби и Флорентинска унија црква 1439. године”, *ЗРВИ* 24–25 (1986), 414–421; М. Антоновић, *Пајсјиво и Србија у XV веку*, Додатак Историјском гласнику, 1–2, Београд 1993, 38–52; М. Николић, „Византија и Србија у време Фирентинске уније црква”, *Зборник Мајнице српске за историју* 96 (2017), 9–23.

⁶⁸ *Tractatus*, 87–88. Уп. L. Pastor, n. d., 315–316; Спремић, *Десјој Ђурађ*, 225–226.

⁶⁹ *Chronica pontificum Romanorum*, 491.

⁷⁰ М. Спремић, „Срби и Флорентинска унија црква”, 420–421, одбацује могућност да због политичких разлога Ђурађ није послао посланике у Фиренцу, већ то објашњава његовим ставом према католицима. Док М. Николић, „Византија и Србија”, 16, 20–22, сматра да се деспотов став према папи и унији мењао у складу са политичком ситуацијом у којој се тада налазио. Сличног мишљења је и М. Антоновић, n. d., 50–52.

⁷¹ Спремић, *Десјој Ђурађ*, 101.

Базелског сабора.⁷² Брокијерове вести потврђује одлука Сабора од 23. јануара исте године која је предвиђала да се двојица изасланика пошаљу у Цариград, али и код важних личности попут деспота Рашке и његовог митрополита.⁷³

Према вестима Силвестера Сиропула деспоту је 1436. упућен велики доместик Андроник Палеолог Кантакузин, брат деспотице Јерине. У редакцији Б његовог дела, која се сматра оригиналом, налази се вест да је Андроник кренуо у Србију због личног посла, што вероватно може бити прослављање свечаности поводом удаје Маре Бранковић. Изгледа да је деспот том приликом изјавио како добро познаје Латине и да неће слати посланике на сабор.⁷⁴ Овом приликом скрећемо пажњу на то да је Ебендорфер, који је како смо рекли и сâм узео учешћа на сабору у Базелу и на тај начин био упућен у многа питања истакао да су Срби били против уније.⁷⁵ Дакле, један учени савременик Србе сматра противницима унионистичке политике, што значи да су до Ебендорфера вероватно стизале вести из прве руке.

Не можемо да не уочимо чињеницу да хроничар не даје детаљнији опис битке код Варне 1444. године, када је дошло до катастрофалног хришћанског пораза.⁷⁶ Ебендорфер предочава да је краљ Владислав (Јагел) уз подршку кардинала Јулијана Чезаринија и епископа Јегра и Сегедина обновио рат против Турака. Скоро осам хиљада хришћанских војника изгубило је живот у тој бици, а краљ је остао без главе, за коју је султан давао злато, као што се причало.⁷⁷ Број погинулих са хришћанске стране до кога је дошао Ебендорфер вероватно је претеран.⁷⁸ Чињеница да он не даје детаљнији опис може се

⁷² Посланици су ишли у Цариград. Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 130; М. Николић, „Византија и Србија”, 13; М. Спремић, „Срби и Флорентинска унија црква”, 415; Исти, *Десјош Ђурђа*, 228. Радило се о Антонију из Суде и Алберту де Крисипису. Занимљиво је да се том приликом код деспота нашао посланик миланског војводе Филипа Марија Висконтија, Бенедето де Фолки, па постоји мишљење да је његова мисија била да придобије деспота за унију. О томе вид. М. Антоновић, н. д., 45.

⁷³ J. Haller, n. d., 322, 367. Симон Фрерон и Хајнрих Менгер су по налогу Јована Стојковића крајем 1435. кренули у Цариград, а са собом су носили и веровно писмо за деспота Ђурђа. Спремић, *Десјош Ђурђа*, 228. Занимљиво је да се у одговору Дубровчана Јовану Стојковићу наглашава како би се требало обратити деспоту Ђурђу, док су верници у Босни означени као патарени који живе „без вере, реда и правила” односно као јеретици па тако не могу послати посланике на сабор. М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, Београд 1967, 192–193; Р. Ћошковић, *Црква босанска у XV. столјећу*, Сарајево 2005, 204.

⁷⁴ М. Николић, „Византија и Србија”, 15; М. Спремић, „Срби и Флорентинска унија црква”, 417.

⁷⁵ *Chronica pontificum Romanorum*, 491.

⁷⁶ О бици код Варне постоји обимна литература, од наслова издвајамо најважније: О. Halecki, *The Crusade of Varna: A Discussion of Controversial Problems*, New York 1943; С. Imber, *The Crusade of Varna, 1443–1445. Crusade texts in Translation*, Hampshire 2006; М. Chasin, „The Crusade of Varna”, *A History of the Crusades* VI, ed. К. М. Setton, University of Wisconsin Press, 1989, 276–311; J. Held, „Hunyadi’s Long Campaign and the Battle of Varna 1443–1444”, *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungars und verwandte Gebiete*, Band 16, München 1988, 10–28; J. Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444*, Leiden–Boston 2012.

⁷⁷ *Chronica Austriae*, 384–385, пар. 7, 8. Епископ Јегра о коме прича аутор је Симон Розгоњи, а Сегедина Никола III.

⁷⁸ Бехајм даје податке да је 3.000 људи погубљено, а исто толико завршило у ропству, док анонимни хроничар каже да је страдало небројено много „неверника”. С. Imber, *The Crusade of Varna*, 100, 179. С друге стране Џон Џеферсон сматра да је овај број претеран јер

објаснити нерасположењем према краљу Владиславу, за кога каже да је оставио многе невоље у краљевству. Разлог томе може се наћи у наклоности коју је Ебендорфер гајио према Хабзбурзима, краљу Алберту и његовом наследнику Ладиславу, односно у томе што је на Владислава гледао као на узурпатора.⁷⁹ Не треба губити из вида ни то да аутор овде приповеда о историји Аустрије, нити да је битка код Варне била катастрофални хришћански пораз. У истом делу, видели смо да битку код Никопоља уклапа у ширу слику историје своје домовине.⁸⁰

Наредна ауторова вест која се тиче српске историје односи се на Хуњадијев пораз на Косову и његово заробљавање од стране деспота Ђурђа, а ови подаци се налазе у *Хроници римских краљева*.⁸¹ Иако је познато да се ово збило 1448, Ебендорфер говорећи прво о догађајима из 1446. каже да се поменути догађај збио наредне, тј. 1447. године.⁸² Из даљег описа се види да је Хуњади сакупио велику војску и да је кренуо у рат против Турака. Ебендорфер потом наводи да је Хуњади срамно побегао са мало људи у земљу деспота који га је заробио.⁸³ Дакле, као и у претходно наведеним описима, аутор не улази у детаљан опис саме битке. Међутим, његове вести су нам јако битне јер, као што смо навели, он *Хронику римских краљева* почиње да пише око 1449, годину дана након поменуте битке на Косову.

Ебендорфер не помиње поприште битке, а од географских одредница наводи *Campo Tessalico*, што би значило да се ради о неком пољу у Тесалији. Изгледа да је овде дошло до забуне. Лаоник Халкокондил, који даје највише података за ову битку, каже да се бој десио на Косову, тачније у близини Приштине.⁸⁴ Исто тако и српски летописи бележе да се бој десио на

се Хуњади повукао са доста преживелих ратника. J. Jefferson, n. d., 468, нар. 378. Константин Михаиловић наводи да се Јанко повукао са 10.000 својих људи. Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усјомене или Турска хроника*, пр. Ђ. Живановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 15, Београд 1986, 112.

⁷⁹ *Chronica Austriae*, 382–384.

⁸⁰ Цистерцитски монах Алберт, који своју *Хронику* пише до 1454/56. године, као и Ебендорфер више простора посвећује приликама у Угарској него самој бици код Варне. Он наводи да су краља Турци заробили и да су он и кардинал, тј. Чезарини убијени. *Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/77–1454/56*, hrsg. von R. Sphrandel, MGH, SS rer. Germ. N. S. 17, München 1994, 320.

⁸¹ Уопштено о политичкој позадини која је довела до Хуњадијевог похода и о Бици на Косову 1448. вид. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, прев. Т. Бекић, Београд 2010, 49–54; A. Simon, “The Lion in Winter: John Hunyadi from Kossovo pole to Belgrade”, *Excinta et lucerna orbis: John Hunyadi and his Time (Excinta et lucerna orbis)*, ed. A. Dumitran, Lőrand Mădly, A. Simon, Cluj-Napoca 2009, 494; E. C. Antoché, “Hunyadi’s Campaign of 1448 and the Second Battle of Kosovo Polje (October 17–20)”, *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, ed. Norman Housley, Palgrave Macmillan, London 2017, 245–284; M. Whelan, “Pasquale de Sorigo and the Second Battle of Kosovo (1448): A Translation”, *Slavonic and East European Review*, 94 (2016), 126–145 (аутор поред издања писма Паскоја Соркочевића на латинском, даје превод на савремени енглески језик).

⁸² *Nam sequenti anno, dum idem Johannes collecto magno exercitu Bohemorum, Theutonicorum et Vngarorum...Chronica regum Romanorum I*, 607–608. Нејасно је да ли је аутор направио грешку у години због тога што није знао да се битка збила 1448. или је нешто друго у питању. Рецимо, за опсаду Београда исправно наводи 1456. годину. *Chronica Austriae*, 423.

⁸³ ...in Campo Tessalico ipse turpiter fugam inire coactus cum paucis salvatur et a despoto, cuius terras predis gravaverat, detinetur. Вид. *Chronica regum Romanorum I*, 608.

⁸⁴ Laonikos Chalkokondyles, *The Histories*, vol. 2, tr. by A. Kaldellis, London 2014, 129; J. Радонић, *Зайадна Европа*, 257; М. Костић, н. д., 80. Поред Халкокондила краће описе дају

Косову.⁸⁵ Од наративних извора драгоцено је казивање Ашикпашезада који је лично учествовао у бици. Он јасно наводи да је место битке било Косово. Што се тиче помена поља у Тесалији, то може значити да до Ебендорфера нису стизале потпуно тачне вести. Наиме, у току саме битке, тачније другог дана, намесник Тесалије Турахан-бег је са леђа напао Хуњадијеве трупе.⁸⁶ Вероватно је због тога Ебендорфер мислио да се битка одиграла негде у Тесалији. Поред Угара у Хуњадијевој војсци било је Чеха и Немаца, а то потврђује писмо Енеје Силвија Пиколоминија папи Николи V од 25. новембра 1448. године.⁸⁷ Вероватно је до Ебендорфера стигао садржај овог писма пре почетка или у току писања дела.

Заробљавање Хуњадија од стране деспота Ђурђа такође је посведочено у изворима.⁸⁸ Јанко Хуњади је прешао дуг пут на којем је доживео низ невоља. Према изворима, изгледа да је деспот Ђурађ наредио потеру за Јанком, који је на крају ухваћен и одведен у Смедерево. Видели смо да се Ебендорфер не бави детаљима око Хуњадијевог заробљавања, али чињеница да је до њега стигла та вест указује на то да је он у одређеној мери пратио дешавања на Балкану. Такође је забележио да је, на основу онога што је чуо, погинуло више од 30.000 најбољих хришћанских војника.⁸⁹ Ебендорферу су ови подаци вероватно били познати из поменутог писма Енеје Силвија Пиколоминија папи Николи V, у коме се наводи да је страдало 30.000 Угара, а Турака три пута више.⁹⁰ Иначе,

Јован Туроци, Антоније Бонфини, Јан Длугош, Константин Михаиловић из Островице, Дука, Мавро Орбин и Јуније Рестић. Од наведених најрелевантнији су Туроци, па и Длугош у одређеној мери. Вид. Спремић, *Десјош Ђурађ*, 341, нап. 45.

⁸⁵ Љ. Стојановић, *Сјари српски родослови и лейојиси*, Сремски Карловци 1927, 236. И један запис даје податак да је битка била *под Пришћинином*. Исти, *Сјари српски зајиси и најйиси* I, Београд 1982, 91; Г. Елезовић, „Турски извори”, 53, 73–74.

⁸⁶ L. Chalkokondyles, *The Histories* 2, 142–143; К. Јиречек, н. д., 373.

⁸⁷ G. Fejér, *Genus incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris, argumentis criticis illustrata*, Budae 1844, 129–134. Леуноклавије у свом делу помиње да су уз Хуњадија били и *banu Poloniae, alterum banum Bohemiae, tertium banum Vulcum, quartum banum Ceculorum*. Leunclavii, *Historiae Musulmanae Turcorum de monvmentis ipsorum exscriptae, libri XVIII*, Francofurti 1591, 565; E. Antoché, *Hunyadi's Campaign*, 251–252; M. Whelan, н. д., 133, је изнео мишљење да чешки најамници нису били у Хуњадијевој војсци. Он се позива на једно писмо од 31. октобра 1448. у којем се не помињу Чеси, али и на Туроција и Бонфинија који уопште не помињу стране најамнике. Први је ово мишљење изнео М. Костић, н. д., 87–89, истичући да се ради о забуни. Тачније, Хуњади је користио ратну тактику вође чешких најамника, Јана Јискре која је подразумевала кружну формацију кола, којима се превозило оружје, што је било ефикасно у случају повлачења. Исто тако, оба аутора се позивају на чињеницу да чешке најамнике не помињу извори првог реда. Без обзира да ли је у Хуњадијевој војсци било Чеха или не, чини нам се да је Ебендорфер овај податак преузео из писма Енеје Силвија Пиколоминија папи Николи V.

⁸⁸ Податке о томе даје Халкокондил, као и познији писци Бонфини и Орбин. L. Chalkokondyles, *The Histories* 2, 151–155; A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades*, Lipsiae 1771, 486; На њих се ослањају М. Орбин, *Краљевсјиво Словена*, Београд 1968, 122–123, и G. Lucsari, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Ragusa 1790, 162–163; Подаци о Хуњадијевом ропству у Смедереву и условима под којима је пуштен посведочени су и у више савремених дипломатичких извора, укључујући и један, до скоро у домаћој историографији незапажен документ из кога се види да је један од најватренијих заговорника непоустљивог става према Хуњадију био и велики војвода Михаило Анђеловић. О томе детаљно вид. А. Крстић, „Прилог биографији великог војводе Михаила Анђеловића”, *ЗПВИ* 52 (2015), 359–379.

⁸⁹ *Chronica regum Romanorum* I, 608.

⁹⁰ G. Fejér, н. д., 131, 132.

извори дају различите цифре када је у питању бројност војске на обе стране.⁹¹ Такође није згорег поменути да Ебендорфер међу погинулима набраја угарске великаше из угледних породица Розгоњи, Марцали, Чака.⁹² Нећемо овом приликом улазити у разлоге неучествовања деспота Ђурђа у том походу као ни у детаље договора у Смедереву између старих ривала, јер су они детаљно обрађени у литератури.⁹³

С друге стране, требало би размотрити значај других података које је Томас Ебендорфер дао о деспоту Ђурђу Бранковићу. Наредни цитат преносимо у целости:

*Turcus denique Machumet secundis elatus anno, quo supra, despotum Ratczie principem in suis terris hostiliter invadit et plura hominum milia ab eisdem crudeliter abduxit. Hinc et despotus versus Ungariam ad Albam Grecam cum suis secretis se contulit et terram gubernandam suam Iohanni de Hunyad gubernatori Ungarie Wiennam veniens commendavit.*⁹⁴

Из приложеног се види да је султан Мехмед II већ другу годину пустошио земљу деспота Рашке и да је више хиљада људи сурово отео. Стога је деспот прешао у Угарску и стигао у Београд са својим поверљивим људима, препустио Хуњадију одбрану своје земље и отишао у Беч. Ебендорфер је овде дао један упрошћен приказ догађаја током 1454. и 1455. године. Из његовог излагања произлази да је управо 1455. настављена султанова ратна акција у Деспотовини. Зна се да је још у јулу 1454. султан Мехмед напао Деспотовину, а зверства и поробљавање које помиње хроничар посведочени су у савременим изворима. Тако у писму Дубровчана млетачком дужду Франческу Фоскарију од 8. августа 1454. стоји да је султан Мехмед са великом војском напао све провинције деспота Рашке чинећи многа зверства и одводећи жене и децу у робље, па је деспот 26. јула са породицом и двором (на шта се вероватно односи Ебендорферов израз *suis secretis*) напустио Смедерево и склонио се у Угарску.⁹⁵

⁹¹ Пиколомини наводи 70.000 Хуњадијевих војника, а Турака чак 200.000 (Исто, 133). Халкокондил наводи 49.000 Хуњадијевих ратника, Туроци 24.000, Бонфини 22.000 Угара. Паскоје Соркочев, који је лично боравио у угарском табору, у свом писму, сачуваном у препису истиче да је Јанко имао 72.000 људи, а треба узети у обзир да је он извор од прворазредног значаја. Такође, и вест Туроција да је Јанко сакупио све што је могло да носи оружје је у складу са наведеним, а Туроци је поузданији од Бонфинија и млађих извора. Халкокондил, који се може сматрати поузданим, додуше не наводи 70.000, али је ипак ближи савременим изворима попут поменутих писама. М. Костић, н. д., 84 (нап. 46), 87; Е. Antoche, „Hunyadi's Campaign”, 253.

⁹² *Chronica regum Romanorum* I, 608, нап. 35–39; Упор. János Thuróczy, *Chronicle of the Hungarians*, Medievalia Hungarica Series, ed. E. J. Mickel, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, Indiana 1991, 151–152, који даје готово идентичан списак угарских великодостојника; Списак угарских племића који су учествовали у походу даје и А. Bonfini, *Rerum*, 481; Е. Antoche, „Hunyadi's Campaign”, 252.

⁹³ М. Спремић, *Десџоџ Ђурађ*, 344–345.

⁹⁴ *Chronica Austriae*, 424.

⁹⁵ Спремић, *Десџоџ Ђурађ*, 419–420; С. Ћирковић, „Смедерево – престоница српске деспотовине”, *Ослобођење жрадова у Србију од Турака: 1862–1867*, 67; Д. Динић-Кнежевић, „Српска деспотовина према Турцима од пада Цариграда до опсаде Београда (1453–1456)”,

Султан је до краја јула заузео Островицу и дошао до Дунава. Тада је дошло до опсаде Смедерева. Исак-бег није успевао да освоји град, па му се убрзо прикључио султан, који је одустао од опсаде Београда. Деспот је једва успео да наговори Угре да покрену неку акцију против Турака, па су 29. септембра Хуњадијеве трупе, којима су се прикључили и српски војници прешле Дунав. Сукоб се завршио Хуњадијевом победом код Крушевца. Након ових дешавања отвориле су се могућности за мир са Турцима, али деспотови посланици нису ништа успели да постигну јер за Мехмеда ништа осим рата није долазило у обзир. Наредне 1455. пало је Ново Брдо, а нови поход који се спремао на Западу никада није реализован.⁹⁶

Дакле, из Ебендорферовог сведочења произлази да је деспот након Мехмедовог напада отишао у Угарску. Ауторово излагање о поверавању деспотове земље Хуњадију управо се односи на поменути Јанков поход, а то би у дословном смислу значило да је у једном тренутку деспот препустио одбрану земље Хуњадију.⁹⁷ Другим речима, ове вести требало би схватити у смислу да је Хуњади био на челу поменутог похода из 1454. године, односно да је деспот тражио и добио помоћ од јединог човека који је био спреман да покрене поход против Турака, а неку улогу у томе је играла и чињеница да су њих двојица формално били у миру од 1451.⁹⁸ Питање је од кога је Ебендорфер добио ове вести. Запажамо да он не помиње значајне догађаје попут опсаде Смедерева или пада Новог Брда, али је свакако знао за деспотов одлазак у Беч у коме је и сâм живео.⁹⁹ Вероватно је о томе био обавештен од угарске стране, можда чак од Ладислава V или од његове околине. Разлог непомињања поменутих догађаја у вези је с природом његовог дела, тј. њему је било битно да истакне неки податак који је у вези са историјом Аустрије.

Аутор у *Аусџиријској хроници* помиње турски напад на Смедерево, који је непосредно претходио опсади Београда 1456. године. Он овде наводи да је султан са војском неверних Татара, Сарацена и Турака и великом флотом

Годишњак Филозофског Факултета у Новом Саду 6 (1961), 129; *Decline and fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, by Doukas. An Annotated Translation of „Historia Turco-Byzantina”, by H. J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1975, 243; Писмо код L. Thalóczy – A. Áldásy, n. d., 185–186. Туроци такође помиње да је султан окупирао целу Србију, а становништво убијао и одводио у ропство. М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку* I, Београд 1951, 22; F. Rački, „Prilozi za zbirku srbskih i bosanskih listina”, *Rad* 1 (1867), 151–152.

⁹⁶ Општи преглед тих догађаја: М. Спремић, *Десиоџ Бурађ*, 420–433.

⁹⁷ Занимљив је податак Дурсун-бега који у свом делу *Историја оца освајања* наводи да је до султана Мехмеда дошла вест да *лажљиви краљ жалосне Маџарске, који је био познат по имену Јанко Ђоклејић, намерава да зграби леђу невестју, земљу српску*. Г. Елезовић, „Турски извори”, 96. Овај податак Дурсун-бег наводи као узрок султановог похода на Београд 1456, а може се повезати са поменутим Хуњадијевим походом 1454. године; Вид. А. Крстић, „Пад Србије из угла освајача: Ашик-паше Задеа и Дурсун-бег”, *Пад Српске Десиоџовине 1459. године*. Зборник са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009 (*Пад српске десиоџовине*), ур. М. Спремић, Београд 2011, 307.

⁹⁸ Уговором у Смедереву 7. августа 1451. формално су окончана непријатељства између деспота и Хуњадија, а предвиђен је брак између деспотове унучке Јелисавете и Матије Хуњадија за Никољдан 1453. Документ је издат посебно од стране палатина Ладислава Горјанског, а посебно од стране деспота Ђурђа. J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* X, Pest 1855, 305–312 (Ладислављев) и G. Fejér, n. d., 305–312 (Ђурђев).

⁹⁹ Овај податак Томаса Ебендорфера о одласку деспота Ђурђа у Беч први је забележио К. Лиречек, n. d., 381, нап. 135 (према Пецовом издању).

стигао у пределе Рашке. Напао је Смедерево (*ubi et primum castrum Sancti Andree despoti aggreditur*)¹⁰⁰ али је том приликом изгубио доста својих људи, а уз то у непријатељској војсци су завладали глад и жеђ, па су његови војници поражени. Због тога је решено да се крене на Београд.¹⁰¹ Стари деспот је још 10. јула писао миланском војводи Франческу Сфорци да су претходне недеље турске лађе биле у Морави, 10 миља од Дунава, и да страхује да ће султан напасти Смедерево,¹⁰² а 13. јула писао је папи да се султан повукао од Смедерева, јер су најбољи из његове пратње убијени и заробљени.¹⁰³

Иако не помиње Србе овом приликом, требало би рећи нешто о Ебendorферовом опису опсаде Београда 1456. године.¹⁰⁴ Како је одбрана Београда 1456. у тадашњој Европи доживљавана као огроман хришћански успех, аутор у *Аустријској хроници* даје опширан опис тих догађаја.¹⁰⁵ Аутор наводи да је султан практично био пред вратима Угарске.¹⁰⁶ Рекли смо да даљи опис прати турски долазак пред Београд, који су пратила спаљивања околних кућа. Интересантно је да Ебendorфер помиње жене и децу који су кренули са султановом војском, које је планирао да насели не само у Београд већ и у друге крајеве које би освојио.¹⁰⁷

Султан се потом појавио пред градом са свим својим опсадним справама. Довукао је велике топове којих је било 30. Затим је почео напад на град, па су куле ослабљене и зидови озбиљно оштећени.¹⁰⁸ Дан пре празника Св. Магдалене (21. јула) дошло је до стравичне борбе у којој се видела сва окрутност неверника и која се наставила током ноћи. Даље говори да су се на сâм дан Св. Магдалене (22. јула) борбе водиле без прекида до сумрака када су Угри

¹⁰⁰ Ебendorфер овде користи латинизовану верзију мађарског назива за Смедерево – *Sancti Andree*, односно мађ. *Szent Endree*, што долази од *Senderev/Zenderev*. Вид. А. Крстић, „Смедерево”, *Лексикон градова и њихових средњовековних српских земља – према писаним изворима*, ур. С. Мишић, Београд 2010, 264.

¹⁰¹ *Chronica Austriae*, 432.

¹⁰² В. Макушев, *Историјски сјоменици Јужних Словена и околних народа II*, Београд 1882, 110. Флоту у Морави помиње и Мартин Сегон, М. Спремић, *Десјош Ђурађ*, 478, нап. 8. И босански краљ Стефан Томаш је 8. фебруара писао Млечанима да ће султан већ идућег месеца кренути на Београд и Смедерево, а краљ Ладислав Посмрче је у писму миланском војводи истицао да се Мехмед приближава границама његовог краљевства. Д. Динић-Кнежевић, *Српска десјошовина*, 136, 137, нап. 77, 79.

¹⁰³ L. Thallóczy – A. Áldásy, n. d., 204–205. Турски напад на Деспотовину помиње и Критовул са Имброса. *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos*, New Jersey 1954, 112.

¹⁰⁴ Иако српска војска деспота Ђурића није директно учествовала у одбрани града, ипак чињеница је да се Хуњади припремао у деспотовом Сланкамену, а такође је послао у помоћ Србе и Угре које је са својих посела успео да сакупи. L. Thallóczy – A. Áldásy, n. d., 205; J. Калић, *Београд*, 134, нап. 122.

¹⁰⁵ Опсада Београда из 1456. више пута је коментарисана у литератури, али још увек најисцрпнији приказ догађаја пре, за време, па и после саме опсаде даје J. Калић, *Београд*, 114–171; T. Pálostfalvi, „Beograd 1456: razlozi osmanskog poraza”, *Bitke koje nas povezuju. Bitke kod Beograda i Petrovaradina*, 143–149, даје нови поглед на османску војну стратегију приликом опсаде града и сматра да је изостајање потпуне опсаде (што подразумева потпуни обруч око града) један од разлога њиховог неуспеха, који лежи и у међусобним нетрпељивостима унутар османског табора.

¹⁰⁶ *Chronica Austriae*, 428.

¹⁰⁷ *Chronica Austriae*, 432. То је истакла J. Калић, *Београд*, 136 и нап. 132 (према Пецовом издању).

¹⁰⁸ *Chronica Austriae*, 432–433.

са мало наоружаних људи, наоружани вером истерали Турке из дела града. Заслужан за пробијање опсаде био је Јанко Хуњади, кнез бистрички, који је *мушки* преузео иницијативу. Хришћани су се храбро борили. Писац наглашава да је победа постигнута уз огромну веру и да је проливано немало хришћанске крви. Победа је остварена, како хроничар истиче, у петак током ноћи, а Турци су побегли остављајући за собом опсадне справе и шаторе.¹⁰⁹ Хришћани су добили богат плен који је укључивао велике и мале топове, затим златне и сребрне штитове, посуђе, одећу и то немале вредности.¹¹⁰ Турци су заједно са својим тиранином хтели да избегну освету божјег мача, чак су спаљивали лађе јер нису могли да их вуку са собом. Смрад људских лешева ширио се ваздухом, а убрзо је дошло до епидемије куге од које је међу првима преминуо Јанко Хуњади, дан уочи празника Св. Лаврентија (11. августа), пошто је сачинио тестамент.¹¹¹

Видимо да се хроничар не упушта у сваку појединост битке, већ пажњу концентрише на период 21–23. јула када су се и одиграли главни догађаји. Исто тако, Ебендорфер не доноси значајне новине у свом опису, али ипак је његов угао посматрања ових догађаја прилично интересантан. Он је као савременик добијао неке информације, или се служио званичним сведочанствима о опсади Београда, што се више пута провлачи кроз његов текст.¹¹² Он не пропушта да истакне Хуњадијеве заслуге, али исто тако не пропушта ни да упутити критике онима који се нису прикључили хришћанској војсци.¹¹³

Као што је наглашено, аутор истиче углавном битне моменте пре, за време и након опсаде. Он не говори о бројности ратника ни с једне, ни с друге стране, али даје информације о броју и размерама топова. Важно је истаћи да је Ебендорфер ове податке о 30 топова од 10 и 7 стопа чуо на основу онога што се причало, како и сâм истиче.¹¹⁴ Ђовани Таљакоцо, учесник ових догађаја наводи 19 великих топова, ширине 27 педаља, Промонторио де Кампис даје бројку од 28 великих топова, а и он је био очевидац, док Капистран такође наводи приближан број од 32, а Петар Рансано 22 топа.¹¹⁵ Ебендорфер тачно наводи датум главних борби, а то је четвртак 22. јул, дан Св. Магдалене. То је посведочио и Карвахал у писму Франческу Сфорци, као и Хуњади пар дана пре тога у писму Ладиславу Горјанском.¹¹⁶ Извори се слажу и по

¹⁰⁹ Isto, 434–435.

¹¹⁰ *Chronica Austriae*, 435; Упор. Ј. Калић, *Београд*, 160, нап. 303 (према Пецовом издању).

¹¹¹ *Chronica Austriae*, 435.

¹¹² Он често користи израз *ut fertur* што значи *као што се рече* или *ио посведочено*. Isto, 432, 435.

¹¹³ У песничкој форми он се пита где су сви ти хришћански владари, попут краљева Енглеске, Француске, Данске, Норвешке, Пољске, Чешке, па и Немачке. Isto, 434.

¹¹⁴ Вид. нап. 128.

¹¹⁵ L. Thallóczy – A. Áldásy, n. d., 381, 382; F. Babinger, *Der Quellenwert der Berichte über den Entsatz von Belgrad am 21./22. Juli 1456*, München 1957, 64; М. Динић, *Грађа I*, 35; Велики топови били су намењени за рушење главних објеката. Ј. Калић, *Београд*, 146.

¹¹⁶ L. Thallóczy – A. Áldásy, n. d., 208, 210; N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV siècle, IV (1453–1476)*, Bucarest 1915, 134–136. Писма су од 24. и 29. јула 1456. године. Хуњади у свом писму од 24. јула, управо истиче да су у петак током ноћи Турци почели да беже, односно током ноћи 22/23. јула. У истом писму помиње и да су Турци спалили своје лађе, што је присутно и у Ебендорферовом сведочењу. Промонторио де Кампис даје занимљив податак да су Турци бежали током ноћи „са великим страхом и у великој

питању интезитета самих борби.¹¹⁷ Ебендорфер зна и за случај истеривања Турака из града од стране, како наводи, неколико наоружаних Угара. Сукобе са Турцима у граду помињу Константин из Островице и Дука.¹¹⁸ Ебендорфер помиње и богат плен, као што смо већ рекли, а издваја 11 топова, од којих три велика.¹¹⁹ Ипак, Ебендорфер греши када наводи да је Хуњади умро у Београду, односно да је у *поменуиом граду саставио свој шеснамений* и након тога преминуо. Хуњади је након повлачења Турака напустио Београд и нашао се на једној лађи на Дунаву.¹²⁰ Касније се опет нашао у Београду, где је дошло до појаве куге. Пошто је оболео, пребачен је у Земун, где је 11. августа и преминуо.¹²¹ Као што се види из приложеног, Ебендорферов опис опсаде Београда углавном се заснива на вестима посведоченим у разним писмима која су могла доћи до њега директно, али и за њихов садржај је могао сазнати посредно.

У *Хроници римских краљева* аутор даје занимљиве информације о деспоту и његовом сину. Пре пасуса о томе, он каже да је 1457. преминуо папа Каликст, као и да се пре тога појавила комета која најављује зла времена. Појава комете је још од античког доба тумачена као весник углавном лоших догађаја попут глади и ратова.¹²² За нас је посебно занимљиво што након вести

тишини.” F. Babinger, *Der Quellenvert*, 65–66; Бекство током ноћи помиње Туроци, као и нешто познији Бонфини, М. Динић, *Грађа I*, 27, 51. Један савременик ових догађаја, поменути цистерцитски монах Алберт, чија се *Хроника* завршава управо 1456. годином, преноси друго Хуњадијево писмо Ладиславу Горјанском у коме наводи ток битке по данима, као и податак да је у петак током ноћи дошло до турског повлачења. *Die Weltchronik des Mönchs Albert*, 323–324. Писмо је објављено и код G. Féjer, n. d., 225–227.

¹¹⁷ *Chronica Austriae*, 433; М. Динић, *Грађа I*, 23; *Decline and fall*, 255.

¹¹⁸ К. Михаиловић из Островице, *Јаничарове усјомене*, 126. Константин наводи случај јаничара који су највећим делом протерани из Београда, док Дука као и Ебендорфер наглашава Хуњадијеве заслуге за разбијање опсаде, *Decline and fall*, 256. Да је Хуњади са војском практично развио турску опсаду, али и да су турски војници истерани из града сведочи и Дурсун-бег који се и налазио у турском табору. Г. Елезовић, „Турски извори”, 99. Упор. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 128.

¹¹⁹ Бернард од Крајбурга у писму од 25. августа 1456. из Беча, каже да је заплењено 14 топова – 13 обичних и само један велики. N. Jorga, n. d., 146.

¹²⁰ Разлог Хуњадијевог бекства огледа се у нетрпелјивости крсташа према угарским племићима, па и према њему, а Хуњадијево одсуство из града 21/22. јула само је погоршало стање. Капистран је успео да смањи постојећи јаз и да умири ситуацију. Ј. Калић, *Београд*, 162; N. Jorga, n. d., 132. Извори наклоњени Хуњадију, попут Туроција, Рансана, Бонфинија, па и Ебендорфера, говоре о томе да је он одбранио град. М. Динић, *Грађа I*, 24–26, 36, 38, 48–50.

¹²¹ Вид. Ј. Калић, *Београд*, 170, нап. 361. *Chronica Austriae*, 435. Аутор исправно наводи дан Хуњадијеве смрти.

¹²² *Chronica regum Romanorum II*, 858. У неким српским записима и летописима забележене су појаве комета и то три из 1456. Након ових вести о појави комета следе вести о глади која је наступила, о страдању Раванице и смрти деспота Ђурђа. Љ. Стојановић, *Сѣа-ри српски родослови и леиописи*, 239–240. О кометама у српским летописима вид. Н. Ђ. Јанковић, „Комете у српским записима и летописима”, *ИЧ* 5 (1954/55), 373–386. Јанковић сматра и да се 1457. појавила комета која је донела кугу, а забележена је у једном летопису из друге половине 16. века. Појава комете забележена је под 6965. годином, а дешавања која су уследила након ове вести су се збила управо 1456. године. У летопису јасно стоји да је тог лета тј. те године Јанко поразио цара Мехмеда под Београдом, а наредна вест се односи на деспота Ђурђа. С. Новаковић, „Летопис царемъ срѣбскимъ, друге половине XVI века”, *Сѣоменик СКА LI*, (1913), 5. У надгробној беседи непознатог Смедеревца деспоту Ђурђу

о смрти папе и појаве комете, хроничар наставља приповест о турским упадима на српску територију:

*Nam et sequenti anno Tewcri vires resumpserunt, quia dominus despotus senior, plurimis annis Christianitatis clipeus diem obiit et parvo post intervallo Lazarus eius filius similiter vita functus est. Unde et fere totam Sarraceni Racziam suo coegerunt subici domino et paucis castris restantibus, pro quibus habendis nituntur pro viribus.*¹²³

Из наведеног видимо да су Турци наредне, тј. 1458. године повратили снагу јер је старији деспот, за кога каже да је много година представљао штит хришћанима преминуо, а убрзо потом преминуо је и његов син Лазар. Занимљиво је да Ебендорфер деспота Ђурђа не именује, а зна да се његов син звао Лазар. Исто тако, хроничар за српског владара каже да је годинама био штит хришћанима, односно зна за Ђурђеове напоре по питању сузбијања Турака, током његове релативно дуге владавине. Дакле, посредно се из ауторовог казивања види да му је било познато да је старог деспота наследио син Лазар, за кога зна да је умро 1458.¹²⁴ Ебендорферов став према деспоту Ђурђу је јако позитиван, ако се у обзир узме да о њему на Западу нису имали високо мишљење због одбијања да учествује у антитурским ратним походима, а највише под утицајем Хуњадијеве пропаганде.¹²⁵ Султан није нападао Деспотовину током 1457. године, али је спремао напад за следећу 1458, што и Ебендорфер помиње. Турски напад је заиста био силовит. Током пролећа те године Турци су заузели Ресаву, Вишесав, Белу Стену, као и посебно стратешки значајан Жрнов на Авали, а у лето исте године и Голубац.¹²⁶ Дакле освајање ових тврђава значило је дефинитивно свођење Деспотовине на Смедерево. Ебендорферово казивање јесте упрошћено, али у суштини преноси стварно стање у којем су се нашли остаци Деспотовине након смрти деспота Ђурђа.

најављује се горко и тешко бреме алудирајући на појаву комете 1456. године. Љ. Стојановић, „Стари српски хрисоивуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.”, *Споменик СКА* 3 (1890), 90–92. Вид. и С. Марјановић-Душанић, „Долазак скрбних година. О употреби и значењу тописа *последњи род и последња времена* у српској традицији 15. столећа”, *Пад Српске Десјојовине*, 181.

¹²³ *Chronica regum Romanorum* II, 858.

¹²⁴ О деспоту Лазару вид. М. Спремић, „Деспот Лазар Бранковић”, *ЗРВИ* 50 (2013), 899–912.

¹²⁵ Негативан став према деспоту потицао је најпре из црквених кругова. Папским, антитурским плановима највише је одговарала Хуњадијева спремност да ратује против неверника, док Ђурађ није био склон да ризикује судбину своје обновљене државе. Кулминацију негативног става према деспоту одражавала је папска була од 12. априла 1450. којом се поништава заклетва коју је Хуњади дао 1448. у Смедереву, као и сви уговори између Хуњадија и деспота Ђурђа, који је оптужен за кривоверје. О. Raynaldi et J. Laderchii, *Annales ecclesiastici* XXVIII, ed. A. Theiner, Barri-Ducis, 1874, 533–534; М. Спремић, „Деспот Ђурађ Бранковић и папска Курија”, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 16 (1989), 168–169; М. Антоновић, *Пайсјево и Србија*, 60–63, са пропратним напоменама.

¹²⁶ Љ. Стојановић, *Сјари српски родослови и летијиси*, 243; М. Динић, „Област централне Србије у средњем веку”, 64; *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 307–308 (М. Спремић); Исти, *Десјој Ђурађ*, 521–522; Исти, „Борбе за Смедерево 1458–1459. године”, *Пад Српске Десјојовине*, 217; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 142–143; А. Крстић, „Пад Србије из угла освајача”, 310–311.

Аустријски хроничар не помиње директно пад српске престонице, али се из даљег излагања јасно види да је султан Мехмед покорио Деспотовину. Он преноси да су угарски посланици на заседању дијете у Нирнбергу (1461) тражили помоћ јер је Угарска директно била угрожена од Турака. Затим истиче да су покорили Бугарску, Рашку и многе друге провинције, као и да сигурно и брижљиво њихова моћ расте. Исто тако каже да хришћански народ осећа бол у души који се понавља од пропасти Константинопоља.¹²⁷ И на овом месту Ебендорфер наводи Бугарску и Рашку као значајне државе које су се нашле под влашћу Турака. Додуше, Бугарска је под турску власт пала још крајем XIV века, али изгледа да је аутор помиње због чињенице да се на простору некадашње државе одиграо низ значајних догађаја попут битака код Никопоља и Варне.

Ебендорфер даје занимљив податак о Србима када говори о влашком војводи Владу III Цепешу и зверствима којима је подвргавао поданике. Наиме, он говори о познатом Владовом начину мучења који је подразумевао набијање људи на колац, затим одсецање руку и ногу. Мучењима су били подвргнути људи оба пола (*utriusque sexus*), мајке са одојчадима. За нас је посебно занимљиво да међу народима који су били подвргнути мучењима, аутор помиње Јевреје, пагане, хришћане, Рашане и Влахе.¹²⁸ Како је Влад III на влашком престолу био у два наврата, први пут кратко 1448, а други пут у периоду 1456–1462.¹²⁹ из ове вести сазнајемо да су Срби живели на простору Влашке у другој половини XV века. Опште је познато да су Срби током XV века насељавали просторе јужне Угарске, па не треба да чуди ни то што су се неки од њих нашли у просторно блиској држави влашког владара. Не знамо у којој мери су Срби насељавали Влашку или пограничне крајеве према овој држави у том периоду, али верујемо да их Ебендорфер не би ни споменуо да се ради о незнатном броју.¹³⁰

Рашку помиње и у контексту стварања светске империје на Истоку, када наводи да су наводно под турском влашћу територије Мале Азије, Јерменије, Сирије, Египта, целе Грчке, али и Бугарског краљевства са Рашком

¹²⁷ *Chronica regum Romanorum* II, 886.

¹²⁸ *Rursus et multos ex Judeis, paganis, Cristianis, Racis et Walachis per medium ventris et umbilici in palis infixit utriusque sexus et etatis, quorum cum ex tormentis pedum et manuum membra varie moverentur, ridens fertur dixisse: „Ecce quanto solacio hii lusum exercent!” Et novis fecit clavis configi.* Вид. *Chronica regum Romanorum* II, 919.

¹²⁹ О Владу III вид. *Istorija rumunskog naroda*, пр. А. Ocetea, Нови Сад 1979, 128–129; О. Печикан, *Историја Румуна*, Београд 2015, 231–235.

¹³⁰ О сеобама Срба у Угарску током XIV и XV века вид. С. Ћирковић, „Сеобе Срба у Краљевину Угарску у XIV и XV веку”, *Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен шестом годишњици Велике сеобе Срба*, ур. Д. Ранковић, Београд 1990, 37–45. У извештају босанских франјеваца папи Мартину V из јула 1421. године стоји да у пограничним крајевима према Босни, Рашкој, Бугарској и Влашкој живе измешани шизматици и католици, а у једном документу из септембра 1433. наводи се да измешани шизматици (православни) и јеретици живе уз погранична места према Влашкој (Оршава, Себеш, Хаџер), *Acta Bosnae*, 115, 139. Уп. *ИСН II*, 319 (С. Ћирковић). У складу с тим, постоји могућност да се овде радило о Србима који су насељавали пограничне крајеве према Влашкој. Ипак треба узети у разматрање да је Влашка била на неки начин ратна зона и самим тим непријатна за настањивање. У сваком случају, један део Срба нашао се на овој територији током XV века.

и Молдавијом. Исто тако истиче да је тих дана Босанско краљевство запало у велику беду, а очекивао се и напад на Хрватску.¹³¹ Овде алудира на последње дане средњовековне Босне и вероватно на њен пад, иако то изричито не помиње, као ни пад Деспотовине уосталом.¹³²

На крају би требало оценити вредност Ебендорферових вести о Србима. Приметно је да су вести у којима он директно помиње српски народ или државу садржајно сиромашне, али ипак значајне. Као што је уобичајено у делима овакве природе, у Ебендорферовом центру пажње су владари, а када су Срби у питању највише простора је посвећено деспоту Ђурђу. С друге стране, иако директно не помиње Србе, ипак даје податке о догађајима који су у тесној вези са историјом српског народа (Никопољ, Варна, опсада Београда). Свака од ових битака је играла значајну улогу у српској средњовековној историји и њихови исходи су имали одређене последице по судбину српског народа и државе. Он Србе не види као шизматике, већ као народ који се годинама супротстављао неверницима. Ипак, мора се узети у обзир да његове вести практично не доносе нове податке значајне за историју Срба у средњем веку. С друге стране, специфична интерпретација овог хроничара, као и сама чињеница да он у више својих дела говори о Србима као о народу који има значајну улогу у тадашњим збивањима поседује, одређену тежину која се не може занемарити.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MARKO GAVRILOVIĆ, *Ma*
The Institute for History of Belgrade
Belgrade, Serbia

SERBS IN THE WORKS OF THE AUSTRIAN CHRONICLER THOMAS EBENDORFER

SUMMARY: Thomas Ebendorfer, a typical representative of the late medieval chronicle genre, gives information on Serbs in several of his works, with this data largely depending on the nature of these works. In his 'Chronica Austriae', the details he gives are mostly in the

¹³¹ *Chronica regum Romanorum* II, 925. И на овом месту приметна је изненађујуће познана обавештеност Томаса Ебендорфера о турским плановима. Изгледа да је султан заиста спремао напад на Хрватску. Тако постоји могућност да су Турци приликом напада на Босну напали и северне делове Далмације, где су се сукобили са Хрватима. У једном тренутку бан Павле Сперначић је био заробљен. Вид. П. Драгичевић, „Правци турских напада на Босну 1463. године”, *Пад босанског краљевства 1463. године*, Београд – Сарајево – Бања Лука 2015, 155, 159–164; М. Ђунић, „Трогирски извјештаји о турском освајању Босне”, *Glasnik Arhivskog društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* 29 (1989), 143, 145, 150–157. Дакле, Ебендорфер вероватно није био сигуран да ли су Турци напали Хрватску. Последњи хронолошки податак који он даје односи се на август 1463. и у вези је са хуситима. *Chronica regum Romanorum* II, 936–937.

¹³² О паду Босне вид. зборник *Пад босанског краљевства 1463. године*. Преглед литературе о паду Босне даје Е. О. Филиповић, „Historiografija o padu Bosanskog kraljevstva”, *Stjepan Tomašević (1461.–1463.) – slovo srednjovekovnoga Bosanskog kraljevstva*. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu, Hrvatski institut za povijest, Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu 2013, 11–28.

context of his country's history. This piece of writing contains information about the presence of a Serbian king at the wedding of the younger son of Hungarian king Béla IV in Vienna, as well as the doomed marriage between King Stefan Dušan and Elizabeth of Habsburg. Since these events took place in the 13th and 14th century, Ebendorfer acquired this information from older chroniclers, Ottokar of Styria and John of Viktring. Upon analysing Ebendorfer's news, that is, the news of Abbot Jovan, it can be noted that an alliance against the Hungarian King Charles Robert was at the core of the negotiations regarding the marriage between the Serbian king and the niece of the Austrian Duke, which has not been recorded in writing so far. For the 15th century, Ebendorfer's news is of greater independent value. He does not fail to mention Despot Đurađ's stay in Vienna, or the Turkish attacks of 1454 and 1455, which culminated in an unsuccessful siege of Belgrade in 1456. His attitude towards Orthodox people and, thus, Serbs was clearly presented in 'Liber Pontificum Romanorum', where he considers the feuding western world responsible for the Turkish conquests of the Balkan states (Bulgaria, the Serbian lands and Byzantium), although he also states that Serbs were against the union of 1439, which was a clear indication of the position of the Serbian ruler and the church at that point in time. Annexed to the 'Chronica regum Romanorum', interesting information can be found. Ebendorfer states that Despot Đurađ had been a defender of Christians for years and that after his death in 1456, as well as after the death of his son Despot Lazar in 1458, the Turks regained strength and embarked on further conquests in the Balkans. Therefore, Ebendorfer had a positive attitude towards Despot Đurađ, unlike Western religious circles, who considered him a treacherous, schismatic ruler. In the same work, he views the conquest of the Serbian Despotate and other states as a means to create a great Islamic empire. A brief reference to the Serbs, i.e. Rascians in Wallachia during the reign of Vlad the Impaler, is also of significance, since it implies that at least a part of the Serbian population inhabited the region. Although Ebendorfer's news does not bring remarkable novelties for Serbian medieval history, the way in which he delivers this news can, to a certain extent, allow for a different observation of these events.

KEYWORDS: Thomas Ebendorfer, *Austrian Chronicle*, *Roman Popes Chronicles*, *Roman Kings Chronicles*, Serbs, Turks

Проф. др ЛУБОМИРКА КРКЉУШ

Матица српска

Нови Сад, Србија

О ПРАВНОМ ПОЛОЖАЈУ СРБА У ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ – СТВАРНОСТ, ЖЕЉЕ И КОНТРОВЕРЗЕ

САЖЕТАК: У раду се даје преглед најважнијих елемената правног положаја Срба у Јужној Угарској, од времена Велике сеобе 1690. до 1918. године. У најдужем периоду Срби су имали персоналну аутономију, засновану на царским привилегијама. Оне су временом ограничаване и сужаване, па се на политичким саборима постављају захтеви за територијалну аутономију. О неким најважнијим питањима везаним за Сеобу, о карактеру привилегија и правном положају Срба постојала су различита мишљења, и код појединих учесника у српском јавном и политичком животу и у науци – о броју Срба пресељених у Великој сеоби, карактеру Сеобе, њеним последицама и природи правних аката који су регулисали положај Срба. О државноправној природи Војводства Србије и Тамишког Баната (1849–1860) не постоје ни данас у науци потпуно уједначени ставови. Аутор закључује да оно није имало статус круновине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Велика сеоба, број учесника у Сеоби, царске привилегије, карактер привилегија, Војводство Србија и Тамишки Банат, круновина

На територији Јужне Угарске српског становништва било је од најстаријих времена. Његов број повећао се пред крај постојања српске средњовековне државе, у време владавине последњих деспота, а поготову после њеног коначног пада под османску власт. Срби су се у више наврата, у већим или мањим групама, пресељавали у Угарску. Број Срба који су прелазили на угарску територију у тим сеобама није могуће тачно установити, а њихов положај утврђиван је привилегијама појединих угарских краљева. Миграција је било и за време турске владавине на овим територијама.¹

Масовније пресељење одиграло се за време Великог бечког (Морејског) рата (1683–1699). У току овог рата прешао је у Угарску велики број Срба, па

¹ С. Ћирковић, „Кретања према северу”, „Срби у одбрани угарских граница”, *Историја српског народа* II, Београд 1982; К. v. Czoernig, *Ethnographie der Österreichischen Monarchie*, II Band, Wien 1857, 152–156.

је ово пресељење оправдано названо Велика сеоба. У повести српског народа њене последице биле су дуготрајне и судбоносне, и за део народа који је остао на старим стаништима и за онај који се нашао на новим територијама.

Од времена Велике сеобе 1690. године и почетка живота веће и компакт-није српске заједнице у Аустрији отвориће се у њеном сложенем државном организму и међу носиоцима политичке власти у њеним земљама питање правног положаја досељених Срба. Статус Срба у Хабзбуршкој монархији утврђен је привилегијама које су тада издали хабзбуршки владари у својству угарских краљева.

После Сеобе и издавања царских привилегија којима је регулисан положај досељених Срба, кључне тачке у историји српског народа у Угарској и његовој борби за верска и политичка права представљали су Темишварски сабор 1790. године, Мајска скупштина 1848, потом оснивање Војводства Србије и Тамишког Баната 1849, његово укидање 1860. и Благовештенски сабор 1861. године. Основни циљ ових трију сабора, односно српског националног покрета био је очување права српског народа и самог његовог опстанка, путем добијања територијалне аутономије у Аустријској царевини.

О Сеоби, привилегијама и карактеру правних оквира којима је био утврђен статус Срба постојала су различита мишљења, и код појединих учесника у српском јавном и политичком животу, а и научника. Српски научници – правници и историчари оправдано су Сеоби и привилегијама, односно питањима правног положаја Срба посветили велику пажњу, али су њихови закључци често били опречни и супротстављени, и онда када се радило о неким основним питањима: броју Срба пресељених у Великој сеоби, карактеру Сеобе, њеним последицама и природи правних аката који су регулисали положај Срба.

Толика пажња, а и разлике у погледима на Сеобу, односно карактер привилегија које су потом издате Србима резултат су чињенице да Сеоба и привилегије нису представљале само крупан и важан историјски догађај у прошлости српског народа, достојан и одговарајуће пажње историјске и правне науке. Привилегије су у повести живота Срба у Хабзбуршкој монархији у једном дугом периоду биле основ и темељ њиховог правног положаја, њихова *charta*, и као такве сматране за услов њиховог опстанка као народа. На њима су Срби градили своје политичке програме и за њихово остварење везивали своје тежње, готово до самог краја постојања државе у којој су се нашли.

Различита тумачења нису произлазила само из често недовољно јасне формулације самих привилегија, него и из великих разлика у погледима на овлашћења владалаца који су их издавали. Досељење Срба поклапало се са временом дубоких промена у карактеру државе и нарочито, врховне, тј. владалачке власти у Хабзбуршкој монархији, временом трансформације феудалне државе – и владалачке власти и целокупног правног система у апсолутистичку монархију. У Монархији је овај процес започео касније, био дужи и тежи и у политичком погледу много осетљивији него у неким другим европским државама, због њене сложене структуре, а у првом реду због односа двора са угарским сталежима.

О државноправној природи Војводства Србије и Тамишког Баната (1849–1860) не постоје ни данас у науци потпуно уједначени ставови, мада се ради о времену када за то нема оправдања у недостатку историјских извора.

Каква је била стварност у којој је у току два века живела и опстала српска заједница, какве су биле њене тежње и њени политички програми и циљеви, и какве је противречне ставове и погледе о најважнијим питањима везаним за правни положај српског народа изродило то време?

ВЕЛИКА СЕОБА; ПРИВИЛЕГИЈЕ И ПОЛОЖАЈ СРПСКОГ НАРОДА ПОСЛЕ СЕОБЕ

Пораз Турака под Бечом на самом почетку Великог бечког рата, 1683. године, охрабрио је покорене балканске народе да се дигну против турске владавине. Аустријски цар Леополд I настојао је да у рат укључи и народе југоисточне Европе, придобијајући домаће становништво као савезнике, различитим дипломатским средствима, обећавањем повластица и привилегија старешинама и црквеној јерархији. Везу са српским народом цар је настојао да успостави и преко Ђорђа Бранковића, брата ердељског епископа, који се издавао за потомка последње српске владарске лозе.²

Тако је у Великом бечком рату учествовао и велики број српских добровољаца. Када се после пораза царске војске код Качаника 2. јануара 1690. године страх од турских репресалија показао као оправдан, Срби су почели масовно да се повлаче, заједно са аустријском војском, већ од почетка 1690. године. Цар Леополд I покушао је да их одврати од иселјавања и да их охрабри да наставе борбу против Турака, захтевајући да не напуштају своја огњишта. У прогласу којим је позвао хришћане на устанак, 6. априла 1690, познатом као *Litterae invitatoriae*, обећао је да ће бити поштоване старе повластице, слобода вере, слобода избора војводе, ослобођење од свих дажбина и терета изузев оних које су даване у старо време, пре турског освајања, слободан посед непокретних и покретних добара која буду освојили од Турака. Мада формулација прогласа није садржала непосредан позив Србима да напусте своја огњишта, јасно је да би ратни неуспех подразумевао да ће они морати да се селе из Турске и ставе под заштиту коју им цар обећава.³

² На самом почетку рата, 7. јуна 1683. године, цар је Бранковићу издао диплому којом му даје својство барона Угарске краљевине, признаје порекло од српске владалачке породице и наследно право на неке области, рачунајући да ће га тиме приволети да утиче на Србе да се подигну против Турака. Касније, 20. септембра 1688, цар је преко угарске дворске канцеларије уврстио Бранковића у ред угарских грофова и признао га за господара Илирије и великог војводу Горње и Доње Мезије и других земаља. Бранковић је успео да придобије знатан број српских добровољаца у аустријску војску. Када је начинио програм о васпостављању српске државе уместо европске Турске и прогласио се за наследног господара и деспота те државе, то је изазвало негодовање и забринутост царских војсковођа и самога цара, те је Бранковић затворен и интерниран у Беч. У прогонству и тамници је провео време од 1689. до смрти у Хебу 1711. године (Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, СКА, Посебна издања XXXIII, Београд 1911, 77, 122–143, 345–346; Ј. Радонић, *Ђурађ II Бранковић*, „*десјой Илирика*”, Цетиње 1955, 26; Р. Веселиновић, „Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI–XVII столећа”, *Историјски часопис* XXI, 1976; С. Симеоновић-Чокић, „Српске привилегије”, *Војводина* II, 52–53; Ј. Радонић, „Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)”, *Војводина* II, 6).

³ Право избора војводе ушло је у царев проглас вероватно као резултат представки Ђорђа Бранковића (Ј. Радонић и М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954; С. Симеоновић-Чокић, нав. дело, 52).

О ставу двора према институцији војводе јасно је говорила изјава председника Илирске дворске депутације барона Бартенштајна – када су Срби били позивани да се боре уз царску војску, цар се није устезао, не би ли их придобио, „... *йонудиџи* (anzubieten) *им и сáму слободу да бирају себи своџа војводу*, а ипак је ова слобостина сасма опасна, и била би краљев. врховној власти сасма на штету... Али је исто тако врло добро било, што се после одустало и од горњег нудења и што није у привилегијама ништа о избору (бирању) војводе унишло, те о том дакле не може више питања бити”.⁸

И у овој привилегији и у касније издатим државним документима српске избеглице се увек означавају као **државна целина**, као „заједница грчке вере и српског народа” или као „рачки”, „илирски” или „српски народ”, (*gens rasciana*, *populus Illyricus*) итд. Привилегије говоре, надаље, о „духовним и световним сталежима” (*Ecclesiasticis et saecularibus Statibus*), у које су поред **епископа и монашких и световних духовника** спадали још и **капетани, поткапетани, барјактари и официри рацке милиције**, као и „сопствени магистрати” српских избеглица.⁹ Српска црква призната је за установу јавног права. Тако су Срби своје захтеве поткрепљивали чињеницом да се о њима у свим привилегијама говори као о етничкој и политичкој целини – заједници и нацији, а не као становништву.¹⁰ Значајно је помињање духовних и световних сталежа, јер су сталежи у то време оличавали највиши слој у друштву, слој који је једини имао политичку власт, па се тај појам најчешће и поистовећивао са политичком заједницом, односно државом.

* * *

Судбина и промене привилегијалног права Срба у Угарској зависили су умногоме од трију главних фактора: у прво време односа Хабзбуршке монархије са турском државом, политике католичке цркве према досељеним православним Србима и, највише, односа у самој држави – између двора и угарских сталежа.

Карактер српских привилегија и статус српског народа ушли су одмах у ред оних питања која су у највећој мери трпела последице државноправних и политичких односа и супротстављених интереса владара и угарских сталежа и изазивала трајне несугласице између двора и мађарског племства. Политички односи у Хабзбуршкој монархији постали су нарочито сложени у време владавине Леополда I када је држава почела да добија обележја апсолутизма. Признањем наследног права Хабзбурга на угарску круну у Пожуну 1687. године биле су укинуте угарске сталешке слободе, хабзбуршки владар сматрао је Угарску за своју тековину, над којом има пуно патримонијално право.

Историја Срба у Војводини, од најстаријих времена до оснивања јошиско-јоморишке границе (1703), Нови Сад 1929, 304–307.

⁸ Ј. Х. Бартенштајн, *Крајак извештај о сјању многобројнога илирскога народа јо цар. и краљ. наследничким земљама*, Беч 1866, 83–84.

⁹ Ј. Х. Швикер, *нав. дело*, 34.

¹⁰ Ј. Радонић – М. Костић, 22; Р. Грујић, *Како се јосиујало са српским молбама на двору ћесара авштријског јоследње године живога јашријарха Арсенија III Чернојевића*, Нови Сад 1906, 26, 28, 68–69.

Положај српског народа постаће једно од оних питања која ће се наћи у средишту тога процеса и на којем ће се супротстављати и сукобљавати два основна принципа функционисања државне власти, односно примене права – персонални и територијални. После Пожаревачког мира и укидања Потиско-поморишке границе које је убрзо уследило, незадовољство српског граничарског становништва ових области с једне стране, али и подршка коју су Срби пружали Марији Терезији у одбрани њеног права на престо били су разлог за потврду привилегија. Потом је, „ради руковања привилегијама”, основана Илирска дворска комисија 1745. године, од 1747. Илирска дворска депутација, под председавањем аустријских достојанственика, што је одмах изазвало негодовање Угарске дворске канцеларије. Поводом Сабора 1748. године поведена је расправа о надлежности двеју канцеларија, где се показала основна разлика у схватањима о положају Срба у Угарској. На захтев Угарске дворске канцеларије да добије већи уплив у „илирским” пословима први председник Илирске дворске депутације гроф Фердинанд Коловрат изјавио је „да илирско (рацко) биће (National-Wesen) није *provinciale-hungaricum* [земаљско-угарска] него *austriaco-politicum* [аустријско-државна], а српски народ *patrimonium domus austriacae* а не *provincialae regni Hungariae*.”¹¹

Поводом спора насталог због поступања католичких бискупа у Угарској према православним Србима 1753. године, тадашњи председник Илирске дворске депутације гроф Кенигсег-Ербс изјавио је да се томе не треба чудити све док се буде сматрало да су угарски земаљски закони (*leges Patriae*) изнад привилегија и да привилегије морају да се повинују *legibus regni*. Привилегије су дате народу који је из најважнијих државних разлога и ради протеривања непријатеља хришћанства из Угарске позван овамо, он је *legis exceptis* против којег не може да буде алегиран ниједан закон, и пред којим морају да устукну *leges ordinariae*, сем ако се сама привилегија, као и моћ краљева да је доделе и потврде не сматрају ништавним. Српске ствари („*Illyricum*”) не тичу се само Мађарске и Хрватске, него су осетљиво заједничко питање свих земаља и спољне политике монархије.¹²

Двор је сматрао да српска питања представљају чисто аустријску политичку и домаћу ствар, српска црква установу јавног права под суверенитетом монарха, те да нема потребе, као што су тврдили угарски staleжи, да српске привилегије морају да буду инартикулисане (узаконене) на угарском сабору да би биле примењиване. Јужне земље су „*царским* оружјем отете, па спадају дакле *царскоме дому*, а не круни од Угарске”.¹³ Срби су се тако заиста нашли између Сциле и Харибде, како је у предговору једне своје студије записао Хорст Хазелштајнер.¹⁴

¹¹ Народно-црквени сабор који је одржан у Београду непосредно пред пресељење 18. јуна 1690. изабрао је аустријског цара за српског краља (К. Суботић, „Уговори између Леополда I и српског народа”, *Летопис МС*, књига 184, 10–11; L. Szalay, *Das Rechtsverhältnis der serbischen Niederlassungen zum Staate in den Ländern der ungarischen Krone*, Leipzig und Pest 1862, 47).

¹² Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, Књига друга, 21–22; Ј. Х. Швикер, *нав. дело*, 134.

¹³ Ј. Х. Швикер, *нав. дело*, 53, 100, 134; А. Стојачковић, *Черте живоїша народа србскої у угарским областима*, Беч 1849, 32.

¹⁴ H. Haselsteiner, *Die Serben und der Ausgleich, Zur politischen und staatsrechtlichen Stellung des Serben Südgarns in den Jahren 1860–1867*, Wien–Köln–Graz, 1976, 9.

Привилегије су постепено сужаване и права ограничавана, а коначно регулисање привилегијалног права завршено је седамдесетих година XVI–II века. Митрополитова власт сведена је искључиво на црквена питања тзв. *Деклараторијом* (*Rescriptum Declaratorium Illyricae Nationis*) од 16. јула 1779. године.¹⁵ Овај акт нормирао је целу организацију српске цркве, узимајући при томе мало у обзир садржину српских привилегија и независно од жеља српске цркве и српског народа. Остао је на снази све до 1868. године у целини, а у неким деловима и после тог времена, те је тако чинио нови основ положаја српског народа у Угарској.

* * *

И услови пресељења Срба и правна природа привилегија које су одређивале какав ће по пресељењу бити њихов положај, били су различито објашњавани и тумачени, најпре од стране српских јавних радника, политичара, правника и црквене јерархије, а касније и историчара. Дуготрајне полемике и контроверзе, које нису завршене јединствено прихваћеним закључцима постојале су и у погледу саме сеобе: њеног карактера, броја пресељеног становништва и правне природе привилегија које су издавали хаџбуршки владари. О томе је писао знатан број истакнутих историчара и других научника и јавних радника.¹⁶

При настојањима да се утврди број пресељених Срба полазило се од неколико извора, малобројних и непрецизних, који и сами садрже различите податке. Најчешће коришћен био је податак који се приписује патријарху Чарнојевићу, о којем постоји само неколико извештаја, али се и они јављају у више варијаната. Помиње се 37.000 (понегде 36.000) до 40.000 породица, али и исто толико душа.¹⁷ На темељу ових навода поједини аутори покушали

¹⁵ J. X. Швикер, 258.

¹⁶ И. Руварац, *Одломци о Ђорђу Бранковићу и Арсенију Чрнојевићу патријарху српском изгледа о шакозваној Великој сеоби српског народа*, Београд 1898; Ј. Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1689–1693)*, Београд 1902; Ј. Радонић, „Војводина од Велике сеобе (1690) до сабора у Крушедолу (1708)”, *Војводина II*; М. Костић, „О постану и значају тзв. „Инвитуторије” Леополда I балканским народима од 6. априла 1690”, *Историјски часопис*, књ. 2, Београд 1951; Р. Веселиновић, „О неким питањима народних покрета с краја XVII века”, *Историјски гласник*, 1–2 (1959); Г. Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини I–III*, Нови Сад 1990; Д. Богдановић, *Књижа о Косову*, Београд 1985; С. Симеонович-Чокић, „Српске привилегије”, *Војводина II*; М. Јакшић, „Природа преласка Срба у Угарску 1690 и Привилегије”, *Летопис Машице српске*, 206 (1901); Г. Гершић, „После педесет година”, *Дело*, књ. 19, Београд 1898; А. Ђукић, „Кад су се Срби са патријархом III Чарнојевићем доселили у земље мађарске круне”, *Јавор*, 11–12 (1891); Ј. Томић, *Сеоба Срба*, Нови Сад 1908.

¹⁷ Према запису калуђера Стефана Раваничанина патријарх Арсеније Чарнојевић преселио се са великим бројем Срба, 37.000 фамилија (Ј. Стојановић, *Ситари српски записи и напisi*, књ. III (репринт издање), Београд 1984, 94, записи бр. 5383, 5284). Аустријски етнограф и историчар Карл фон Церниг истиче да је податак о 40.000 породица изричито наведен у једном поднеску двору 1706. године (представци цару Јосифу 6. марта 1706), али и да је обично прихваћена процена од 36.000 породица. Пише да је неколико хиљада Срба прешло још 1689. под вођством Ђорђа Бранковића. За разлику од већине аутора који не наводе бројеве, помиње и да је у току следећих десет година прешло још 6.000 породица. То је довело до такве густине насељености српског становништва у Јужној Угарској, да су

су да утврде број Срба који су учествовали у Сеоби. Њихове процене броја пресељених Срба веома се разликују: 30.000 душа (Р. Самарџић), 70.000–80.000 (И. Руварац и Д. Ј. Поповић), 70.000 (Г. Станојевић), 370.000–400.000 душа (Ј. Х. Швикер), најмање 185.000 (Д. Богдановић), 500.000 (А. Ђукић, Е. Пико, А. Стојачковић). Никанор Грујић наводи „близу 40.000 најславнији Србски породица”.¹⁸

И у аустријским званичним документима налазе се слични бројеви. У опширној представи Министарског савета упућеној владару 17. новембра 1849, поводом устројства Војводства Србије и Тамишког Баната помиње се 36.000 до 37.000 српских породица грчко-несједињене верописповести.¹⁹

И код оних аутора који су за полазни податак узимали 37.000 као број породица, коначне процене биле су веома различите. Иларион Руварац је одбацио као потпуно претеране процене неких аутора који су о томе писали.²⁰ Прихвативши као основни податак онај о 37.000 породица дошао је, на темељу методологије Владимира Јакшића, „штатистичара” којег је уважавао, до броја од 70.000 до 80.000 душа. То би значило да је тадашња српска породица имала 2,16 чланова и то ако се при рачунању узме у обзир већи број Руварчеве процене – 80.000.

С друге стране, Руварац је немилосрдно критиковао оне писце (А. Стојачковић, Е. Пико) који су из истог броја породица извели рачуницу о 500.000 душа, полазећи од претпоставке да је тадашња српска патријархална породица имала 15–20 чланова.²¹ Вероватно би се и једна и друга процена бројности породичних задруга код Срба у то време могла довести у питање. Ј. Х. Швикер није одбацио могућност да је тадашња српска патријархална породица често имала 15–20 чланова, али је за основ своје рачунице ипак узео 10 чланова, што би такође дало број од 370.000 до 400.000 душа. И он напомиње да је у току следеће деценије досељавање Срба било непрекидно настављено.²²

Душан Ј. Поповић сложио се са Руварцем у процени броја учесника у сеоби. Навео је неколико података из којих је извео тај број пресељених, напомињући да је своје тврдње доказао на темељу извора.²³ То је белешка

Пожешка, Вуковарска, Сремска и Торонталска жупанија од краја XVII, и током прве половине XVIII века у обичном говору називани Рашка (K. von Czoernig, *Etnographie der Oesterreichischen Monarchie*, II. Band, Wien 1857, 157, 161, 306).

¹⁸ Народна српска скупштина 1-џа и 3-маја 1848. у Карловци држана, њређањња њо-лишника дворска, и садашња њолишника нове мађарске владе, Београд 1848, 1.

¹⁹ А. Стојачковић, *Черте живоїша народа србског у унгарским обласїшма, од времена, кад су Мађари у ове дошли, ња до славног доба воскресенија Војводовине Србије, или од године 895–1848*, Беч 1849, 98.

²⁰ И. Руварац, *нав. дело*, 101–103.

²¹ А. Стојачковић је своју рачуницу о броју досељених Срба засновао на најчешће коришћеном податку од 37.000–40.000 породица. Према студији Огњеслава Утјешеновића Острожинског, породичне задруге код Јужних Словена бројале су од 15 до 20 глава (Alexander Stojackovics, *Über die staatsrechtlichen Verhältnissen der Serben in der Wojwodina...* 17–18; Og. M. Utješenić, *Hauskommunion der Südslaven*, Wien 1859). Мало прецизнија рачуница показује да би, полазећи од 400.000 или 500.000 глава и 37.000 породица, број чланова задруге био нешто преко 10, односно 13, а не 15–20.

²² Ј. Х. Швикер, *Полишїчка ишїорија Срба у Угарској*, Нови Сад – Београд 1998, 26.

²³ Д. Ј. Поповић пише да је Руварац своју процену броја учесника у Великој сеоби изнео углавном „на основу белешака другог реда и на основу извесних околности, више интуитивно него на основу поузданог материјала”, а да је његово мишљење касније дока-

објављена у бечким новинама *Theatri europaei continuati* 1696, по којој је по паду Београда под царску власт прешло 20.000 до 30.000 душа. Сам патријарх је у писму дворском канцелару 1690. године забележио да је само група која се иселила до Будима бројала 30.000 душа. У представци цару Јосифу 6. марта 1706. пише да се више од 40.000 душа склонило под окриље аустријског цара. Према писму кардинала Колонића папи било их је више од 60.000. Из свега тога Поповић закључује да је пресељених Срба било око 60.000 до 70.000.²⁴

Мада већина историчара помиње и пресељења група која су се догађала пре Велике сеобе, преласке мањих група који су уследили после ње, као и даље миграције у току првих деценија XVIII века, све до Београдског мира и коначног устаљивања границе са Османском царевином, обично се број тада пресељених Срба не помиње у овим расправама и не убраја у коначне процене, што би вероватно било тешко, па и немогуће.²⁵ К. Суботић је записао о сеоби: „Повлачило се на све стране; сеоба се није од једном догодила; као што је трајала за целог рата, исто тако се није збивала на једном месту. Карактер ове сеобе је растрешеност; народ се није преселио једном одлуком ни вољом, он је на територијум друге државе прелазио, кад су га генерали позивали, или кад је догорело до ноката”.²⁶

Међутим, у односу на тадашњу густину насељености и број становника, и најмањи од ових претпостављених бројева био је у ствари сразмерно веома велики. Г. Станојевић сматра да је Србија тада имала највише до 200.000 становника Срба, без Турака и странаца.²⁷

Коста Милутиновић је 1980. године закључио да је Руварац био у праву доказујући да број Срба досељених 1690. није прелазио 70.000 до 80.000 глава. Доцнија истраживања, пише он, потврдила су да је то мишљење било исправно.²⁸ Међутим, знатан број аутора чији су списи касније објављени није прихватала те процене.

* * *

С обзиром на то да је већина оних који су писали о Великој сеоби, било у својству активних учесника у српском политичком животу за време постојања Хабзбуршке монархије, било оних који су о Сеоби писали као научници, истраживачи прошлости, историчари, али и други, користила углавном исте, малобројне изворе, зачуђује чињеница да су њихови закључци били

зано да основу поузданог савременог материјала (Д. Ј. Поповић, „Рад И. Рувараца на проучавању историје Срба у Војводини”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, V, 2(12) (1932), 250).

²⁴ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, Књига прва, Нови Сад 1957, 320. Подаци које Поповић наводи тешко се могу сматрати тачним, јер су углавном и формулисани као приближни, па се тако може довести у питање и његов закључак да је коначни број који наводи доста поуздан.

²⁵ Р. Веселиновић, „Велика сеоба Срба 1690”, *Историја српског народа*, Трећа књига, први том, Београд 1993, 535–542; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, 275, 489).

²⁶ К. Суботић, „О идеји српске војводине...”, 42.

²⁷ Г. Станојевић, *нав. дело*, 23. Станојевић под Србијом подразумева територију тзв. уже СР Србије из времена када је писао своју студију.

²⁸ К. Милутиновић, „Ilarion Ruvarac i Jaša Tomić”, *Posebni otisak iz Br. 1–2/1980, Jugoslovenskog istorijskog časopisa*, 13. Милутиновић није прецизније навео који су нови извори били у питању.

толико различити. Мали број извора, њихова непрецизност и недовољна поузданост била је свакако основни разлог што су се мишљења о најважнијим питањима у вези са Великом сеобом разликовала. Међутим, дуготрајне расправе о овом проблему, „питању свих питања”, жучан тон појединих учесника у расправама и веома крупне разлике у резултатима њиховог истраживања намећу питање да ли су разлози ових распри били искључиво научне природе, било да се радило о историјском или правном аспекту проблема о којем је била реч.

Вероватно је, пак, и пре него само стање извора, значај који се у политичком погледу придавао основним чињеницама везаним за Сеобу проузковао толике разлике међу појединим њиховим истраживачима. Ипак, готово ни један од аутора који су писали о Сеоби, њеним узроцима, начину пресељења и броју тада пресељених Срба, ма колико да је одлучно заступао и бранио своје мишљење није дао потпуно јасно објашњење свог тумачења последица досељења већег или мањег броја избеглица, односно значења које је томе придавао.

* * *

Већ први акт цара Леополда I (*Litterae invitatoriae*) различито је тумачен у историографији, у погледу тога да ли је представљао позив у сеобу или само обећање одређених привилегија после аустријског освајања. Различитих мишљења било је и о томе која се територија подразумевала под формулацијом „оно што буде ослобођено од Турака”, о избору војводе и о неким другим појединостима које привилегије садрже.

Највише несугласица било је у вези са правном природом привилегија – да ли су оне имале својство уговора са владоцем? Постојање уговора значило би постојање права и обавеза за обе стране које би га закључиле. У српској јавности у XIX веку, јавни радници, политичари, правници, припадници црквене јерархије и већина историчара су готово без изузетка прихватили ово становиште. Сматрали су да су привилегије биле резултат преговора између цара и српских представника, у првом реду епископа Исаије Ђаковића и да су се Срби према томе доселили и њихов положај био уређен уговором, *per modum pacti*.

У својим списима о том питању српски прваци и историчари најчешће су се ослањали на изјаве аустријских високих државних достојанственика и позивали на њих, сматрајући их за меродавне изворе. О уговору као основу пресељења Срба говорила су двојица председника Илирске дворске депутације, која је била установљена ради вођења српских послова 1743. године – Фрања Колер и Јохан Кристоф Бартенштајн.²⁹ С обзиром на положај који је заузимао, углед и утицај који је уживао, Бартенштајнов став сматран је за меродаван и поуздан извор.³⁰

²⁹ Илирска дворска комисија формирана је 1743. године; 1747. године је променила име у Илирска дворска депутација, која је деловала до 1777. године. Тада је укинута, а српске ствари су потпале под Угарску дворску канцеларију.

³⁰ Јохан Кристоф фон Бартенштајн (Штрасбург, 1689 – Беч, 1767) студирао је право и историју и 1715. ступио у аустријску државну службу, у звању царског саветника. За саветника при дворској канцеларији именован је 1726. године. Убрзо је стекао знатан утицај на државне

Никанор Грујић 1848. године пише да су Срби сачинили са двором уговоре приликом досељења.³¹ Јаков Живановић је 1849. године писао о међусобним уговорима српског народа и императора.³² И Александар Стојачковић говори о уговорима.³³ Исто мишљење имао је и аутор књиге *Глас из Србије о живљању народности у Угарској*.³⁴ Каменко Суботић наводи изворе из тајне царске архиве у Бечу, на основу којих закључује да се може прихватити мишљење да су се Срби доселили *per modum pacti*.³⁵ Исидор Николић пише 1849. године о трактатима које је народ потписао са царем.³⁶ Као члан српске депутације у Бечу 1849. године, Константин Богдановић писао је руском посланику грофу Меду да се српско Војводство темељи на формалним уговорима закљученим са римским или угарским владарима, у време када је турска власт непрестано претила опстанку царства и миру Западне Европе.³⁷

У свом образложењу предлога закључака Благовештенског сабора Ђорђе Стојаковић наглашава да је привилегија од 6. априла 1690. године била међународни уговор између круне угарске, односно њеног носиоца и слободног и до тада независног српског народа.³⁸

Закључак да је положај пресељеног српског народа почивао на некој врсти уговора најжешће је оспоравао И. Руварац. Руварац је сматрао да не може бити ни говора о уговору као основу досељења и живота Срба. Одавши

послове. За владавине цара Карла VI обављао је важне државне и дипломатске послове, па је постао царев најутицајнији саветник. После доласка на престо Марије Терезије, његов углед је и даље растао, па су му поверавани најважнији послови и у унутрашњој управи и у спољној политици земље. Тајни саветник и виканцелар директоријума *in publicis et cameralibus* постао је 1753. године. Када је именован за председника Илирске дворске депутације, посветио је велику пажњу српским приликама. За потребе образовања престолонаследника Јосифа написао је и књигу о Србима и свим решењима и уредбама које су се на њих односиле. За ту сврху је предложио и да се начини историјски компендијум, сачинивши сâм опширан преглед немачке историје (Alfred Ritter von Arneth, „Johann Cristoph Bartenstein und seine Zeit“, *Archiv für österreichische Geschichte*, Wien, Bd. XLVI (1871), 1–214).

³¹ Народна српска скупштина 1-га и 3-маја 1848. у Карловци држана, 13–14, 16, 18.

³² Ј. Живановић, *Шта је уобичајно за војводство Србију, да буде круновина по оклирираном? Устави ош 4. Марта, или да не буде?*, 4.

³³ А. Стојачковић, *Четије живојш народа србског у угарским обласћима, од времена, кад су Мађари у ове дошли, па до славног доба воскресенија Војводовине Србије, или од године 895 – 1848*, У Бечу 1849, 27, 29–36. У једној својој књизи Стојачковић је диплому цара Леополда од 1690. назвао *Pactum Conventum* (Alexander Stojackovics, *Über die staatsrechtlichen Verhältnissen der Serben in der Wojwodina und überhaupt in den Ländern der ungarischen Krone*, Temesvar 1860, 16, 19).

³⁴ „...Срби нису отишли преко Саве као бегунци ни као какве тумаре а ни као такви који су блага тражили, већ као народна организација са својим правима и пуним стихијама живота, која се по уговору као раван с равним настанила у новој постојбини” (*Глас из Србије о живљању народности у Угарској*, Београд 1865, 61). Аутор књиге је вероватно Никола Крстић.

³⁵ К. Суботић, „О идеји Српске војводине и народно-црквене аутономије на концу XVII. века”, *Летопис МС*, књ. 183, св. 3 (1895), 26–27, 39, 48; „Уговори између Леополда I. и српског народа”, *Летопис МС*, књ. 184, св. 4 (1895), 1–12; *О влавој сеоби Срба под Арсенијем III Чарнојевићем и о њим српским привилегијама*, Земун 1897, 20–21.

³⁶ И. Николић, *Војводство Срба аустријски*, Вијена 1849, 26–31.

³⁷ Рукописно одељење Матице српске, М. 10.186, М. 10.203; J. Thim *A magyarország 1848–49-iki szerb fölkelés története I–III*, Budapest 1930–1940, III, 441–445.

³⁸ Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора народа србског у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад 1861, 18–19.

пуно признање родољубљу свога „духовног оца” Никанора Грујића и Исидора Николића, такође „песника и великог беседника” одбацио је њихове ставове о томе. Пошто је навео да је познати аустријски државник Бартенштајн у више наврата говорио да су се Срби доселили *per modum pacti*, одбацио је ту тврдњу, позивајући се на Швикера, са чијим се оценама о карактеру досељења Срба слагао.³⁹

У расправи „Природа преласка Срба у Угарску 1690. и привилегија” Милутин Јакшић је, пошто је дао исцрпан преглед различитих ставова о тим питањима, изнео и своје становиште. Срби у Монархији не само да нису били нежељени и непозвани, напротив, били су и позивани и жељени, током три века, па и за време рата 1683–1699. Интерес Монархије био је да они населе пусте пределе у Угарској и, важније од тога, да се организује граница. Оправдано се може сматрати да су привилегије имале својство уговора. Права српског живља уређена привилегијама односила су се на све Србе, и оне који су раније настањивали земље римског цара и угарског краља и оне досељене.

Јакшић је посветио доста пажње и питању војводе и војводине, не слажући се у томе са Руварцем. Наводећи бројне изворе настојао је да поткрепи свој закључак да је мисао о војводини која би се задобила борбом против Турака била укореењена у духовима. Говорећи о историјским коренима ове тежње помиње српске деспоте у угарским земљама и њихове области, чињеницу да су Срби после турског освајања чинили већину становништва у Банату и Бачкој и да су те пределе и сами Мађари називали Србијом. И после Карловачког мира Фрања II Ракоци на неколико места у својим писмима назива Бачку *Rácország*.⁴⁰

Осврнуо се и на улогу Ђорђа Бранковића. Не упуштајући се подробније у испитивање личности и тежњи Бранковићевих, закључио је да је његова измишљотина о крвном сродству код народа требало да поткрепи оно што је било својеврсно духовно сродство са Бранковићима. Ђорђе Бранковић прихватио је мисао српских генерација; већ читав век пре тога Срби и остали балкански народи упирали су поглед на запад, очекујући помоћ од цара, савојског војводе па и од самог папе да њиховом помоћу обнове државу. Те су се наде показале на крају као јалове, као обмана, којој је подлегао и Бранковић. Оно што њему, ученом историчару и дипломати није било јасно, открио је Бог простима и неукима, Црном Ђорђу и Милошу.⁴¹

Указао је на разлоге због којих су привилегије даване Србима и сврху коју су имале: привилегије су се давале и потврђивале увек у критичним моментима, кад су и престо и краљевина били уздрмани из темеља.⁴² Важан доказ да привилегије нису биле противне угарском уставу види у томе што се мађарски сабор, држан 1715. године, није оградио од привилегија које су тада на сабору прочитане.⁴³

³⁹ И. Руварац, *Одломци о Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу и њиховим дејанма*, Београд 1898, 112, 120–121.

⁴⁰ М. Јакшић, „Природа преласка Срба у Угарску 1690. и привилегија”, *Летопис МС*, књига 206, свеска II (1901), 7–11, 14–21.

⁴¹ М. Јакшић, нав. дело, 21–22.

⁴² М. Јакшић, нав. дело, 26.

⁴³ М. Јакшић, нав. дело, 30. Јакшић се позива на Швикера (J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest 1880, 220).

И Јован Суботић сматрао је да је Србима по привилегијама припадало право да бирају свог војводу. У аутобиографији је навео да је на његов наговор министар Стадион изменио тачку која се у нацрту царског манифеста од 15. децембра 1848. године односила на војводу, па је реч „именовати” заменио са „потврдити”, јер Срби имају право да бирају војводу, а Мајска скупштина је изабрала војводу.⁴⁴

Да је већина српских јавних радника и научника усвојила тезу о уговорном карактеру царских привилегија и права проистеклих из њих, утврдио је и угледни српски правни писац Глигорије Гершић у свом спису насталом поводом педесете годишњице Српског народног покрета: „...српски народ у Угарској, а специјално његови прваци и правнички образовани људи, у течају целог 18. и 19. века све до најновијега доба никако и никад нису сматрали те разне повеле цара и краља, које су једна за другом у извесним размацима издаване, као неке акте, који један другог потиру и укидају, него су их сматрали као поступно издате саставне делове једнога истог уговора или као уговоре, који један другог допуњују и понеке у пређашњем акту недовољно прецизиране, тачке изближе објашњавају и утврђују”.⁴⁵

И историчари новијег доба држали су да су привилегије имале карактер споразума, односно да су се Срби преселили на основу својеврсног међународног уговора. Стеван Симеоновић-Чокић, аутор до сада још непревазиђене правно-историјске студије о српским привилегијама сматра да се до издавања Леополдове привилегије од 21. августа 1690. године дошло одиста *per modum pacti*.⁴⁶ И Душан Ј. Поповић пише да су Срби прешли у Мађарску на основу уговора: „...бар у прво време, државна власт је у државноправном погледу разликовала Србе који су у Мађарску прешли на основу уговора са владаром и имали привилегисан положај и Србе староседеоце, који су били подређени земаљским законима”.⁴⁷

ЗАХТЕВИ ЗА ТЕРИТОРИЈУ

У апсолутној монархији у какву се Хабзбуршка царевина преображавала настајала су и нова схватања о суштини и природи државне власти. Упоредо с променама у положају Срба које су у првом реду биле плод политичких прилика и односа који су владали у Монархији, деловао је у правцу ограничавања и сужавања привилегија и сâм развој Хабзбуршке царевине који је нужно водио ка преовлађивању територијалног над персоналним принципом примене права.⁴⁸

⁴⁴ Животи Дра Јована Суботића (Аутобиографија), Друџи део: Пролеће, Нови Сад 1902, 128.

⁴⁵ Г. Гершић, После педесет година Успомене и рефлексije о српском покрету з. 1848), Београд 1912, 9–10, 17–18.

⁴⁶ С. Симеоновић-Чокић, нав. дело, 56.

⁴⁷ Д. Ј. Поповић, Срби у Војводини, Књига друга, Нови Сад 1959, 17–18.

⁴⁸ Даване Србима као припадницима верске и народне заједнице, а не за становнике одређене области, на основу територијалног принципа, привилегије су имале својство персоналних права. У условима промена у погледима на основе државног и правног поретка, јачањем апсолутизма и централизма, свођење српске аутономије на црквену и просветну

Готово од самог почетка досељавања српског становништва наметнуло се питање територије, јер су Срби приликом насељавања наилазили на тешкоће и долазили у сукобе са представницима грађанских, војних и црквених власти. Већ у јесен 1693. патријарх је у Бечу, у договору са Бранковићем одлучио да Срби затраже одвојено земљиште. Јануара 1694. године патријарх је сазвао народни збор у Баји, где је одлучено да се захтева додељивање посебне територије Србима, у Малој Влашкој (средња Славонија), где би се населили као војнички организована заједница, под управом својих старешина и под непосредном краљевом влашћу. То им није било допуштено, већ им је отписом Дворског ратног савета од 31. маја 1694. године додељена област између Доњег Дунава и Тисе (Банат), али не као посебна територијална јединица са српском управом, него само са персоналним повластицама за Србе. Подређени су непосредно краљу и ослобођени од жупанијских и спахијских дажбина. Обећано им је да ће бити враћени на своја огњишта, чим то околности допусте.⁴⁹ Патријарх Арсеније је 1706. у молби новом цару Јосифу I поновио захтев за посебну територију, а његов наследник митрополит Исаија Ђаковић је такође подсетио Јосифа I, 4. јануара 1709, да је његов отац намеравао да Србима да посебну област.⁵⁰

Одмах после Карловачког мира 1699. двор је почео организовање нових сектора Војне границе према Турском царству. Од 1700. до 1703. године уређене су Посавско-подунавска и Потиско-поморишка граница. Територија која је остала изван Војне границе припала је Бечкој дворској комори и угарским жупанијама. Тако су Срби од почетка XVIII века живели под коморском, односно јурисдикцијом угарских жупанија и као граничари у Војној граници. Средином века извршена је суштинска реорганизација Војне границе, а коначно је учвршћен и жупанијски систем.⁵¹

Административно-територијално уређење ових области мењало се у зависности од ратова са Турском и померања државне границе до којег је долазило у исходу тих ратова. Када је граница с Турском стабилизована после рата 1737–1739, дошло је и до промена у уређењу и положају Војне границе, али и провинцијалног дела угарских земаља. После укидања Потиске и Поморишке границе формиран су привилегијама царице Марије-Терезије (1751. и 1774) крунски дистрикти, Потиски (Бечејски) и Великокикиндски, који су представљали својеврсни прелазни облик ка уклапању делова развојачене Војне границе у жупанијски систем. Становништво дистрикта

био је „логичан завршетак повластица персоналне природе, јер се самоуправа верских заједница може и у модерној држави заснивати на персоналном праву, а политичка аутономија једино на територијалном” (С. Симеоновић-Чокић, нав. дело, 85; С. Ђирковић, „Јужни Словени у Хабсбуршкој монархији у периоду апсолутистичких реформи”, *Историја Јужнославије*, Просвета, Београд, 187).

⁴⁹ А. Ивић, нав. дело, 318; Ј. Радонић, „Војводина од Велике сеобе”, 28.

⁵⁰ Р. Веселиновић, „Борба Срба у великом рату 1683–1699”, *Историја српског народа* III–1, Београд 1993, 561; Ј. Х. Швикер, нав. дело, 51.

⁵¹ Ј. Савковић, *Преглед јосијанка, развијка и развојачења Војне границе (од XVI века до 1873. године)*, Нови Сад 1964, 21–22; А. Ивић, 343–346; С. Гавриловић, „Срби у Угарској и Славонији од Карловачког мира до аустро-турског рата 1716–1718”, *Историја српског народа*, књ. IV–1, Београд 1986, 56–57, 60; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини I–III*, Нови Сад 1959, II, 95–96.

имало је повољнији положај од становника на спахилуцима, у погледу обавеза и управе.⁵² У XVIII веку неколико места је стекло статус слободних краљевских градова – Нови Сад, Сомбор и Суботица. Слободни краљевски градови имали су одређену аутономију у односу на околно племство, оличено у жупанијској власти. Градски магистрат имао је управну и судску власт. И у Војној граници било је градских насеља – војних комунитета који су уживали извесне повластице – могућност откупа од војне службе и сопствени магистрат.⁵³

Тако је српски народ био расејан, живео у различитим административним и судским системима, што је дуго зависило од промена државних граница и односа снага са Османском царевином и било њихова последица, а до краја постојања државе од односа снага двора са угарским, односно мађарским владајућим слојем.

Умањивана и ограничавана током целог XVIII века, аутономна привилегијална права Срба била су коначно сведена на црквена и школска питања. Централизација је обухватила и Војну границу, где је живео велики део српског становништва, те су и ту уништени последњи заостаци народних самоуправа, које су у почетку постојале у Граници. Духовно-политичко јединство српски народ је успео да и даље очува у оквиру Карловачке митрополије, преко цркве, школства и народно-црквених сабора. Врховна власт у Бечу сматрала је Србе за јединствену илирску нацију (*Natio illirica*) што је код њих одржавало мисао о аутономности и онда када су њихове националне привилегије сведене само на црквену и унеколико школску сферу.⁵⁴

Стога је српски народ у аустријским земљама одмах после Сеобе и у току XVIII века у више махова захтевао да се његово национално биће обезбеди путем политичко-административне аутономије у посебној области – Војводини. Захтеви су заснивани на привилегијама и полазили од тога да оне нису биле у целини поштоване и остварене, јер су током XVIII века српска права све више ограничавана.

* * *

Крајем XVIII века утицај велике Француске револуције почео се ширити и у хабзбуршким земљама. Угарски сабор захтевао је реформе. И код

⁵² А. Форишковић, *Текелије*, 265–266; Ј. Х. Швикер, 107; С. Гавриловић, „Срби у Угарској и Славонији од аустро-турског рата 1737–1739. до краја XVIII века”, 210–211; В. Стајић, *Великокикиндски дисјтрикти, 1776–1876*, Нови Сад 1950, 37–43; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини II*, 129–130, 136–137.

⁵³ С. Бачић, *Повеље слободних краљевских градова Новоџ Сада, Сомбора и Суботице*, Суботица 1995, 61–68; *Повласица слоб. кр. вароши Новоџ Сада од године 1748*; М. Ердунхели, *Историја Новоџ Сада*, Нови Сад 1897, 446; *Привилежовано писмо Марије Терезије 1749*; Ђ. Антић, *Из прошлости Сомбора*, Сомбор 1966, 55; А. Форишковић, „Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабзбуршкој монархији”, *Историја српског народа IV-1*, Београд 1986, 267.

⁵⁴ *Појврдна дијлома* цара Карла VI од 2. августа 1713, његова *Защитијна дијлома* од 10. априла 1715, *Декларација* од 1729, *Појврдна дијлома* Марије-Терезије од 24. априла 1743 (Ј. Х. Швикер, 60–61, 65). С. Гавриловић, „Стремљења српског народа ка аутономији у Хабзбуршкој монархији и Угарској (од краја XVII до средине XIX века)”, *Задужбина*, 10 (мај 1999).

Срба се јавила једна струја која је желела споразум са угарским сабором и тражила од њега, као уставно надлежног тела, да инартикулише српске привилегије и Србе призна као равноправни народ у држави. У име угарских staleжа угарски канцелар гроф Палфи је одбио ове захтеве, са образложењем да у Угарској не постоји „тзв. илирска нација”.⁵⁵

Са царском дозволом одржан је у Темишвару 1790. године српски сабор, који је истакао политичке захтеве: посебну територију под управом сопствене власти, поштовање привилегија за део народа који остане ван те области, да Срби граничари у случају расформирања појединих делова Границе не дођу под спахијску власт, и да се за Србе при двору оснује посебна дворска инстанца, Илирска дворска канцеларија. Ти захтеви нису испуњени.⁵⁶

У молби цару, где су изнете молбе српског народа да се на основу обећања која су дата још у привилегијама да ће им припасти земља коју буду ослободили од Турака и где ће моћи да се населе, као на својој територији, посланици Сабора жалили су се на угњетавања и сметње које су им чињене, и од католичке јерархије и од угарске аристократије. Навели су и разлог којим је такав однос оправдаван: „Они рекоше, да морају овај народ угњетавати и ни под којим начином допустити, да се осили, јер је он већ по себи многобројан, у суседству са турским земљама и тамо налазећим се народним и верозаконим сродницима, може дакле с временом опасним постати, ако даном приликом с Русима се саједини.”⁵⁷

У решењу издатом Угарској канцеларији цар је тражио да она поднесе мишљење о томе на који начин да се Банат додели Србима. Угарска канцеларија је покушала да докаже да Србима то право по привилегијама не припада, али и да пронађе начин да њихове захтеве бар донекле задовољи, те је Дијета 1791. године усвојила Законски чланак XXVII, којим су Срби формално стекли право грађанства. Већ следеће године укинута је Српска дворска канцеларија.⁵⁸

Својство равноправних грађана проглашено овим законским чланком није Србима донело и стварну једнакост. О томе је митрополит Рајачић говорио у свом знаменитом говору на угарској Дијети 1843. године, а на Благовештенском сабору је Ђорђе Стојаковић изнео прецизне податке о томе колико је Срба после тога добило неке положаје у административном и судском систему угарске државе – био је то занемарљив број.⁵⁹

⁵⁵ „...muss man unterthänigst bemerken: dass diese sogenannte illyrische Nation als Nation in dem hungarischen Staate keine politische Existenz habe, und auch nirgends unter dessen Bürgern ein besonderes Corpus ausmache...” (*Темишварски сабор 1790*, избор и објашњења Сл. Гавриловић и Н. Петровић, Нови Сад – Сремски Карловци 1972, 49). Упитан за мишљење кардинал-примас Јозеф Баћањи изјавио је да се не може одобрити захтев митрополита Мојсија Путника да Срби и њихови епископи добију столицу у Дијети, јер „Срби у Угарској још нису инкорпорирани, јер још увек образују посебан народ, и они и њихови епископи су странци, и због тога што њихов статус не почива на законима него на привилегијама” (L. von Szalay, нав. дело, 65).

⁵⁶ *Темишварски сабор 1790*; С. Гавриловић, „Срби у Хабсбуршкој монархији пред угарски сабор 1790”, *ЛИЧ* 5 (1965), 17–34; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини III*, Нови Сад 1963, 26–29.

⁵⁷ *Акџа собора народа србског у Темишвару године 1790-тије држаног*, Земун 1861, 10.

⁵⁸ A. Stojackovics, *Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der serben in der Wojwodina und überhaupt in den Ländern der ungarischen Krone*, 39.

⁵⁹ С. Гавриловић, „Срби у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)”, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX)*, Београд 1993, 187; Ј. Ђорђевић, *Рад-*

* * *

Идеја о Српској Војводини, посебној области са својом сопственом влашћу била је остварена први пут у току револуционарних збивања 1848–1849. године.⁶⁰ Захтеви које је истакао Српски народни покрет у Јужној Угарској имали су, као и у већини других земаља у склопу Царевине поред социјалне и националну садржину. Њихов основ и темељ била је мисао о слободи, говорило се о „највишим добрима човека и грађанина”, „природним правима која припадају свим народима”.⁶¹

Своје одлуке Скупштина је ипак везала за привилегијална права и у првој одлуци, о избору патријарха и војводе, позвала се на право српског народа да их бира, право које је „против учињени са Домом аустријским као владатељем Угарске и сдружени краљевина уговора укинута”.⁶² Позивање на привилегијална права, али и на нова начела која су у ово „пролеће народа” завладала Европом, покушао је да у свом спису о скупштини објасни један од њених активних учесника, Никанор Грујић: привилегије су основ по којем је учињен први корак у самосталном народном животу, а „... ово више нису времена историјски права и привилегија, ово су времена народности, у којима се самосталност на природном праву народа [...] оснива и потврђује [...]”.⁶³ А. Стојачковић је кратко записао: „И свемогући глас народа на Мајској скупштини улио је привилегијама живот, и дао писмену дух”.⁶⁴

Најважније одлуке Мајске скупштине биле су избор патријарха и војводе, српски народ проглашен је за „политично слободан и независан под Домом аустријским и обштом круном угарском” и одређена је територија Српске Војводине: Срем с Границом, Барања, Бачка с Бечејским дистриктом и Шајкашким батаљоном и Банат с Границом и Кикиндским дистриктом.⁶⁵

Од почетка покрета и у току његовог трајања (од пролећа 1848. и у току неколико месеци 1849. године) Срби су у актима различите природе који су тада доношени уобличи јасну концепцију о аутономној Српској Војводини, као посебној јединици у склопу Монархије, равноправној са осталим земљама, са најважнијим елементима њеног уређења и правима њених грађана и истовремено, у току покрета изградили српску власт у Војводини, са свим суштинским елементима државне власти. Поред централних, организовани су месни органи, који су заменили старе власти и имали управну

ња *Благовешћенског сабора народа српског у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад 1861, 60–61.

⁶⁰ А. Ј. Р. Taylor, *Habsburška monarhija 1809–1918*, Zagreb 1990, 73; Ч. Попов, *Европске грађанске револуције од XVIII до XX века (Покушај емпијског уопшћавања)*, Нови Сад 1992, 25.

⁶¹ *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848–1849*, Београд 1952 (у даљем тексту: *Грађа*), 10, 155, 256; *Српске новине*, бр. 33, 23. априла 1848.

⁶² *Грађа*, 257–259.

⁶³ Н. Грујић, *Насишавак српске скупштине 1-га и 3-га маја 1848 у Карловци држане*, Београд 1849, 33.

⁶⁴ А. Стојачковић, нав. дело, 64.

⁶⁵ Поред тога донете су и следеће важне одлуке: проглашен је политички савез са Троједном краљевином; изабран је одбор који је требало да разради ове одлуке и спроведе их, са овлашћењем да може сазвати народни сабор; проглашена је и обезбеђена румунска народна самосталност; одлучено је о слању трију делегација: посланство цару, депутација упућена хрватском сабору и делегација на Словенски конгрес у Прагу (*Грађа*, 257–259).

и судску власт. Организована је народна војска, донесени су бројни прописи и уставни нацрти.⁶⁶

Већ у мају 1848. Срби су покушали да добију признање одлука Мајске скупштине – избора патријарха и војводе, успостављање Српске Војводиине, као посебне територије под сопственом управом и организацију власти која је формирана. У току следећих месеци српска депутација и патријарх Рајачић покушавали су упорно да издејствују признање од двора. Захтеви су се позивали углавном на привилегије, као српска историјска права, али и на савремене принципе.⁶⁷ Двор није признао одлуке Мајске скупштине, а мађарска влада им се одлучно успротивила, те је убрзо дошло и до крвавог оружаног сукоба између Срба и Мађара.

Манифестом младог цара Фрање Јосифа 15. децембра 1848. васпостављено је достојанство патријарха и војводе.⁶⁸ Територија Војводине и њена изграђена организација власти нису потврђени. Патријарх је указао на ограниченост ових признања: није признато оно најважније – тј. територија.⁶⁹

Иако непризната и оспоравана, не само политичким, него и оружаним средствима, Српска Војводовина или Војводовина Србија постојала је 1848, па донекле и почетком 1849. године као самостална јединица с потпуном, иако, разумљиво, недовољно развијеном организацијом власти. Оно што је дуго живело у политичкој свести српског народа добило је тако макар само фактично и краткотрајно остварење.

ВОЈВОДСТВО СРБИЈА И ТАМИШКИ БАНАТ

Војводовина није била призната ни аустријским Октроисаним уставом од 4. марта 1849. Није била ни поменута међу набројаним крунским земљама. Према уставу царевина је била јединствена, унитарна држава, са јединственим парламентом и одговорном владом. За положај Војводине била су битна три члана: 71, 72 и 75. Према члану 71: „Устав Краљевине Угарске биће очуван утолико, што одредбе које нису у сагласности са овим уставом царевине губе важност, а равноправност свих народности и језика који су у употреби у јавном и приватном животу грађана биће обезбеђена одговарајућим уставима. Посебан статут регулисаће ове односе”. Према 72. параграфу: „Војводству Србији биће осигурано такво уређење, које ће се, ради очувања његове црквене заједнице и народности ослањати на старе привилегије и царске указе најновијег времена. Уједињење Војводства са неком другом круновином ће се уз договор са њиховим посланицима одредити посебном одлуком”. У § 1 помиње се међу круновинама Војна граница, према § 75

⁶⁶ Љ. Кркљуш, *Средишњи орђани власћи у Српској Војводовини 1848–1849*, Нови Сад 2013, 151–363, 275–277; Љ. Кркљуш, *Пројектии устави за Војводовину Србију насипали у шоку Српској народној ђокреши 1848–1849*, Нови Сад 2006.

⁶⁷ J. Thim, *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története I–III*, Budapest 1930–1940, III, 181–189, 332–338; *Српски летопис*, књ. 112, 405; Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд Српски народни покрет, кут. 15/849, а. б. 3; Рукописно одељење Матице српске (у даљем тексту РОМС), М. 22.307.

⁶⁸ J. Thim III, 251.

⁶⁹ РОМС, М 10.155.

граница је очувана, њена војна организација неизмењена и чиниће неодвојиви део царске војске. Становницима Војне границе биће у погледу имовинских односа и њиховог олакшања дат посебни статус, какав је раније дат другим круновинама.⁷⁰ Угарска уставност била је начелно призната, али овим наредбама битно ограничена. Иако је наговештена могућност оснивања Војводине, очување Војне границе довело је озбиљно у питање српске наде. Стога је Октроисани устав за Србе представљао тешко разочарање.⁷¹

Одмах после издавања устава, па све до јесени 1849. године српски представници развили су живу активност ради конституисања Војводине као засебне области, по могућности круновине. Влада је 19. фебруара 1849. године обавестила патријарха Рајачића, као привременог управитеља народа, да намерава да сазове људе од поверења, припаднике свих националности, које живе у Угарској, на саветовање о мерама, које би привремено, а и до коначне пацификације требало спровести. Њихово мишљење и искуство помогло би и у процесу конституисања појединих области, на основи једнакости свих народа.

Патријарх је већ 14/26. марта наложио српској депутацији у Бечу да се заузме да се призна територија Војводине, да се Војводовина потом призна за круовину, на основу својих историјских права и да се Војна граница не цепа од Војводине.⁷² Изасланици су 25. априла 1849. упутили аустријској влади врло исцрпан меморандум о стању у српским областима, о српским жељама и надама о коначном признању Српске Војводине, њеном статусу и уређењу.⁷³

Истакнуте су и наглашене све заслуге српског народа и народне војске у савладавању антидинастијског и сепаратистичког мађарског покрета. То је била борба на живот и смрт, вођена ради заштите трију добара: династије, целовитости царевине и националности. Борба не само да није потпомагана, него су и царско-краљевске власти према Србима иступале непријатељски, што је још увек на делу. Деловање царских генерала против српског народа на уништењу српских органа власти, насталих током 1848. и 1849. године и враћању старих, угарских, опште је познато.

Оно што је Србе, поред свега тога, нарочито погодило, било је то што у Октроисаном уставу они нису препознати. Колико их је признање и васпостављање достојанства српског војводе, патријарха и патријархата обрадовало, још их је више поразио овај Устав. У меморандуму је наведен и део ноте коју је главнокомандујући генерал царске војске у Банату барон Рукавина упутио патријарху 17. марта 1849: „...српском народу овим уставом није обећана никаква друга повластица, осим црквених и народних послова,

⁷⁰ S. Werni, *Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem*, Wien 1981, 49–50.

⁷¹ *Весѣшник*, званични орган српске власти, оценио је Устав као „смерајући на уништење наше аутономије, нашег народног јединства и нашег самосталног живота... ако смо се до сада борили против мађаризације, сад се морамо борити против германизације” (*Весѣшник*, 10. марта 1849).

⁷² J. Thim III, 565–568.

⁷³ J. Thim III, 660–671. Новембра исте године J. Живановић је у једном спису навео да су чланови депутације и цару пренели ове ставове у личној аудијенцији.

дакле нема речи о самосталној сопственој управи, тим пре ако Војводина буде уклопљена у неку круовину”.⁷⁴

Изражавају захвалност за потврду достојанства војводе и патријарха, али подсећају и на царско обећање да ће се обезбедити сопствена национална управа; моле да се потврде и остале одлуке скупштине [Мајске], а нарочито територија. У Октроисаном уставу Војводство је у § 72 поменуто без икаквог територијалног одређења, а Војна граница се у § 1 јавља међу осталим побројаним круовинама. Према томе је јасно да се Војводство одељује од Границе и ограничава на провинцијални део. Делови Границе и жупанија представљају и у етнографском и у географском погледу неразделиву целину; њихово раздвајање било би противно и прокламованом начелу равноправности народа, зато што би Војна граница припадала једној, а провинцијалне области другој круовини, па би народ, који живи у суседним насељима, или чак и у истом насељу, био подељен. Зато је истинска, неопходна потреба – царско признање одлука Скупштине да Петроварадинска регимента, банатске регименте и шајкашки батаљон буду саставни део Војводства Србије!

Да би поткрепили овај захтев, навели су и низ аргумената, историјског и другог карактера – привилегије цара Леополда I, настанак Војне границе, улогу целог српског народа, а посебно граничара у скорашњим догађајима. Српски народ је само уједињеним снагама граничара и становника Провинцијала био у стању да се одупре мађарским нападима.

Меморандум је завршен молбом да се Војводина Србија стави у категорију круовина. То оправдавају следећи разлози: њена величина, њено становништво, старе повластице и владалачки акти новијег времена – у старијим повластицама било је омогућено „да Срби имају своје сопствене магистрате”, у последњима им се обећава самостална унутрашња народна управа. Све то ставља Србима у изглед самосталност Војводства која би се изгубила у тренутку, када би се оно спојило са неком другом круовином. Сви страхови и резерве који би се могли навести као препрека оваквом решењу, могу се избећи само на један начин – да Војводство буде проглашено за круовину. Признате и осведочене заслуге српског народа заслужују да њихова област буде уврштена међу друге круовине и тако њихова равноправност буде обезбеђена.

У писму патријарху 1. маја депутати су га обавестили о неким одјецима уставног нацрта Српске Војводине који је начињен фебруара 1849. и о својим разговорима са аустријским министрима тим поводом.⁷⁵ Министри су, након објављивања уставног нацрта, сумњичили Србе за сепаратизам, на шта су им посланици узвратили „...да ми желимо оно, што смо написали, а имено да будемо Кронланд, и да добијемо изречен простор; а што се тиче аутономије, како буде другим Кронландима тако ће бити и нама”.⁷⁶

Своје мишљење о Октроисаном уставу и о статусу Војводине објавио је и члан српске депутације Јаков Живановић, октобра 1849, непосредно пре

⁷⁴ Исто, 663.

⁷⁵ Љ. Кркљуш, *Средишњи орђани власћи у Срјској Војводини 1848–1849...*, 339–349; Љ. Кркљуш, *Пројектии устава за Војводину Србију...*, 147–172.

⁷⁶ J. Thim, III, 683.

него што је то питање коначно и решено.⁷⁷ Срби су незадовољни Уставом, најпре због тога што Војводство Србија није било стављено међу круновине, а друго, проглашењем Војне границе за посебну круновину показало се мишљење владе да Војводство треба да постоји изван Војне границе. Тако би оно изгубило своје најважније области: Петроварадинску регименту, Шајкашки батаљон и банатске регименте.

Указао је и на противречност уставних параграфа који су се односили на Војводство. Према првом ставу § 72 могло би се разумети да Војводство јесте круновина, када у другом ставу не би, неочекивано, било поменуто „сајужење Војводства с другом којом круновином”, наравно, као *pars adnexa*, *appendix*, без своје фирме, и без непосредственог приступа ко источнику общег среће, и под туторством друге које круновине”. Српски народ био би тако онемогућен да непосредно прима царске акте, и заповести и повластице биле би му слане преко друге круновине, којој би био потчињен. Октроисани устав прогласио је и Хрватску и Славонију и Ердељ за посебне круновине, независне од Угарске и сваке друге круновине. Природно је да и Србија сама постане круновина, а не да поново потпадне под другу новорођену круновину.⁷⁸

* * *

После мађарског пораза Срби су за Беч изгубили сваки значај и постали „незгодан баласт”. Дотле пасивна према српској власти у Војводини, коју је трпела док су јој Срби били од користи, аустријска влада је сада почела активно да ради на њеном елиминисању и уништењу, почев од централних органа – патријарха и Главног одбора, па до локалних, месних.⁷⁹ У лето 1849. године престала је да постоји српска организација власти у Војводини.

Одмах после освајања Угарске аустријски Министарски савет почео је да разматра организовање управе у Војводини и након дужих саветовања у којима су учествовали и српски представници, поднео је цару предлог о организовању Војводства Србије и Тамишког Баната, где се истицала „истрајна храброст и оданост Срба, са којом су поднели ужасне последице разорног грађанског рата”.⁸⁰

У представи коју је Министарски савет упутио владару 17. новембра 1849. године о устројству Српске Војводовине и Тамишког Баната напомиње се на почетку да је Војводовини Србији параграфом 72, у IX одељку Државног устава назначено одвајање од Угарске и обећана могућност сједињења са неком другом круновином.

„Оваково положење”, стоји у представи, „неусловљава никојим начином определително (definitive) устројење оног предела за собствену Круновину; јербо је таково изречење по 6. и 123. §-фу Државног Устава законодавству задржано, будући да и 72. §-фу, који њено саједињење са другом којом Кру-

⁷⁷ Ј. Живановић, *Шта је пробитојачно за војводство Србију, да буде круновина по октирираном Уставу од 4. Марта, или да не буде?*, Беч, 8. новембра 1869.

⁷⁸ Ј. Живановић, нав. дело, 6–7.

⁷⁹ Љ. Кркљуш, *Средишњи органи власи у Српској Војводини 1848–1849...*, 283–294.

⁸⁰ S. Werni, нав. дело, 51; A. Stojacskovics, *Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina*, Temesvar 1860, 36.

новином даљим преслушањма и расположенијама оставља, за основ служи предпостављање, да онај предел не буде пре јошт као сопствена Круновина постављен.

Под саједињењем с другом којом Круновином може се сирјеч само савршено спојење разумети, тако, да саједињени предели скупа једну Круновину сачињавају, јербо Државни Устав само саједињење свију Круновина у укупности царевине, никојим начином пак политически поособни сајуз једне Круновине са другом којом круновином припознаје.

Чим би дакле предел Војводовине Србије за особену круновину Царевине изјасњен био, уједно би и у 72. § Државног Устава отворен остављени вопрос њенога саједињења са другом којом Круновином на страну дошао.

Владеније Вашег величества може се дакле, да питање о Круновинама определително (definitiv) нерешити, на то само ограничити, да уставу сходно решење истог могућним учини”.⁸¹

Предлажу да се југоисточни делови земље одвоје од Угарске и прогласе за самосталну, од Угарске одвојену и непосредно средишњој власти потчињену област, догле док се не утврди коначно уређење постојећих односа на начин у складу са уставом.⁸²

Влада је узела у обзир и брижљиво испитала све историјске чињенице и народне прилике и отуда извела следећа два закључка: прво, да се из старијих писмена не могу извести никаква историјска права на утврђене границе Српске Војводовине које је прогласила Мајска скупштина, и друго, да се границе управног подручја не могу практично никако утврдити једино према народности његових житеља. У даљем тексту ове исцрпне представке говори се о будућем војводству као **управном пределу, сопственом управном дистрикту или окружју**.⁸³

Ослањајући се на Патент од 15. децембра 1848. и члан 72 Октроисаног устава од 4. марта 1849, а на предлог Министарског савета од 17. новембра, цар је прогласио оснивање Војводства Србије и Тамишког Баната, у које су ушле следеће области: дотадашње жупаније Бачко-бодрошка, Торонталска, Тамишка и Крашовска (Банат и Бачка) и Румски и Илочки срез. Док се не одлучи коначно о будућем положају ових подручја у држави или њиховом сједињењу с неком другом круновином уставним путем, образује се **привремено посебна управна област** (подв. Љ. К), чија је администрација независна од угарске и управљана од стране земаљских власти подређених непосредно царском министарству. Цар задржава право да заступање ове области, као и учешће њених становника у царском представничком телу провизорно уреди нарочитом одлуком, на темељу одредаба *Усџава*, аналогно уређењу других круновина. Ради признања српској нацији, а на основу цару

⁸¹ „Die Regierung Eurer Majestät kann demnach, ohne die Kronlandsfrage definitiv zu entscheiden, sich nur darauf beschränken die verfassungsmäßige Lösung derselben möglich zu machen” (А. Стојачковић, *Черпје живоџа народа србскоџ у унџарским обласџима, од времена, кад су Мађари у ове доџли, џа до славноџ доба воскресенија Војводовине Србије, или од џодине 895–1848*, Беч 1849, 107–108, 111, 113).

⁸² А. Stojackovics, *Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina und überhaupt in den Ländern der ungarischen Krone*, Temesvar 1860, 45.

⁸³ А. Стојачковић, *Черпје живоџа народа србскоџ у унџарским обласџима...* 117, 137.

изложених жеља, да би се одала почаст њиховим народним и историјским традицијама, цар додаје својој царској титули и титулу „велики војвода Војводства Србије”. Управитељ области Војводства добиће титулу подвојводе.⁸⁴

Највиша административна власт биће привремено пренета провизорном управитељу са седиштем у Темишвару, којем ће ради организовања цивилне управе бити придодат комесар. Узимајући у обзир посебне интересе различитих народа који станују у тим земљама, наређује се да територија буде раздељена на три велика управна дистрикта (округа) према трима главним народима. Сваки од округа биће подељен у срезове. Сремски срезови Рума и Илок и делови Бачке, Тамишке и Торонталске жупаније привремено ће образовати посебан округ ове области „Војводство Србију”. О уједињењу Војводства Србије са неком другом круновином одлучиће се у складу са параграфом 72 Устава, сагласношћу представника округа.

Границе Војводства биле су тако повучене да су етнички односи у њему били неповољни за Србе. Срби у Војводству нису имали чак ни релативну већину.⁸⁵

За административно и политичко седиште Војводства није одређен Нови Сад, чије је становништво било већином српско, него Темишвар, где су Срби били у мањини. Овакво Војводство Аустрија је формирала са намером да се у првом реду казне Мађари због подигнутог устанка против Хабзбурга и покушаја отцепљења од Аустрије, тако што ће се нарушити интегритет Угарске. С друге стране, Срби су привидно награђени тиме што су добили посебну област.

Проглашење Војводства није задовољило српска очекивања ни у погледу територије коју је обухватало, ни у погледу његове организације, јер Војводство није било ни српско, ни аутономно. Срби нису добили свог војводу, већ је титулу „великог војводе Војводства Србије” задржао цар, а на чело управе постављен је подвојвода, којег није бирао српски народ, него га је именовао цар. Привремени управитељ постао је генерал Ф. Мајерхофер. Ранија управна подела на жупаније укинута је, а Војводство је подељено на два округа: Бачко-торонталски и Темишварско-крашовски. На њиховом челу налазили су се велики жупани, који су управљали уз помоћ владиних комесара и поджупана. Званични језик био је немачки, иако су грађани у саобраћању с властима могли користити и друге језике.⁸⁶

Војна граница остала је ван оквира Војводства Србије и Тамишког Баната, али су и у њој извршене административне реформе. После угушења

⁸⁴ A. Stojackovics, *Über die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina und überhaupt in den Ländern der ungarischen Krone*, 45–46; K. v. Czoernig, *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie*, III. Band, Wien 1857, 139–140.

⁸⁵ Према попису становништва из 1850/51. године у Војводству Србији и Тамишком Банату био је укупно 1.426.221 становник, а од тога: 397.459 Румуна, 335.080 Немаца, 321.110 Срба, 221.845 Мађара, затим Буњевци, Шокци, Словаци, Чеси, Бугари, Јевреји, Цигани, Русини, Грци и Цинцари (*Tafeln der Statistik der Österreichischen Monarchie, Neue Folge*, I Band, Wien 1856; H. Haselsteiner, *Die Serben und der Ausgleich, zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südungarns in den Jahren 1860–1867*, Wien–Köln–Graz 1967, 25).

⁸⁶ *Врховно жујанство Исидора Николића Србоградског над Бачком, Торонталом и Вршачким окружјем*, Ср. Карловци 1911, 35; Д. Ј. Поповић, III, 306; В. Крстић, „Срби у Војводини за време Бахова апсолутизма (1849–1860)”, *Зборник МС за историју* 13 (1976), 56; В. Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 241–253;

мађарског покрета, Граница је до 31. децембра 1849. остала под управом хрватског бана Јелачића. Тада је на предлог војних власти основана Банатско-српска земаљска војничка управа, у коју су ушле Петроварадинска регимента, три банатске регименте и војни комунитети. На челу те области налазио се фелдмаршал-лајтнант Јохан Коронини.⁸⁷

У току процеса гашења устава било је расправљано и о статусу Војводства Србије и Тамишког Баната, јер је питање његовог положаја и уређења било отворено.⁸⁸ Већ августа месеца 1851. године дошло до промена у организацији Војводства. Промењено је административно-територијално устројство, а судство је уређено по узору на аустријске судове. Целокупна организација Војводства Србије и Тамишког Баната била је подређена непосредно Министарству унутрашњих послова у Бечу.⁸⁹ У Војводству је до његовог укидања било још административних реформи.⁹⁰

Време неоапсолутизма обележено је настојањем да се изврши реорганизација управе која би била прилагођена новим друштвеним и економским условима, насталим после револуционарне промене 1848. године и укидања феудализма, у управи, судству и законодавству, као и у другим областима друштвеног живота. Два су постигнућа револуционарне ере опстала – укидање кметства и једнакост грађана пред законом. Начело националне равноправности није поменуто у тада доношеним актима.⁹¹

На целу државну територију проширено је важење аустријског *Ойцшиџ ѓрађанскоџ законика* од 1811. године, *Казненоџ законика* и *Законика о ѓрађанском судском џосџуйку*. Измењен је и порески систем, на основи грађанске једнакости и једнаких обавеза за све слојеве друштва. Привредни живот регулисан је низом закона и уредаба. Спроведене на темељу развијенијих привредних односа у западним аустријским земљама, реформе су погодиле аграрно становништво Војводине и допринеле његовом раслојавању. Трпели су и трговина и занатство, који су до тада били прилагођени феудалним друштвеним и правним приликама. Тежини стања допринели су и велики фискални терети новог, разгранатог апсолутистичког апарата власти.

Крајем шесте деценије XIX века апсолутизам у Хабзбуршкој монархији постајао је све тежи и незадовољство постојећим стањем све веће. У готово свим областима Монархије испољавало се на различите начине нерасположење према режиму. У Војводини се код српског грађанства јављају мишљења да би се апсолутизму и германизацији требало супротставити сагласно с Мађарима и у политичком савезу и сарадњи са њима.⁹²

* * *

Тежини политичке ситуације у Монархији допринела је и спољна политика. Да би спречио избијање нових револуционарних, сепаратистичких

⁸⁷ В. Крестић, *нав. дело*, 56.

⁸⁸ S. Werni, *нав. дело*, 61–63.

⁸⁹ В. Крестић, *нав. дело*, 57; Д. Ј. Поповић, III, 306.

⁹⁰ H. Haselsteiner, *нав. дело*, 25–26.

⁹¹ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III, 2. Teil, Wien 1980, 999.

⁹² В. Крестић, *нав. дело*, 59, 61–64.

догађаја у Мађарској, цар Фрања Јосиф се одлучио на преуређење Монархије. Од маја до септембра 1860. године заседао је Појачано (проширено) царевинско веће. Царевинско веће расправљало је о начину да се превазиђе тешка финансијска ситуација у којој се држава нашла, јер је неуравнотежени буџет био најслабија тачка неоапсолутизма – војни трошкови које је наметала унутрашња репресија и ратоборна, а неуспешна спољна политика били су претежак финансијски терет, са политичким последицама које су се могле предвидети. Веће је расправљало и о преуређењу царевине у правцу извесне децентрализације, на темељу историјско-политичке индивидуалности покрајина. У предлогу већине наглашено је да јачање државе изискује признавање историјско-политичких индивидуалитета појединих земаља, у којима ће природни развој и напори појединих народа доћи до изражаја. Као најважнији циљ промена у државној организацији истичано је одржање монархије, пуног државног јединства и целовитости.⁹³

У расправама вођеним на седницама Појачаног царевинског већа било је речи и о положају Војводства. Војводство је у свом говору на Седмнаестој седници, 24. септембра, помињао А. Мочоњи, износећи своје ставове о правима народности у Угарској и у целој царевини и о основама преуређења државе.

Јединство државе и монархијски систем су оквири у којима ће поједини народи, међу којима има оних који се тек развијају и који су сразмерно малобројни, имати могућност да несметано развијају своју материјалну и духовну културу. У предлогу већине, пак, он не види гаранцију за решење питања језика и националног питања, па ни гаранцију за самосталност Баната и Српског војводства, уколико се предвиђена реформа државне организације буде темељила на историјско-политичком индивидуалитету земаља. Национално питање и питање језика заокупља данас све народе, а нарочито оне који су на било који начин до сада у томе били прикраћени. Реформа треба да се заснива на потпуној равноправности свих народности, у том смислу да поједине јединице у држави, од најмање ка већима, треба да буду организоване према народности већине становништва. Примена историјско-политичког принципа довешће у питање опстанак Војводства Србије и Тамишког Баната.⁹⁴

О темељним начелима на којима би требало спровести реорганизовање државе, о положају српског народа, његовим жељама и надама, говорио је на Деветнаестој седници Појачаног царевинског већа 26. септембра и епископ темишварски Самуило Маширевић. У свом опширном излагању снажно је нагласио да је, у околностима у којима се држава нашла, предузимање одговарајућих корака ка преуређењу њене структуре и њеног механизма неизбежно, а њихов најважнији циљ је јачање државног јединства.⁹⁵

Указао је на тешкоће спровођења реформе која би полазила од потпуне уједначености и једнообразности свих сегмената новог система, у држави

⁹³ *Verhandlungen des österreichischen verstärkten Reichsrates 1860. Nach den stenographischen Berichten, Zweiter Band, Wien 1860, 40–41.*

⁹⁴ *Verhandlungen...*, 100.

⁹⁵ *Verhandlungen...*, 240–246.

где постоје велике разлике међу земљама и народима. Стога би, према његовом мишљењу, најповољније решење било уједињење под централном владом у свим пословима који су заједнички за целу државу, и народна унутрашња управа за поједине земље и народе.

Предлог већине да руководећи принцип приликом реформе буду историјска права носи потешкоће, а може бити неправедан према многим народима, нарочито када се ради о Угарској и реституцији њених историјских права на чему она упорно настоји. То мора природно навести и друге земље да изразе исте жеље, јер сви народи који живе у Аустрији имају своја права, санкционисана коришћењем.

Не оспорава историјска права Угарске, којима Мађари образлажу своје захтеве. Али ако би се њихова историјска права, са свим својим последицама, консеквентно спровела, мада сматра да дух времена и прилике намећу другачија решења, то би довело до надмоћи и првенства једне круновине и народа над другом, што би било неодрживо, а могло би се оспоравати и са правног становишта: „Јер свака, па и најмлађа прошлост припада историји. Свако, у прошлости заслужено и примењено право је историјско право”.⁹⁶

При решавању питања, да ли српско Војводство треба да образује самосталну круновину, или да се прикључи некој другој круновини, поштоваће жеље, образложење и разум већине; ипак, захтева да се приликом решавања овог питања уваже жеље народа области коју заступа и узвишена воља цара и оснивача српског Војводства.

Српски народ има права, писмено потврђена и призната од свих аустријских царева. Пошто је навео повластице садржане у царским привилегијама, између осталог право на сопствену територију, унутрашњу управу под сопственим магистратима и потчињеност непосредно владалачкој власти, закључује да је **садашња управна област** (подв. Љ. К.) Војводство Србија и Тамишки Банат заснована на тим правима, утврђеним и потврђеним царским писменима.

Своје излагање закључио је предлогом да се територија Војводства Србије и Тамишког Баната законски прогласи за посебну круновину – **„одлуку о овом још отвореном питању”** (подв. Љ. К.) треба препустити земаљском сабору, односно земаљском заступништву Војводства Србије и Тамишког Баната.⁹⁷

Октобарска Диплома (20. октобра 1860) издата је као нови темељни закон царевине, нови устав, који ће регулисати њен унутрашњи државноправни поредак. Диплома је представљала само уставни оквир, јер је садржавала само основне принципе, чије је дејство требало обезбедити путем одговарајућих законских аката. Имала је извесно федералистичко обележје, јер је законодавство начелно било препуштено појединим земљама, путем органа које је тек требало формирати.⁹⁸

⁹⁶ *Verhandlungen...*, 243.

⁹⁷ *Verhandlungen...*, 246.

⁹⁸ L. Adamovich, *Handbuch des österreichischen Verfassungsrecht*, Wien 1957, 13; E. Hellbing, *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, Wien 1956, 356–360; A. J. P. Taylor, *nav. delo*, 124–126.

Дипломом је поново успостављен и угарски устав. Дејства ових покушаја цара Фрање Јосифа да ревидира своју политику према Угарској осетили су убрзо и Срби. У склопу уступака Угарској, значајно место имало је питање Војводине. Настојећи да оствари свој територијални интегритет Угарска је била одлучно против постојања било какве Војводине. Одлука о њеном укидању била је донесена уствари већ у лето 1860. године.⁹⁹ Пошто је Србима гарантован верски, национални и језички развитак у складу са њиховим привилегијама, објављено је 27. децембра 1860. царско ручно писмо о укидању Војводства Србије и Тамишког Баната и његовом присаједињењу Угарској, с изузетком Румског и Илочког среза, који су припојени Хрватској.¹⁰⁰

Као што је посебна управна област Војводство Србија и Тамишки Банат била основана 1849. године, изузета из Мађарске и потчињена непосредно двору из тобожње захвалности због војне подршке коју су Срби пружили двору током 1848. и 1849. године, тако је и сада без споразума и сагласности Срба враћена Угарској и успостављен интегритет мађарских земаља.¹⁰¹

Мада Војводство Србија и Тамишки Банат није ни у чему испунило очекивања српског народа, ипак је његово укидање болно одјекнуло у Војводини. Јануара 1861. године објавио је Светозар Милетић свој чувени *Туциндански чланак*, који ће добити карактер и значај политичког програма војвођанских Срба у времену које је следило. Милетић је указао на потребу борбе за једну другачију Војводину, другачијим средствима – на бази уставности и поштовања националних права, Срби су спремни да сарађују са Мађарима. Милетићев чланак обележио је преокрет у српској политици, преокрет који се састојао у раскиду веза са Бечом и преношењу борбе на уставно поље, у оквиру уставности и државног права Угарске, како би се заједно са демократским снагама Угарске и других народности формирао фронт против бечког централизма и германизаторских претензија.¹⁰²

Срби су се у свој оштрини суочили с оним што се јасно учавало још од завршетка Српског народног покрета 1848–1849. године – да оснивање Војводства Србије и Тамишког Баната представља само варљиви привид испуњења њихових тежњи. Као што се о карактеру Војводства Србије и Тамишког Баната, тј. о томе колико је оно представљало остварење националне равноправности и територијалне аутономије говорило још у време његовог оснивања, тако се о томе поново говорило и у време његовог укидања. На Благовештенском сабору 1861. године Петар Чарнојевић је рекао о Војводству: „Још и она сенка, с којом је бечко својевољство народ обманути хтело... она једина реч која сама по себи једва се разумети може; име које је само на папиру земљи овој дато – име Војводства – збрисано је без питања народа, као да није било збрисано још пре дипломе од 20. октобра, јербо

⁹⁹ М. Костић, „Већања у Бечкој влади о постулатима Благовештенског сабора за обнову Српске Војводине”, *Југословенски историјаски часопис* 12–13 (1963), 242.

¹⁰⁰ Ј. Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора народа...*, 242–243.

¹⁰¹ Н. Haselsteiner, *нав. дело*, 11–12.

¹⁰² С. Милетић, „На Туцин-дан, 1860”, *Изабрани чланци* (приредио Мирослав Јерков), Нови Сад 1939, 25; Г. Гершић, *Др Светозар Милетић, Успомене и рефлексје о његовом животу и раду*, Београд 1902, 29; В. Крстић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1849–1868”, *Историја српског народа*, књ. V-2, Београд 1981, 157.

немачка влада већ одавно војводство за празну и безначајну реч држаше, а војвода у облику једног немачког генерала само је сатира била, на ону величанствену вјерност и на ону знатност, каква му по нашој историји припада”.¹⁰³

* * *

У погледу државноправног карактера Војводства Србије и Тамишког Баната постоје у новије време различита мишљења. Питању његовог формалног државноправног статуса није у српској историографији била посвећена посебна пажња, па оно није ни изазивало несугласице и противречна тумачења. Војводство иначе у целини није у српској историјској науци добило заслужено место. Изузев Василија Крестића чијем се темељном истраживању и радовима дугују најзначајнија сазнања о овом периоду историје Срба у Јужној Угарској, Војводство се помињало у склопу ширих прегледа и то сведено на основне податке. В. Крестић, несумњиво најбољи познавалац и аутор бројних радова из историје Срба у Хабзбуршкој монархији и у Јужној Угарској XIX века сматра да Војводство није имало статус круновине.¹⁰⁴

Подробнијих истраживања овог периода историје Срба у Јужној Угарској, а нарочито његових правних аспеката касније није било. Међутим, у последње време се у текстовима неких савремених историчара истиче да је Војводство имало својство круновине, мада се обично не наводе извори којима би се то могло поткрепити, или се неки извори наводе недовољно прецизно. Војводство Србија и Тамишки Банат означава се увек као круновина у радовима Д. Микавице и неких других аутора, а нарочито наглашено у двотомној књизи *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, 1–2, Нови Сад 2016.¹⁰⁵

Мада је на страни 457 (1. тома) ове књиге поменуто да је Војводство било „без стварних надлежности које би сведочиле о националном карактеру и политичкој самосталности које круновине подразумевају”, ипак се о Војводству често и у различитим контекстима који ту квалификацију и нису нужно захтевали истиче својство круновине. Објашњење се даје само у напмени 3, на страни 475: „У Патенту којим је основано, Војводство није експлицитно означено круновином, већ управном облашћу и делом земље (Verwaltungsgebiet und Landsteil), али се већ у првим царским законима који су се односили на ову територију, издатим почетком 1850. године, званично водило као круновина. Војводство је иначе имало неколико службених назива: *Woiwodschaft Serbien und Temeser Banat*, *Serbische Woiwodschaft und Temeser Banat*, Тамишки Банат и Српско Војводство, Српска Војводина, Војводство Србија, Војводовина”.¹⁰⁶

¹⁰³ Ђорђевић, *Радња Благовешћенског сабора...*, 48.

¹⁰⁴ В. Крестић, „Срби у Угарској од слома револуције до нагодбе (1849–1867)”, *Историја српског народа* V-2, Београд 1981, 110; *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 245.

¹⁰⁵ Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, 1–2, Прометеј – РТВ, Нови Сад 2016.

¹⁰⁶ Оснивање Војводства Србије и Тамишког Баната помиње се на страни 455 (1. том), са објашњењем и навођењем извора у напоменама 3 и 4. Као извор податка наводи се *Die Habsburger Monarchie 1848/1918* (sic!), (*Die Habsburger Monarchie 1848–1918*), Band IV, Wien 1985, 431, мада се на том месту не говори о **оснивању**, него о **укидању** Војводства Србије и

Ово објашњење би се тешко могло прихватити без пренебрегавања елементарног правила о хијерархији правних аката У основним државним актима, уставним документима, који су најмеродавнији када је реч о устројству државе, Војводство Србија и Тамишки Банат није нигде означено као круновина, него као управна област, својством које јој је тим актима формално и дато.

Даље, бизарна је и претпоставка коју такво објашњење подразумева, да у царском акту уставног карактера није записано изричито баш оно што се намеравало, него нешто друго. Даље, с обзиром на то да се Војводство у књизи помиње доследно као круновина, очекивало би се да се овом питању посвети већа пажња и пружи исцрпније и чвршће утемељено образложење него што то дозвољава и обим и функција једне напомене.

* * *

Како је положај Војводства Србије и Тамишког Баната означавао у аустријским изворима? У царском *Пајенџу* 18. новембра 1849. године, правном акту којим је основано, о Војводству се говори као „управној области”, чија је администрација потпуно независна од Угарске. Војводство је добило сопствену земаљску власт, са седиштем у Темишвару. Положај и уређење Војводства Србије „биће у складу са § 72 Устава Нашим Патентом од 18. новембра 1849. провизорно утврђен, а коначно уређење његових прилика а особито коначно решење о уједињењу ове области са неком другом круновином биће донето у складу са уставом”. Такво стање потрајало је до 27. децембра 1860. године, када је Војводство царском одлуком поново припојено Угарској.¹⁰⁷ Није сувишно подсетити да је Министарство јасно изрекло свој став о статусу круновине у меморандуму израђеном на захтев владара, 17. новембра 1849.¹⁰⁸

У *Пајенџу* од 7. априла 1850. прецизније је утврђен статус појединих земаља, њихово уређење и, нарочито, њихов однос према Угарској. За Хрватску и Славонију изричито је наведено да су „путем §§ 1 и 73 Устава **потпуно независно** од Угарске сврстане у круновине Нашега Царства, и тиме добиле **сопствену земаљску управу**, подређену непосредно царском министарству, **своје земаљско представништво и право да учествују у општем царевинском већу**, једнако као и остале круновине”.¹⁰⁹

У свом прецизном прегледу географских, статистичких и топографских прилика Аустрије навео је Лудвиг Хојфлер списак свих земаља царевине. Набројавши круновине списак је завршио навођењем (као 21. на списку): „Осим ових круновина је и управна област Војводство Србија и Тамишки Банат саставни део царства”.¹¹⁰

Тамишког Баната (Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, 1–2, 1, 475, напомена 4).

¹⁰⁷ E. Bernatzik, *Die österreichische Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, Wien 1911, 169, 172–173.

¹⁰⁸ А. Стојачковић, *Черпје животоа народа србског у унгарским областима...*, 108.

¹⁰⁹ E. Bernatzik, *нав. дело*, 171–172.

¹¹⁰ L. Ritter von Heufler, *Österreich und seine Kronländer, Ein geografischer Versuch*, Wien 1854–1856, 9.

Неоспорно је да се у многим правним прописима и Војводство помиње међу круновинама, али се та околност не може сматрати меродавном у погледу његовог формалног државноправног положаја. У држави је дошло до суштинске промене – укидања феудализма. Поред законика, чија је важност протегнута на све земље Монархије, промене у такорећи свим сферама политичког, привредног, друштвеног и приватног живота регулисане су путем огромног броја различитих прописа: патената, уредаба и наредаба – о управи, финансијама (порезима, царинама, таксама) и другим деловима државног организма и областима друштвеног и привредног живота.

Тамо где су се изричито набрајале покрајине на које се пропис односио, наводило се Војводство као управна област. Међутим, већина ових прописа важила је за све јединице, врло различитог порекла и ранга које су чиниле Хабзбуршку монархију, па се о њима говори о најчешће као земљама (Land, Länder) или круновинама (Kronland, Kronländer). Другим речима, то показује да је термин „круновина” значио провинцију, област, земљу и био технички термин за управно-територијалну јединицу.

Овакво поступање било је и нормативно уређено. Међу актима којима је уведен апсолутизам донео је цар 31. децембра 1851. године *Основе за организационо уређење у круновинама аустријске царевине*, у чијем првом члану стоји: „Земље уједињене са аустријским царством под старим историјским или новим називима чине неодвојиви део аустријске царске наследне монархије”. Други члан гласи: „Назив 'круновина' биће у службеном језику коришћен само као **општа ознака** (подв. Љ. К.), а при посебном помену неке земље користиће се увек њен сопствени назив и ознака ранга”.¹¹¹

Круновине су биле историјске земље које су током векова разним путевима, ређе ратним освајањем, а чешће оним познатим, срећним аустријским путем улазиле у склоп царства, најчешће у облику персоналне уније. С обзиром на време и начин постанка земаља које су улазиле у аустријску царевину, у термину круновина јасно се читује првобитно патримонијално схватање владалачког права – државна територија припада круни, па је владалац, у складу са рангом појединих територија које су долазиле под његову власт проширивао и своју титулатуру.

У склопу државе, оне су задржавале одређена самоуправна права. Тако је начело историјско-политичке индивидуалности ушло и у аустријску уставноправну науку. У Појачаном царевинском већу 1860. године оно је истицано као темељ могуће реорганизације државе у правцу федерализма.

Срби су покушавали да изграде свој историјско-политички индивидуалитет ослањајући се на своје привилегије, нарочито на оне елементе у њима који су давали, или, прецизније говорећи, обећавали и одређена политичка права – избор војводе, сопствене магистрате и територију на којој би та права

¹¹¹ „1. Die unter den alten historischen oder neuen Titeln mit dem österreichischen Kaiserstaate vereinigten Länder bilden die untrennbaren Bestandteile der österreichischen kaiserlichen Erbmonarchie”, 2. Der Name „Kronländer” soll in der amtlichen Sprache nur als allgemeine Bezeichnung gebraucht, bei besonderer Benennung eines Landes aber stets die demselben zukommende eigene Titelbezeichnung ausgedrückt werden” (E. Bernatzik, *нав. дело*, 210–211).

била остварена. Самуило Маширевић је на седници Појачаног царевинског већа изјавио да историјска права не морају да буду стара, да би постојала и била уважена, имајући притом у виду признање достојанстава патријарха и војводе и обећање самосталне унутрашње управе дато српском народу у децембру 1848. године.

* * *

Када се утврђује карактер државног, односно, политичког оквира у којем живи један народ, или један његов део, а када он није јасно и прецизно дефинисан одговарајућим уставним и законским прописима, обично се при томе у некој мери узима у обзир и фактичко стање. Војводство Србија и Тамишки Банат за време свог постојања, а у условима Баховог апсолутизма није имало ни сенку аутономије којој су Срби тако дуго стремили. Држава је постала тотално унитарна држава, нестала је свака самоуправа, и оних покрајина и локалних јединица које су их до тада имале. Изгубиле су трагове својих историјских права и старе крунске земље. Тејлор је навео пример Хрватске: „...чак је и Хрватска, која је династији била лојална од почетка до краја, изгубила свој сабор, локалну самоуправу и територијални интегритет”.¹¹²

И на крају, битан чинилац биле су намере аустријског двора које је требало да буду остварене његовим оснивањем, а које су од почетка биле неискрене. Та концептуална нејасноћа показала се већ у оном основном: ознака Војводства у Патенту 18. новембра као провизорне управне области није била само детаљ. Напротив, она је јасно обелоданила да се избегава утврђивање коначног државноправног статуса. То ће се показати као сметња да се уведе ваљан административни систем и трајно обезбеди опстанак нове провинције. Непотпуност овог подухвата и недовољно јасни погледи бечких актера на слику управног подручја, симболично су се показали и у недоследности примене званичне ознаке провинције, изузев у владаревој титулатури.¹¹³

Још пре мађарског пораза, генерал Мор Перцел, освајач Сентомаша и осведочени непријатељ Срба изјавио је: „Кад не бих био овако велики мађарски патриота, ништа не бих више желео, ради освете Србима, него да Мађари изгубе, јер би Срби онда осетили беду у коју су се бацили. Како је глупо од вас (мислио је на Србе) и помислити да ће Аустрија и династија Србима дати оно што неће да допусти Мађарима”.¹¹⁴

* * *

Према закључцима који се из наведених историјских и правноисторијских извора могу извести, мишљења смо да нема научног оправдања да се Војводство Србија и Тамишки Банат сматрају за круновину.

¹¹² A. J. P. Taylor, *нав. дело*, 107.

¹¹³ K. Clewing, *Die doppelte Begründung der serbischen Wojwodschafft 1848–1851. Ethno-politik im Habsburgerreich*, München 2005, 256.

¹¹⁴ Наведено према: Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, Трећа књига, 304.

Од Благовештенског сабора (1861) и Аустро–угарске нагодбе (1867)
до 1918.

Да би умирио српско незадовољство због укидања Војводства Србије и Тамишког Баната, цар је био приморан да допусти да се у Сремским Карловцима одржи сабор расправно-политичког карактера.¹¹⁵ „Последњи парламент оностраног српства” одржан је на Благовести, 2. априла 1861. године.

Јединствени став српског јавног мњења, који се и на сабору јасно испољио био је да Срби морају добити посебну аутономну област. Међутим, у погледу начина обезбеђења тога циља дошло је до размимоилажења међу учесницима сабора. Једни су сматрали да се треба ослонити на Аустрију, заснивајући српске захтеве на привилегијама као правном основу, а други, са Милетићем на челу, тражили су решење у ослонцу на Угарску, уставним путем, на основу природног права националности, у савезу са мађарским либералним, демократским снагама.

Сабор је 20. априла усвојио захтеве, у којима су формулисана нужна јемства за опстанак и развој српског народа у Монархији, услови под којима је српски народ пристао на присаједињење Војводства Србије и Тамишког Баната Угарској, а у циљу очувања своје народности и језика, што је гарантовано српским привилегијама. Основни елементи захтева били су посебна територија, организована на националној основи и аутономија.¹¹⁶

Иако је цар обећао да ће испунити захтеве које је сабор формулисао, до тога није дошло. И овог пута, Срби и њихови захтеви добро су дошли двору као средство у борби против Мађара – закључци Благовештенског сабора наишли су на једнодушно противљење свих фактора у Угарској. Иако нису испуњени, имали су изузетан значај за даљи политички развој Срба у Угарској и остали до краја темељ њиховог политичког програма.¹¹⁷

* * *

Благовештенски сабор представљао је прекретницу у политичком животу Срба у Јужној Угарској. Нада српског политичког вођства да ће мађарски политичари променити своје ставове, поучени последицама своје искључиве националне политике у току 1848–1849. године није дуго опстала. У мађарским политичким круговима и јавности владало је једнодушно уверење о супрематiji Мађара и постојању једне политичке нације – мађарске.¹¹⁸ У светлу тих основних начела и појам слободе грађана значио је само грађанске слободе, а не и националне. Ту политичку доктрину Милетић је оценио као израз жеље за доминацијом једног народа над другима. Две су темељне

¹¹⁵ *Автобиографија дра Јована Суботића* III, Нови Сад 1901, 134.

¹¹⁶ Ј. Ђорђевић, нав. дело, 5–7, 17–19; Д. Кириловић, *Српски народни сабори*, Нови Сад 1937, 13–14.

¹¹⁷ Н. Петровић, *Светиозар Милетић и Народна сјанка, Грађа 1860–1885*, I–II, Сремски Карловци 1968, I, 105–109; В. Крстић, „Срби у Хабсбуршкој монархији”, *Историја српског народа* V-2, Београд 1981, 129.

¹¹⁸ П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 421–422; А. Ј. Р. Taylor, нав. дело, 36, 67.

идеје, на којима почива савремена Европа, писао је Милетић: „...слобода и народност, начело правне једнакости људи, и правне једнакости народа”. Индивидуална слобода појединца, грађанина, не може постојати без слободе колективитета, народа.¹¹⁹

Стање политичких прилика у Монархији указивало је на неминовност њене реорганизације. Нагодба – споразум владајућих нација, Немаца и Мађара, уследила је 1867. године.¹²⁰ Догма о једној, недељивој, у политичком смислу јединственој мађарској нацији коначно је уобличена и усвојена *Законом о народносћима* (Законски чланак XIV) 1868. године. Питање народности регулисано је само као културно и језичко, а не и државноправно. Закон је садржао само одредбе о употреби језика мањинских народа у локалној управи и школама.¹²¹

Пре *Закона о народносћима* донет је пропис, који је уређивао положај Срба, односно садржину њихове црквено-школске аутономије – *Уредба о уређењу црквених, школских и фондационалних дела ђрчко-источне српске митрополије*. Уредба се темељила на угарском Законском чланку IX од 1868, којим је призната самоуправа цркве, школе и фондова православних Срба, Румуна и Грка у Угарској. Право на црквено-школску аутономију сада је Србима признато угарским законом, донетим са позивом на прописе из 1848: параграф 8 угарског Законског чланка XX од 1848, а не на основу царских привилегија.¹²²

После увођења дуализма и поделе власти над словенским народима између Немаца и Мађара, Милетић је са својим присталицама започео оштру и бескомпромисну опозициону борбу. Национални покрет који је основао конституисао се у политичку странку, Српску народну слободоумну странку, 1869. године у Бечкерек, када је странка донела и свој програм. Његова садржина се заснивала на одлукама Благовештенског сабора, а странка се залагала за начело равноправности и аутономије свих народа у Угарској, а против Аустро-угарске нагодбе.¹²³

* * *

Политички живот Срба у Јужној Угарској одвијао се тада на два поља: угарском уставно-парламентарном и народно-црквеном. Мада је Угарска после Нагодбе постала уставна и парламентарна земља, њен изборни систем није омогућавао опште право гласа, те је врло мали број грађана уживао изборно право. Промена изборног система којом би већи број грађана добио

¹¹⁹ С. Милетић, „Политични народ и народност”, *Сабрани списи* II/1, Београд 1999, 234, 236; „Поглед на општи положај у Европи”, *Сабрани списи* II/2, 96.

¹²⁰ Према речима потоњег дугогодишњег аустроугарског министра иностраних послова Ђуле Андрашија „Славени нису подобни да владају, њима се мора владати” (А. Ј. Р. Taylor, 161; L. Adamovich, 15–20).

¹²¹ Био је то „изврстан закон, само што се у пракси није примењивао ни у једној тачки” (А. Ј. Р. Taylor, 169).

¹²² Д. Кириловић, *нав. дело*, 37–38; В. Крестић, „Срби у Хабсбуршкој монархији”, 161–165.

¹²³ А. Раденић, „Срби у Хабсбуршкој монархији 1868–1878”, *Историја српског народа*, књ V-2, 168–169.

право да учествује на изборима, омогућила би превагу припадницима народности, којих је у Угарској било више него Мађара. Због тога до изборне реформе није дошло све до краја постојања Угарске, мада су се и мађарске демократске странке за то залагале.¹²⁴

У таквим условима није било много изгледа да српски представници учествују у раду парламента јер су тешко и у сасвим малом броју успевали да у њега уђу. У немогућности да у државном сабору добију већи број мандата и да се тамо боре за своје политичке циљеве, српски политички фактори су нужно били усмерени на поље народно-црквене аутономије, односно народно-црквени сабор. Мада је његова надлежност била формално ограничена на организацију и управу црквом, њеном имовином и школама, сабор је био установа где су расправљана и политичка питања. У српским политичким круговима народно-црквена аутономија се сматрала бедемом за српски народ и начином на који се може одржати српска свест.¹²⁵

У време када су у Европи завладала нова либерална и демократска начела, и српски политички кругови су своје програме поставили на другачије темеље. У крилу српског народа био је већ формиран слој који је не само у социјалном и економском, него и у културном и политичком погледу представљао грађанство. То се јасно показало у српским политичким документима 1848. године.

Када је бечки двор, после Револуције 1848. године, био приморан да октроисаним Уставом формално укине феудалне односе и прогласи грађанску једнакост, истакао је у оним члановима који су се односили на Војводину и на положај српског народа царске привилегије, као правни основ тих одредаба, а не револуционарне грађанске принципе једнакости грађана и народа, формално прокламоване уставом. Привилегије су српском народу и његовим политичким вођама уствари биле наметнуте као једини легитимни темељ и једини правни основ на који су могли да се позову.

Тако су привилегије и српска народно-црквена аутономија увелико надживеле своје доба, опстајући до XX века. Најважнији разлог био је недемократски поредак државе, у првом реду национална неравноправност, а и непостојање општег права гласа, основног инструмента парламентарне демократије.

У таквим условима објашњива је појава несугласица и размимоилажења у политичком животу Срба у Јужној Угарској, и када се радило о најважнијим питањима. Припадност конзервативно-клерикалним круговима или либералном српском грађанству, већ друштвено и економски диференцираним

¹²⁴ После Аустро-угарске нагодбе 1867. је бирачко право било регулисано претежно одредбама Закона од 1848, који је новелиран XXXIII Законским чланком од 1874. Према овом закону бирачко право је било условљено високим имовинским цензом и бројним другим условима, те га је уживало само 5,6% становништва Угарске. Од 413 чланова парламента, немађарски народи су имали 8 до 10 заступника, иако је више од 50% становништва било немађарско.

¹²⁵ Жарко Миладиновић, један од првака Радикалне странке записао је да је председник угарске владе Векерле у једном разговору са српским правцима поводом потврде неких закона донесених у народно-црквеном сабору изјавио: „Ја Вашу аутономију не сматрам црквеном, већ управо *политичном* установом” (Ж. Миладиновић, „Јаша Томић на пољу српске народно-црквене аутономије”, *Споменица Јаше Томића*, Нови Сад 1923, 98).

слојевима, свакако је у највећој мери утицала и на њихова опредељења за темељна начела политичке идеологије и практичне политичке делатности. У условима постојања двају толико диспаратних политичких оквира, какви су били угарски парламентарни систем, с једне стране и на привилегијама заснована народно црквена аутономија с друге, недоследност и промене политичких ставова и опредељења и појединаца и политичких групација нису биле ретке.¹²⁶

О привилегијама и њиховој улози у политичком животу Срба записао је почетком XX века Милутин Јакшић: „Због важности предмета, који је од особитог интереса баш за нас оностране Србе, због тога, што привилегије као историјски, делом и актуално правни, основи автономног нашег живот, даваху и дају народу маха, да брани своју самоуправу и право на верски и народносни опстанак, потребно је поново и поново враћати се на питање о њима, објашњавати им генезу и природу, доклегод то питање не престане једном бити спорним питањем.”¹²⁷

Укидањем народно-црквене аутономије 1912. године нестао је и тај, за то време већ увелико анахроничан и тесан оквир у којем се могао одвијати политички живот Срба и штитити њихови национални интереси.¹²⁸ С друге стране, показало се да на парламентарном пољу политичког живота у Угарској за то није било услова. Стога је разумљиво што је парламентарно демократско уређење Краљевине Србије, поред националног разлога – коначног уједињења са матицом, пресудно утицало на опредељење посланика Велике народне скупштине у Новом Саду новембра 1918. године да се територије некадашње Српске Војводине присаједине Србији.

* * *

Различити ставови о кључним, преломним тачкама у повести оостраних Срба, догађајима који су били од суштинске важности за њихову судбину, њиховом правном положају и институцијама нису увек били само и искључиво резултат и закључак научног истраживања; у њима се могу јасно уочити и политички погледи њихових аутора.

Разлози тих несугласица све до најновијег времена нису увек били само научни, чак би се могло закључити да су покаткад можда и најмање били научни. Милутин Јакшић је записао 1901. године: „Но ако би практично-политичке интересе узели за руководно начело при писању историје, кад би она самовољно шарала прошлост и удешавала је према некој замишљеној целисходности, изгубила би вредност верне слике прошлости; из ње би се сазнавало не, каква је била та прошлост, него, какву је замишља историчар да је требала бити према практичким потребама потомака”. А неколико деценија доцније А. Форишковић закључио је да је Сеоба постала занимљива

¹²⁶ О врло комплексној политичкој ситуацији у којој су се Срби нашли у том периоду, колебањима њихових опредељења, језгровито и убедљиво, В. Крестић, *Историја српског народа*, књ. V-2, 125–134.

¹²⁷ М. Јакшић, „Природа преласка Срба у Угарску 1690. и привилегија”, *Летопис МС*, књига 206, II (1901), 4–5.

¹²⁸ В. Крестић, *нав. дело*, 366–368.

као сведочанство о политичким схватањима с краја XIX века, и то као „интерпретација и пројекција садашњости у прошлост, као манипулисање прошлошћу у корист садашњости”.¹²⁹

У време када је на делу и ревизија историје догађаја светско-историјског значаја, која обично по правилу највише погађа мале народе, вредно је подсетити се на ове мисли двојице врних српских историчара.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Prof. LJUBOMIRKA KRKLJUŠ, PhD
Matica Srpska
Novi Sad, Serbia

ON THE LEGAL POSITION OF SERBS IN THE SOUTH HUNGARY – REALITY, ASPIRATIONS AND CONTROVERSE

SUMMARY: This paper presents an overview of the most important elements in the legal position of Serbs in the South Hungary, from the time of the Great Migrations in 1690 to 1918. Most of the time, Serbs had a personal autonomy, based on privileges given by the emperor. These privileges got limited and narrowed over time, thus leading to the requests for the territorial autonomy on the political gatherings such as Temeswar convocation, May assembly and Annunciation Day convocation. In connection with the Migrations, privileges and the nature of the legal frames that ascertained the Serbs' status, there were, among the participants of the Serbian public and political life and among the scientists, different opinions on certain basic questions: the number of Serbs that came during the Great migrations, the nature of the Migrations, their consequences and the nature of the emperor's privileges that regulated the position of Serbs. Estimates on the number of the participants in Serbia were very different. The question whether the privileges had a form of contract also brought disagreements, and the equable attitudes on the state-legal nature of the Voivodeship of Serbia and Banat of Temeswar (1849–1860) do not exist in the contemporary historiography either, although it is a period of time where the lack of historical sources can not be an excuse. The author is of the opinion that its characterization as a crown province cannot be accepted as a conclusion, because the Austrian legal-historical sources contain enough evidence on this matter.

KEYWORDS: the Great Migrations, the number of participants in the Migrations, emperor's privileges, nature of privileges, the Voivodeship of Serbia and Banat of Temeswar, crown province

¹²⁹ М. Јакшић, „Природа преласка Срба у Угарску 1690. и привилегија”, *Летопис МС*, књига 206, свеска II, 1901, 4; А. Форишковић, *Текелје војничко ђлмство XVIII века*, Матица српска, 1985, 104.

Др ПЕТАР В. КРЕСТИЋ, научни савешњик
Историјски институт
Београд, Србија

МИНИСТАР ГЕНЧИЋ О ЖЕНИДБИ КРАЉА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

САЖЕТАК: Рад представља за штампу приређен оригинал текста сећања Ђорђа Генчића на разговор с краљем Александром Обреновићем о његовој женидби са Драгом Машин. Рукопис садржи већи број мало познатих, па и потпуно непознатих података, на основу којих можемо стећи потпуно другу слику о краљу Александру Обреновићу од оне која је преовлађујућа у историографији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија 20. века, краљева женидба, Александар Обреновић, Драга Машин, Ђорђе Генчић

У домаћој историографији нема нејасноћа у реконструисању догађаја у време које је непосредно претходило објављивању веридбе краља Александра Обреновића са Драгом Машин. Своја сведочења о томе оставили су како савременици тако и доцнији истраживачи у својим описима оновремених збивања.¹ Исцрпан али прилично уздржан приказ разговора који је водио с краљем, прилагођен и представљен тако да прикаже улепшану слику сопствене улоге током поменутог времена, пружио је у *Дражијади*, додатку својих мемоарских списа, Вукашин Петровић, оновремени министар финансија и заступник Владана Ђорђевића, председника владе. Упркос чињеници да је захватио питање објаве краљеве веридбе у целини, све до времена образовања нове владе, његово прилично равно и емотивно неангажовано писање о овим преломним данима за Србију и династију Обреновић не пружа читаоцу прилику да се саживи с главним актерима ових збивања, нити да сагледа и разуме мотиве који су их покретали на деловање. Поједини истра-

¹ Вукашин Петровић, *Дражијада*, Архив САНУ, 7247/8; Владан Ђорђевић, *Крај једне династије, Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900*, III, Београд 1906; Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд 1931; Милан Јовановић-Стојимировић, *Силуете ствараоца Београда*, Београд 1971; Ана Столић, *Краљица Драга*, Београд 2000; Сузана Рајић, *Александар Обреновић, Владар на прелазу векова, сукобљени свештови*, Београд 2011.

живачи сматрају да је Петровић, доследно следећи свој строго конзервативни приступ, не само у значајној мери филтрирао информације које је изложио, већ и да је доста онога што је знао прећутао, што га свакако не чини поузданим сведоком.² О збивањима која су проузроковала промену тока историје Србије на почетку 20. stoleћа може се сазнати и из текстова Милана Јовановића-Стојимировића, објављених у књизи *Силуете старој Београда*. Ипак, с обзиром на то да су они настали посредно, на основу ауторових разговора с Ђорђем Генчићем, сведоком и једним од главних учесника потоњих догађања, министром унутрашњих дела Србије до абдикације Ђорђевићеве владе, као и да су вођени готово четири деценије доцније, може се с разлогом претпоставити да су бројне појединости и сећања на поједине људе и сцене из прошлости тада већ прилично избледеле из Генчићевог памћења.

Управо то су разлози због којих Генчићеве забелешке са сећањима на разговор који је водио с краљем Александром Обреновићем, добијају на значају. За разлику од претходно поменутих, запис са сећањима на овај разговор, уприличен 8. јула 1900. године, настао је непосредно по његовом одигравању, према свему судећи само неколико дана након 18. јула 1900, а после појављивања серије написа објављених под насловом „После краљеве Прокламације” у *Српским Новинама*. У њима је кривица за хаотично стање у земљи бачена на претходну владу, неколицину генерала и дворских чиновника, оптужених за кршење Устава и заклетве на оданост владару, што је и нагнало Генчића, као једног међу окривљенима, да се овим списом оправда пред потенцијалним судом историје.

Ђорђе Генчић је представљао једну од најзапаженијих политичких личности епохе у којој је живео и деловао. Као особа снажног карактера, као ватрени обреновићевац, интимни пријатељ краља Милана и човек од поверења младог краља Александра, представљао је неку врсту споне између оца и сина. Налазећи се у тој позицији, уз то вршећи дужност министра полиције, свакако да је био на изворишту разноврсних информација, па и оних потеклих са двора и с њим у вези, до којих је долазио и брзо и правовремено. Стога не изненађује да је краљ Александар управо прво њему поверио своју намеру и затражио да га подржи и помогне му да што пре организује церемонију свог венчања и преброди бројне проблеме за које је слутио да ће оно изазвати у домаћој и иностраној јавности. Будући да је реч о Генчићу, личности која је прешла велики и не лако премостиви пут од једне од кључних личности за династију Обреновић до једног од њених главних егзекутора, за јавност је занимљиво, а за српску историографију значајно да прикупи што више података који би обједињени помогли у сагледавању целовите слике онога времена, што би омогућило да боље разумемо разлоге који су нагнали њега и остале заверенике да се одлуче на тако драстичан и радикалан корак са далекосежним последицама.

Текст Генчићевих сећања изузетно је занимљив, живописан, упечатљив, и поседује висок драматуршки набој. На основу њега можемо стећи потпуно другачију слику о краљу Александру Обреновићу од оне која је преовлађујућа у историографији. Пред очима читалаца искрсава полетан и емоцијама обузет

² Вид. на пример, шта о томе каже А. Столић, *нав. дело*, 171.

млади владар, који је у љубавној занешености одлучан да жртвује и земљу и народ који су му поверени на управу. Да би остварио своје циљеве, он је спреман да се одрекне престола, па се чак не либи и да опасности изложи сопствени живот. Поред већ у науци познатих података, рукопис садржи и већи број мало познатих, па и потпуно непознатих података, попут оног да се сестра од тетке будуће српске краљице Драге бавила проституцијом у једној смедеревској јавној кући. На тренутке, читалац готово да може да се заборави па да га заплет понесе попут добро конципираног историјског романа.

Оригинал Генчићевог текста, насловљен као „Ђорђе Генчић о разговору са краљем Александром Обреновићем о женидби са Драгом Машин”, чува се у Архиву САНУ у Београду, под сигнатуром бр. 15.200/10. У приређеном рукопису, које први пут стављамо на увид научној и широј јавности, сачуване су све језичке особености оригинала, изузев ортографије.

* * *

Све до појаве оног јединственог у своме роду коминикеа у *Српским новинама*³, у коме је на један досада нечувен начин објашњено зашто сам ја из државне службе одпуштен, а моја два друга г. Андра Ђорђевић, министар просвете, и г. Боровоје Нешић, министар грађевине, пензионисани, сматрао сам да је потребно да останем у резерви и да мирно сачекам даљи развој догађаја у отаџбини, изазваних неочекиваном женидбом њ. в. краља са госпођом Драгом, шеснаестогодишњом удовом инжињера Машина. Но како се у томе коминикеу неистинито представља понашање моје и мојих другова у томе фаталном и по Србију и по краља питању, то сматрам да ми је дужност да из резерве изађем и отоворено изнесем оне побуде, које су мене руководиле док се декларирам као одсудан противник те и такве женидбе господарева.

6. јула био сам позван нарочитим писмом дежурног ађутанта, да се одмах лично јавим господару. То је било око 10 часова пре подне. Одмах сам оставио послове, које сам у томе тренутку у Министарству вршио и, понесох собом два указа да их господар подпише, и одем у двор. У вестибилу, при улазу у ађутантску собу сусретох се са маршалом двора г. потпуковником Лешјанином⁴, иначе мојим личним пријатељем, који ме освоји овим речима:

„Ако после разговора са господарем нађеш да је потребно да се са мном разговараш, ти дођи к мени, ја ћу бити у мојој канцеларији”.

Погледах Лешјанина и приметих на лицу његовом забринутост коју до сада никад нисам опазио.

Нисам у ађутантској соби чекао ни пет минута, кад бих позван да предстанем господару у његовом кабинету.

³ Односи се на напise објављене под насловом „После краљеве Прокламације” у *Српским Новинама*, број 154 и 155, од 14. и 15. VII 1900, као и број 157, од 18. VII 1900. године, којима је кривица за хаотично стање у земљи бачена на претходну владу, неколицину генерала и дворских чиновника, а који су оптужени да су заборавили на Устав, као и на заклетву и оданост владоцу.

⁴ Љубомир М. Лешјанин (1861–1933), пуковник, маршал двора, војни изасланик. Ађутант краља Александра постао је 1897. године, а 1900. постављен је за маршала двора. Као противника краљевог венчања Драгом Машин удаљен је са двора именовањем за војног изасланика у Цариграду.

Господара нашао сам у његовом обичном летњем цивилном оделу и стојећи поред свог писменог стола.

После убичајеног поздрава, које ми у овом тренутку изгледаше да носи на себи печат особите искренности и топлине, понуди ме господар да седнем и да запалим једну цигарету, чему се ја и повиновах.

После питања шта сам собом донео и одговора мог на то питање, рече господар да укаже оставимо за сутра јер сада имамо да се разговарамо о једном веома важном и судбоносном питању, па онда настави:

„Ви, Генчићу, знате да сам ја у Вама свагда ценио свог личног пријатеља. Ви сте могли и раније а нарочито од како сте у положају министра унутрашњих дела приметити, да сам Вас ја вазда издвајао од Ваших другова и да сам се према Вама понашао не као краљ према министру своме, већ као пријатељ према пријатељу.”

„Јесам, величанство, и допустите ми да Вам и овом приликом као и вазда изјавим моју дубоку верноподаничку захвалност на том високом одликовању, с тим господару, да ћу себи у највиши задатак живота ставити да то високо одликовање мога господара и у будуће, радом мојим на добро краља и отаџбине оправдам.”

„Добро, Генчићу, али ја Вам рекох да сам Вас звао да Вам једно од ванредне важности саопштење учиним, али пре него томе приступим, и ако знам да сте човек од највеће дискретности, ја ипак полажем много на то да ми се закунете, да предмет овог саопштавања нећете никада открити, ни друштвима Вашим ни оцу моме, једном речју никоме, разумете ли Генчићу, ја то од Вас као од пријатеља тражим.”

„Господару, индискретност не беше никад одлика моја. То Ваше величанство добро зна. И сама реч моја да ћу безусловно ћутати била би довољна Вашем величанству.”

„Не, не Генчићу, ја Вас молим, ја од Вас захтевам, да ми се закунете оним што Вам је најмилије да о ствари коју ћу Вам саопштити нећете никоме ни речи рећи, и ако сам уверења да Ви и без тога умете ћутати. Понављам предмет је тако необичан, тако судбоносан, да Вам га ја саопштити могу само тако ако заклетву положите да ћете ми тајну чувати.”

Тон, којим је господар ове речи изговорио, нервозност коју је са великим савлађивањем себе старао се да прикрије, најзад израз забринутости толико је маркиран био на његовом иначе свагда ведром и веселом лицу, да сам намах појмио да је то саопштење нешто што не долази у ред обичних појава између једног владара и његовог министра, те пре него приступих полагању захтеване заклетве упитах:

„Господару, молим да ми одговорите: тиче ли се ово саопштење сигурности престола или безбедности земаљске?”

„Јесте Генчићу! И баш зато што се то саопштење односи на једну ствар, која ће дубоко засећи у будући политички и државни живот Србије, ја од Вас тражим да се свечано закунете, да ћете ми тајну безусловно сачувати.

„И не слутећи шта се иза свега овога крије, ја одговорно и одлучно пристајем господару!” У том часу маши се господар за џеп свога пршњака⁵

⁵ Пршњак – крзнени прслук као део народне ношње, прслук.

и извуче из истог лик мајке Богородице, који ја са страхопоштовањем пољубих и формалну заклетву положих, па онда настави тронутим и дрхтећим гласом:

„Ја сам Вам мало час рекао да сам Вас међу друговима Вашим одликовао нарочитим мојим поверењем и пријатељством. Ви сте у осталом и сами могли то приметити у разним приликама. При расправљању питања од општег значаја, ја сам не један пут отворено подржавао Ваше гледиште у Министарском савету. И овом приликом потврђујем то тиме, што сам између Ваших другова изабрао баш Вас, као човека мени најближег, да Вам саопштим једну ствар за коју нико Ваш не зна и која се лично мене тиче. Ствар се тиче моје женидбе...”

Обрадовах се у души, јер сам и сам у последње време много наваливао на господара да се што пре ожени, јер бејаш дубоко проникнут уверењем: припадам разреду оних људи, који су дубоко проникнути уверењем да је једино паметна и мудра женидба господарева, кадра да даде земљи сталности, а династији сигурности и чврстине, па хтедох господару ту радост своју и да искажем, али ме он прекиде настављајући даље своје започето саопштење:

„Јесте, ја хоћу Генчићу да се женим, али пре него Вам саопштим име изабранице моје, ја сматрам за потребно да Вам у кратко објасним цео досадашњи живот мој и прилике у којима сам растао и одрастао. То ће уједно допринети да разумете, схватите и одобрите мој план и избор мој.”

„Молим господару!”

„Да много не говорим о моме детињству. Ви знате да га ја нисам ни имао и да сам благодарећи разводу између мојих родитеља био лишен сваке радости и милоште родитељске у детињству. Прилике у којима сам живио од раног детињства мог па до сада, тако су чемерне и тешке биле, да су оне оставиле неизгладив траг и на душу и на срце моје које је очврстало. Осећаји нежне љубави према родитељима мојим давно су ишчилиели, јер моји родитељи немађаху ни трунке љубави за мене. Њихова узајамна мржња беше јача од љубави родитељске. Та мржња беше извор свемогућих домаћих несрећа, по среди којих стајаш ја, не знајући куда и на коју ћу страну. Покадшто мислих да ћу полудети, јер око мене никада не беше који би ме прихватио и пригрлио, који би ми реч утехе рекао. Ви ме разумете Генчићу?”

„Разумем господару! Ваше детињство је доиста било незавидно. Оно је ваљда и јединствено у своме роду. Али господару, све је то хвала Богу срећно прошло. Ви сте чили и здрави. У народу уживате неограничену љубав и оданост. Послови земаљски на путу су свог коначног сређивања. Народ је задовољан. Сретном и разумном женидбом пак, даће Бог да стечете доброг друга па и пријатеље добре, те ће све то скупа допринети да заборавите на све незгоде и непријатности детињства.”

„Али чекајте Генчићу, ја нисам Вам све казао. Саслушајте ме стрпљиво до краја. У данима за мене најтежим, судба је хтела да се упознам са једном женом, која је исто тако несретна била од детињства свога као и ја. То је госпођа Драга Машин. Она је једина била којој сам се поверавао и код које сам утехе налазио. Уосталом Ви морате знати да између ове и мене већ одавно постоје интимни односи.”

„Господару! Било је време када сам као начелник округа нишког са болом у души морао о односима Вашег величанства да слушам разне историје са

неким сумнивим женскињама, које су из иностранства довођене. То ми и као Србину и као државном чиновнику не беше право, те сам – сазнав овде у Београду о односима Вашег величанства са госпођом Драгом – налазио, да је паметније да Ваше величанство одржава односе само са једном женском, која је уз то и довољно озбиљна и доста полаже на углед свој у друштву, а да би могла ту везу своју са Вашим величанством афиширати⁶ пред светом. Баш пре два-три месеца сазнадох од једног вишег официра, да Ваше величанство често одлази ноћу код госпође Драге, што ми као одговорном министру за сигурност Вашег величанства беше врло неповољно⁷. У почетку био сам намеран да лично Вашем величанству говорим о незгодама таквих ноћних посета, али сам се после предомислио и др Владану⁸ као шефу Владе говорио да ваља на Ваше величанство дејствовати да ноћу из двора не излази, но да му госпођа Драга на ноге дође.”

На ово саопштење моје приметих да преко чела господарева пређе на мах облачак незадовољства, али га у брзо несташе, и господар продужи даље:

„Ах да! Пре два дана, кад сте на ручку били са друговима Вашим код мене, ја сам Вас по одласку њиховом задржао и обећао да ћу Вам казати прави повод због којег сам морао да подпишем указ којим сте Ви 1897. г. уклоњени на основу § 76 са положаја начелника окр[уга] нишког. Ви сигурно и данас још не знате шта је управо нагнало ме да тако са Вама као са пријатељем мојим поступим?”

„Величанство! Рекли сте ми у једној прилици, да је Симићева⁹ влада правила од останка мога у служби кабинетско питање, те ми је разумљиво било да Ваше величанство, при ондашњим политичким приликама, није могло за љубав једног окружног начелника терати једну целу владу. То потпуно схватам господару, и никад ми на ум није падало да то Вашем величанству замерам.”

„Не, не Генчићу! Није у томе лежао прави повод, већ ево у чему: ја вам рекох да интимно познанство моје са госпођом Драгом траје поодавно. Оно води своје порекло од 1895. године, када сам код моје мајке у Бијарицу био. Онда пак, кад сте Ви одпуштени били, моја мајка је мене затекла са госпођом Драгом у једној неприличној пози у њеном дворцу. Разуме се да је она због тог случаја била ван себе. Хтела је госпођу Драгу одмах да најури, али ја сам се том одсудно успротивио. Уз то је стигла и извесна адреса Ваша и нишлија, са којом молите за дозволу да се мој отац у Нишу стално настани. Моја мајка је била јако раздражена и љута на овај Ваш поступак. Захтевала је да Вас одмах одпустим, чему сам се ја противио, ма да ју је у томе цела тадања влада потпомагала. Најзад ми смо се погодили: ја да жртвујем Вас,

⁶ Афиширати (*фр.*) – прилепити објаву, оглас; у овом случају *фиџ.* раструбити, ударити на сва звона.

⁷ Пошто у оригиналу грешком стоји дупла негација „не беше врло неповољно”, из текста смо уклонили једну како би реченица добила прави смисао.

⁸ Др Владан Ђорђевић (1844–1930), лекар, оснивач Црвеног крста Србије и Српског лекарског друштва, књижевник и редовни члан Српске краљевске академије, политичар. После најаве женидбе краља Александра Драгом Машин поднео је оставку на положај председника владе и министра иностраних дела (1897–1900).

⁹ Ђорђе С. Симић (1843–1921), дипломата, политичар, министар иностраних дела, председник влада 1894. и 1896–1897. године, један од оснивача Црвеног крста и његов председник.

а моја мајка да одустане од намере да госпођу Драгу прогони. Ето, Генчићу, прави узрок Вашем тадањем отпуштању из службе. Сматрао сам за нужно да Вам то саопштим те да цените колико сам тада још полагао на односе моје са госпођом Драгом а у исто време и да се уверите да узроци Вашег отпуштања не беху резултат попуштања Влади већ да су исти много дубље лежали и много важнији били.”

Изговоривши горње речи господар ме је право у очи гледао, очекујући јамачно да види какав ће ефекат на мене ово саопштење учинити. Ја сам међутим упорно ћутао и с нервозном нестрпљивошћу очекивао закључак, јер и ако се у душу моју поче да подкрада једна страховита слутња, ја ипак – признати морам – не бејаш још кадар да продрем у коначан смер господарев.

„Сад, дакле, знате Генчићу”, продужи господар, „зашто сте били одпуштени из службе, и да сам пријатељство Ваше морао тренутно да жртвујем једном за мене јачем личном осећању. Вама су познати кораци који су у последње време чињени на страни односно женидбе моје са извесном принцем. Од вашег погледа није јамачно могла умаћи ни околност да сам ја, кад год се реч о томе повела, са болом у души и тугом на лицу улазио у те разговоре, старајући се при томе, да евазивним¹⁰ и покадшто и повољним кратким одговорима учиним крај тима за мене тешким и болним разговорима.”

„Јесам само у једној прилици величанство, кад је овде у двору пре кратког времена др Владан повео разговор о томе питању приметио на Вашем величанству неку врсту досаде што се о томе питању хоће да дискутира, али сам то расположење Вашег величанства приписивао осећању личног незадовољства што се то питање непрестано и поново потрже, кад је њему већ дат извештај и отворен правац према саопштењу које нам је величанство у једној ранијој прилици благоизволело учинити.”

„Не, не Генчићу, Ви не погађате. Ја сам Вам већ наговестио колико много полажем на односе моје са госпођом Драгом, а сада Вам морам рећи, да се моји осећаји у томе правцу нису ни мало изменули. Напротив, они су се још и до крајњих граница појачали. Прилике наше такве су, да ја не могу да добијем за жену једну принцесу из које од царских породица, те да на тај начин склопим један брак који би задовољавајући сујету народну донео земљи и политичке користи. О свему томе ја сам озбиљно промислио и решио се, решио се безповратно: да са свима тим покушајима кидам једном за свагда. Ја хоћу да испним жељу народну да се оженим, али ћу ја то да учиним са особом која је моме срцу драга, која ме је у најтежим данима мога живота тешила и храбрила, која мене потпуно разуме и која ће ми у домаћем мом животу ујемчити срећу и мир. Ја хоћу да се оженим са госпођом Драгом Машин, сад одмах, што пре...”

Скочих са столице поражен, запрепашћен, а из груди ми се оте очајнички вапај: „Аман господару, само то не, по сто пута не господару, ако Бога знате!! Шта ће, господару, на то Европа да каже, шта ће на то рећи кукавни народ српски, који од женидбе Вашег величанства тако много очекује; очекује, господару, и с правом очекује пре свега краљицу из добре владајуће породице очекује да путем женидбе Вашег величанства стече везе страних

¹⁰ Евазиван (*лаџи*) – који не садржи отворено изјашњење, увијен, двосмислен.

владајућих кућа на које ће моћи у данима тешким да се ослони и наслони. Господару! Шта ће рећи на то најзад противници Вашег величанства и династије? Аман, господару, преклињем Вас младошћу Вашом, преклињем Вас љубављу народа српског: напустите ту страшну и фаталну мисао. Не, не господру, Ви то нећете учинити. Ако у Вама и капи крви Обреновића има, Ви ћете од те намере одустати, Ви ћете је напустити па ма то било и по цену блаженства живота Вашег!”

„Немојте ми више о томе говорити Генчићу! Моје је решење безповратно. Ја хоћу да узмем госпођу Драгу. Ја хоћу да се њоме венчам што пре, за дан-два, у суботу, у недељу најдаље. Од те намере Ви ме одвратити не можете. Ја ћу је извршити па ма ме она престола па и живота стала. Ја, дакле, тако хоћу, и сад Вас питам, Генчићу, да ми одговорите: могу ли на Вас рачунати да ћете ми ту ствар свршити?”

„Не дао Бог господару! По ту цену Вам саветник нећу, нити могу бити!”

„Добро, видим да сам се у Вама преварио, а на Вас сам највише рачунао. Али ми реците: могу ли рачунати на Ваше другове и на које управо?”

„За такав посао господару – колико ја моје другове познајем – не можете ни на једнога рачунати. Та они би се од саме помисли на један такав брак ужаснули. Ко је у осталом тај, који би дрзнуо да прими на себе одговорност пред народом и историјом, да Вашем величанству помогне да један такав брак склопи? Не, не господару, таквих Срба нема у Србији, Ви их нећете наћи!”

„Добро, то је моја ствар. Ја видим да ће ова моја намера наићи на одпор баш код оних људи, које сам за пријатеље своје сматрао и на чију помоћ сам се највише уздао, али ја је напустити не могу, разумете ли ме Генчићу, ја је напустити нећу, ни по коју цену. Ја ћу тражити људе да ми ту ствар изведу, па ако их нађем као што се надам, питам Вас: могу ли ја после свршености чина на Вас рачунати?”

„Не, господару, на мене ни онда не можете рачунати. Ја сматрам да би последњи човек био, кад би Вашем величанству ма и посредно помогао да тај фатални брак закључите. Јесте, ја сматрам да би у томе случају био издајник свију часних нада народа српског, па зато господару немојте на мене ни у ком случају рачунати.”

„Добро, могу ли бар на лично пријатељство Ваше рачунати у будућности?”

„Кад будете радили на добро народа и Србије, наћи ћете ме вазда као добровољца у редовима оних, који Вас буду у томе помагали. Али господару, зар Ви мислите да би уопште могуће било на томе са успехом радити, ако Ви Вашу намеру да се са госпођом Машин ожените доиста у дело приведете? Не господару, пријатељи ће Вас напустити, народ ће се огорчити. Помишљате ли на страхотан афект, који ће код европских владоца учинити само вест о таквој монструозној намери Вашег величанства, а о свршеном чину и да не говорим. Господару, преклињем Вас поново клетвом једног највернијег поданика, који је вазда решио био да живот свој жртвује за Ваше величанство, напустите ту идеју! Мени сте је саопштили, па ником више господару, јер ако се о њој ма шта у земљи или на страни сазна, неће бити добро ни по Вас, ни по земљу, господару.”

Господар је нервозно ходао по своме кабинету. Час би ми се нервозно и налетом приближио за време горњег говора мога, а час би опет отишао

нервозан, озлојеђен и љут, док поново не седе за свој писаћи сто, учинив ми знак руком да и ја то исто учиним, па онда настави:

„Видим да ме мало познајете, кад замишљате да ћете моћи склонити ме да од женидбе ове одустанем. Нема те силе Генчићу, која ће ме зауставити да то учиним¹¹. Разумете ли ме Генчићу. Ја ћу то извршити, па макар ме живота стало. Ја Драгу волем, ја без ове живети не могу. Напослетку, ко има права да се у избор мој меша. Народ хоће да се ја оженим, па ево ја хоћу да му учиним по вољи, али избор веренице ствар је лично моја и у то нема права нико да се меша, ни народ, ни пријатељи, ни Ви, па ни родитељи моји као најпречи. То је моје право природно, а где напослетку у законима земаљским, где у Уставу пише да се ја морам у избору сапутнице мога живота базирају на ма чије мишљење? Тога нигди нема и ја хоћу да се оженим онако како је мени по вољи, а не како се то свиди људима који немају право да се у то мешају. Оканите се, дакле, сваког даљег разговора о томе. Ја, напослетку, нећу да трпим да ми о томе више говорите. Ја хоћу, своју брачну срећу да удесим како ја за сходно нађем. То је моје природно право и као човека и као владоца.”

Ове речи изговорио је господар тоном спокојним, али и решителним.

„Господару, дозволите ми само још неколико речи. Ви верујете у моју безграничну љубав и оданост према Вашем величанству. Ако је, господару, потребна и жртва са моје стране, ја сам вољан да је учиним. Наредите господару, да се донесе чаша отрова, ја ћу је овде пред Вама испити и умрети, умрети у блаженом уверењу да сам смрћу одвратио мога господара од једног фаталног корака, који ни земљи ни њему не би добра донео. Ево ме, господару, готова да испијем чашу отрова. Наредите да се донесе, сад одмах, ја ћу је искапити, само од те намере одустаните, живим Вас Богом преклињем!”

Речи ове изговорио сам тоном узбуђене искренности и готовости да оно што кажем одмах и извршим.

Господар је то добро запазио, јер ме је пажљиво посматрао у томе моменту, па ће онда рећи:

„Ја то од Вас нећу, и не тражим. Ја хоћу да тражим срећу, а наћи је могу само у браку са госпођом Драгом, која ће ми пружити све оно чега сам у детињству лишен био – о томе сам ја уверен.”

Сав очајан што су обзир патриотизма, племенити осећаји љубави према народу српском господару недоступни, ја се моментално прибрах и реших да учиним последњи покушај да учиним атак на саму личност изабранице господарева срца, па ма то било и [по] цену губитка једном за свагда благовољења господарева.

„Ви дакле хоћете, господару, да тражите срећу, срећу апсолутну, али не заборавите господару, да такве у овом плачевном и кратком животу земаљском нема и не може да буде. Ви хоћете срећу да тражите у једном неравном¹² и монструозном браку. Пре свега, господару, госпођа Драга је два пут старија од Вас! Она има близу 40 година!”

¹¹ У оригиналу погрешно пише облик са дуплом негацијом: „која ће ме зауставити да то не учиним”.

¹² Нераван – који је неједнак, неприличан.

„То није истина” – упаде ми у реч господар, она још нема ни 38 година.”

„Све једно величанство, она је много старија од Вас, и у тој несразмери у годинама леже зачетци несреће Вашег величанства, које Ви сада у узбуђености Вашој и не примећујете, али који ће неминовно наступити после два, три месеца, рецимо после годину дана, па шта онда господару? Онога дана кад Ви њу пред целим светом својом назовете, са очију Вашег величанства спашће копрена и Ви ћете бити најнесретнији човек на свету, али Вашој несрећи неће бити равне, Вашој несрећи помоћи неће бити, јер Ви нисте обичан човек, већ краљ једне земље, а какве страхотне последице за собом вуку разводи бракова између краљевских супружника, Ви то и сами најбоље знате. Величанство! Од оног дана када Ви госпођу Драгу у двор уведете као краљицу Србије, и Вас и њу почеће да прате сарказми Ваше најближе околине, а то ће бити онај отров, који ће Вас постепено подривати, те допринети да једног дана живот Вам постане правим паклом и за Вас и за госпођу Драгу, која се неће моћи ослободити од мисли да је она свему томе крива, и да је она својим пристанком да Вам жена буде разорила живот једнога краља, а народ један бацила у вртлог страшних и недогледних трзавица! Наполеон I рекао је: *du sublime au ridicule il n’y a qu’un pas*¹³. Овим пак браком *Vous commetrez, Sire, jeste le ridicule*¹⁴, а страшнијег бича од смешнога нема господару. Оно, дакле, чему тежите – срећи – баш то нећете у томе браку наћи. А ваљали величанство да заборављате да овом и оваквом женидбом улазите у недозвољена за једног суверена сродства, у сродство са трговцима и практикантима*? Куд то све води величанство у једној земљи монархијној?! Не, не, Ви то нећете учинити. Ви ћете за љубав Србије, за љубав народа српског, макар и у последњем часу одустати од те злокобне намере! Па онда господару, Ви сте још човек млад, Ви искуства немате. Не заборавите да је сваки од нас у Вашим годинама имао свој роман, па никоме није на ум падало да се са оном која га је тренутно занела и ожени, а који су то и учинили, имали су времена да се целог свог века љуто кају, и били су најнесретнији људи међу несрећнима, јер несрећа у браку – највећа је несрећа, њој равне нема величанство! Жена је за човека уопште и све донде примамљива у погледу физичке љубави, страсти, док је се човек не засити, док је не простудира. Она је управо као она књига, коју покадшто не можемо из руку да испустимо док не дођемо до последње странице, па је онда бацимо да је прашина спопадне. Тако је господару и са женом. Кад престане страст, када наступе други осећаји, осећаји пријатељства и заједничког интереса у васпитавању деце, Ви господару, ако госпођу Драгу узмете као ни то да нећете имати, јер госпођа Драга је нероткиња. Она ни са првим мужем децу није имала.”

„Варате се, Генчићу, ја сам уверен да ће она децу имати. Ако их нисмо имали то је зато што нисмо хтели да их имамо! А ни онај други случај не може код мене наступити јер ја имам односе са госпођом Драгом већ 5 го-

¹³ „Од узвишеног до смешног мали је (један је) корак”.

¹⁴ „Обавезујете се, Величанство, ризикујете да будете изложени подсмеху”.

* „Тада још нисам знао да ће се Господар ородити и са једним старим и пијаним калфом шнајдерским, па са једном женскином, која у једној јавној кући смедеревској практикује као сестра од тетке краљице српске свој хоризонтални занат, кукавна династију, јадна Србију, шта ли сте дочекали.”

дина, као што сам Вам казао, па се осећаји моји нису према њој ни мало расхладили. Ја сам уосталом њу добро простудирао. Понављам: ја се са другом нећу и не могу оженити, или она, или ни једна! Што велите да ће то хрђаво бити примљено у народу – ја тако не мислим. Ено у Аустрији, ерцхерцог Франц Фердинанд узео је грофицу Котекову¹⁵, па ником то не изгледа тако страшно. Ја сам ову моју намеру желео још у прошлој години да изведем да није било атентата, а сада ми је добродошао случај са аустријским престолонаследником. Па било је у историји још сличних примера. Узмите женидбу Наполеона III са Евгенијом, која такођер није била од царског рода.”

„Аналогије ту нема и не може бити. Грофица Котекова је из једне старе племићске куће. Она је девојка, па ипак у Аустрији не сматрају да је тај брак раван, јер јој нису признали право да се назове ерц[х]ерцогинјом. Што се Наполеонове женидбе тиче, и тај пример сте несрећно изабрали господари, јер је Наполеон лоше свршио, а сумње нема да је и женидба његова са Евгенијом, женом која није била васпитана да заузме престо једнога царства увећала онај низ фаталних погрешака које су Наполеона и довеле до Седана! Нешто слично Вашој намери догодило се у Румунији, кад је престолонаследник¹⁶ хтео да узме госпођицу Вакареску¹⁷. Томе браку покровитељствовала је чак и краљица¹⁸, па је престолонаследник ипак морао од тога одустати за љубав народа, чијим краљем ће једног дана постати. Уз то је, величанство, госпођица Вакареска имала пред госпођом Машин још и то преимућство што беше девојка, а госпођа Машин је шеснаестогодишња удовица једног инжињера и ћерка човека који је дане своје у лудници завршио.”

„Ви се поново заборављате Генчићу! Оставите Вашу красноречиву дрскост. Ја Вам забрањујем да тим тоном о госпођи Драги говорите. Она је једна поштена и добра жена, ја њу добро познајем. Ја хоћу да је узмем, и Ви ме не можете од намере моје одвратити. То мора бити и ништа ме не може у томе спречити или омести. Мени су потребни људи да ми то изврше. Питам Вас поново: могу ли на Вас рачунати? Ја хоћу то за дан два, сутра, прекосутра, у суботу, најдаље у недељу да извршим. Ево и прокламација коју сам спремио. Узмите је и носите у државну штампарију да се печати. Ја Вам заповедам то да учините!”

„Не дао Бог господару. Ја то ни по цену живота мога не би учинио. Али господару, кад већ напуштате план женидбе са извесном принцесом, онда

¹⁵ Софија Хотек или војвоткиња Хоенберг /*Sophie Chotek von Chotkowa*/ (1868–1914), потомак познате чешке аристократске породице, касније непризната супруга аустријског надвојводе Франца Фердинанда. Убијена је заједно са супругом 28. јуна 1914. у Сарајевском атентату. После њихове смрти њихово троје деце није имало право да наследе ни титуле ни друга привилегије Хабзбурга већ искључиво Хоенберга.

¹⁶ Фердинанд (1865–1927), потоњи краљ Румуније (1914–1927).

¹⁷ После самоодрицања свога оца и старијег брата, новембра 1888. постао је наследник трона свог стрица краља Карола Румунског, који није имао деце. Фердинанд се 1889. доселио у Румунију, где је упознао Елену Вакареску, младу списатељицу из чувене богаташке породице и дворску даму краљице Елизабете.

¹⁸ Односи се на Елизабету од Вида, краљицу и супругу Карола I Румунског. Принц Фердинанд и Елена Вакареску су се верили 1891, имајући на почетку благослов краља Карола I. Међутим, пошто је Парламент био против те везе, Карол I се предомислио па је раскинуо ту веридбу, што је изазвало сукоб између краља и краљице, који је отишао тако далеко да је краљица Елизабета била привремено протерана у Венецију.

допустите да се вратим на једну стару идеју моју, коју сам Вам још као начелник округа нишког изнео. Ви се сећате величанство, да сте ми се у једној прилици тужили како сви на Вас наваљују да се што пре ожените, и да сам Вам ја том приликом рекао да Ваше величанство или треба да се ожени како доликује положају његовом и краљевству му, или да се никако не жени, но да остане на мртвој стражи и посвети цео свој живот интересима народа и отаџбине, не бринући се о томе што ће престо српско после смрти Вашег величанства вакантним¹⁹ остати. За добра дела Ваша, народ ће Вам споменик подигнути, а престол српски неће сигурно остати без владоаца. Останите при томе господару, живите напослетку у дивљем браку са госпођом Драгом али је само краљицом немојте учинити. Пристајем, господару, да Ваш будем министар и у том случају, да се решите да узмете једну просту сељанку српску за жену. Јесте, сељанку господару, и на то пристајем, јер ће та сељанка ући у двор краљевски са чистотом једног херувима²⁰, а не са сумњивом прошлошћу једне удовице, која се својом недостојном руком маша на сјај једне краљевске круне. Са једном сељанком помириће се народ српски, помириће се и Европа, али Вам исти тај народ никад неће опростити увреду коју му наносите уводећи у двор српски своју петогодишњу наложницу, а европски владоаци ће Вас презрети и сматрати за недостојна да Вас својим братом више називају.”

Склопих руке, па кроз сузе проговорих: „Не, господару, ако Бога знате! Само то не, ако искре љубави према овој земљи имате, ако Вам је драг живот и срећа коју ево хоћете заувек да упропастите. Оног часа кад госпођу Драгу испросите, Ви треба да сте готови Србију да оставите. Ви сте човек сиромас, су чим ћете живети у страном свету?”

„Ја сам и на то готов. Са Драгом моћи ћу да живим са 9.000 динара годишње. Ја и на то пристајем, ако људе не могу наћи да ми ту ствар изведу. Али Ви сте се заклели да ћете о тој ствари ћутати. За ову нико не зна сем мене и Вас. Ја ћу се предомислити, а и Ви се размислите па дођите у ½ 3 сахата по подне. Не, дођите у 6! Не, најбоље је да дођете сутра на доручак.”

„Ви рекосте величанство да намеру Вашу ником нисте открили сем мени. Бацив међутим поглед на спремњену прокламацију, ја приметих да она није написана Вашом руком. Значи да има још људи, којима сте ову страшну тајну поверили?”

„Не, нема! Заборавио сам да Вам кажем. Ја сам диктирао, а Љуба је писао. Он зна за целу ствар.”

¹⁹ Вакантан (лат.) – празан, упражњен, непопуњен.

²⁰ Херувим (*хебр.*) – у хришћанској цркви: анђео, натчовечанско биће са главом детета и крилима, које се налази уз Бога.

PETAR V. KRESTIĆ, PhD, senior research fellow
The Institute of History
Belgrade, Serbia

MINISTER GENČIĆ ON THE KING ALEKSANDAR OBRENOVIĆ'S WEDDING

SUMMARY: This paper represents the original version of the text, prepared for the press, in which Đorđe Genčić reminisces his conversation with King Aleksandar Obrenović on his wedding with Draga Mašin. Đorđe Genčić was known as one of the most prominent political persons of the epoch in which he lived and worked. Being a person of a strong character, an arduous supporter of the Obrenović family, King Milan's intimate friend and a person of confidence to young Prince Aleksandar, he was some sort of a bond between the father and the son. As he found himself in such position, fulfilling the duty of the Minister of Internal Affairs as well, he certainly was at the source of different kinds of information. Among them were those originating from the Court and connected to the Court, which he received fast and at the right moment. Thus, it is not surprising that King Aleksandar first told Genčić about his intention and asked him to support and help him organize the wedding ceremony as soon as possible. Furthermore, King Aleksandar had asked for help in overcoming the numerous troubles he predicted the wedding would cause in the public of the country and abroad. Since this work deals with Genčić, a man who crossed a long and not easily surpasable path from one of the crucial people for the Obrenović Dynasty to their principal executors, it is interesting for the public and important for the historiography to collect as much data as possible, which, being integrated, could help overviewing the whole picture of that time. It would enable us as well to understand better the reasons that had made Genčić and other conspirators to opt for such a drastic and radical step with far-reaching consequences. Text with Genčić's reminiscences is exceptionally interesting, colourful, impressible, and has high dramatic impuls. According to it, we can get a completely different picture of King Aleksandar Obrenović than the one prevailing in the historiography. The handwriting contains numerous less known facts, and completely unknown facts as well.

KEY WORDS: Serbia of the 20th century, King's wedding, Aleksandar Obrenović, Draga Mašin, Đorđe Genčić

Мр СНЕЖАНА ИЛИЋ
Нови Сад, Србија

РИСТО РАДУЛОВИЋ КАО УРЕДНИК ЛИСТА *НАРОД*

САЖЕТАК: Ристо Радуловић – Ринда је на положај уредника листа *Народ* дошао веома млад и слабог телесног здравља, али је с изузетно великом преданошћу пришао овом одговорном и важном послу. Оставио је веома значајну преписку са тадашњом младом босанскохерцеговачком интелигенцијом, на првом месту са Николом Стојановићем. У периоду док је био на положају уредника *Народа*, Радуловић је значајно допринео јачању националне свести српског народа у Босни и Херцеговини. Много је учинио на унапређењу свих области народног живота. Лист *Народ* је за време његовог уредништва био један од најутицајнијих листова међу Србима у Босни и Херцеговини.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ристо Радуловић – Ринда, Никола Стојановић, лист *Народ*, Срби, Босна и Херцеговина

Ристо Радуловић је био један од најистакнутијих вођа националног покрета Срба у Мостару почетком 20. века. Одмах након повратка са студија романистике у Бечу, крајем 1906. године, укључио се у културни и политички живот Мостара. У том периоду се готово потпуно посветио публицистичком раду. Радуловић је, према тврдњама многих својих савременика, био један од првих и најобразованијих интелектуалаца међу Србима у Мостару почетком 20. века. Савременици су га такође сматрали и изузетно реалним човеком без превелике занесености романтичарским националним идеалима, које се можда могу сматрати и помало бајковитим и нереалним. Његов дугогодишњи пријатељ и саборац Петар – Перо Слијепчевић за Радуловића је ракао: „Био је то међу Србима своје покрајине ваљда први интелектуалац чисто градског типа, човек у чијем темпераменту и резонувању није више заостајало ничег патријархалног, нимало талог оне сеоске романтике из песама коју већина још носимо у себи свесно или несвесно.”¹ Радуловић је у себи неговао култ рада и сматрао је да то треба пробудити у целом народу. Био је цео посвећен националном и културном раду па је запостављао свој

¹ П. Слијепчевић, „Ристо Радуловић – живот и рад”, у: Р. Радуловић, *Расправе и чланци* (редакција П. Слијепчевић), Београд 1940, IX.

приватни живот. Здравље му је се све више нарушавало и као да је предо-сећао да ће му живот бити кратак. На крају се чак свесно одрекао и ступања у брак.

За њега је живот представљао непрестану борбу. Испред свега је истицао важност националне и социјалне борбе. Ова два вида борбе сматрао је изузетно важним за развој малих народа, а на првом месту свог, српског народа у Босни и Херцеговини. Често је цитирао Мацинијеве речи: „Ако вас питају Ваша дјеца, који је циљ живота, одговорите: акција. Ви ћете рећи тиме и другима који Вам приступе да је живот једна мисија, једна дужност и један бој.”²

Мостарска православна црквено-школска општина и српска интелигенција је, крајем 19. и почетком 20. века, била веома активна и доследна у борби за побољшање положаја Срба у Босни и Херцеговини и што већу самоуправу општина. Општина је, у периоду од 1878. до пада Калајевог режима 1903. године, била основна установа у Босни и Херцеговини. Била је „своја држава у туђој држави”.³ Општине су обухватале територију од четири до шест села. На изборима су бирани народни представници. Одлуке су доношене на Годишњим скупштинама, које су представљале најзначајнији орган власти. Крајем 19. и почетком 20. века у босанскохерцеговачким градовима, нарочито у Мостару који је тада био културни, привредни и политички центар Херцеговине, почела се развијати српска културна, привредна и друштвена елита. У то време, у самосталним општинама још увек је било лакше развити српски национални идентитет него у градовима. Иако је према делатности имала мањи значај од Сарајевске, Мостарска општина била је прва у покретању политичке акције.⁴

Стране власти стално су покушавале са убацивањем семена раздора у редове Срба бораца за аутономију Босне и Херцеговине, што им у већини случајева није успевало.⁵ Одређених размимоилажења око путева спровођења националне политике на релацији старе–нове генерације политичара било је само у Мостару. На самом крају 19. и почетком 20. века у Мостару се рађао покрет младих образованих људи наклоњених националној политичкој борби у складу са демократским начелима.⁶ Политичку атмосферу у Мостару током 1905. године познати културни радник и политичар Перо Слијепчевић (1888–1964) описао је речима: „Ми смо у Босни и Херцеговини, у сукобу старе генерације и нове школоване, у погледу метода народне борбе, око 1905, имали јасан сукоб та два схватања, патријархалног и модерног. Млађи су се побунили против начина да се испред вођа испречи, као и то да их народ води у окршај. Млађи су сматрали да се само идеји служи, а не човеку.”⁷

² В. Ћоровић, „Bosna i Hercegovina 1925”. Beograd 2002; Пројекат Растко. Доступно на: [https://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/bih/vcorovic-bih-index_1.html].

³ М. Екмечић, „Национални покрет у Босни и Херцеговини”, у: *Историја српског народа*, VI/1, Београд 1983, 616.

⁴ Исто, 616.

⁵ Ђ. Микић, „Запажање новинара Стевана Милићевића о политичким приликама у Босни и Херцеговини 1905. године”, *Историјски зборник* 8 (1987), 70–71.

⁶ П. Слијепчевић, „О нашој патријархалној култури”, *Нова Зора*, 27 (јесен 2010), 67.

⁷ Исто, 67.

Мостарска интелигенција је своје политичке, културне, просветне и привредне ставове у Мостарској општини и Босни и Херцеговини изражавала преко листа *Српски вјесник*. Лист је излазио у Мостару у периоду од 1897. до 1907.

По угледу на лист *Српски вјесник*, у Мостару је покренут лист *Народ*, који је касније достигао много већи и шири значај за целу Босну и Херцеговину, нарочито у политичким питањима. Атанасије Шола (1878–1955) учествовао је у оснивању листа *Народ*. Припреме за његово оснивање почеле су у Мостару крајем 1906. Његови оснивачи били су: Петар – Перо и Алекса Шантић, Светозар Ћоровић, Лука Грђић, Душан Васиљевић, Атанасије Шола, Коста Костић, Милан Радуловић и Лазар Милићевић.

Лист је требао да носи назив *Слобода* или *Народ*. Ипак је одлучено за други назив – *Народ*, из разлога што је у то време у Сплиту излазио лист *Слобода*,⁸ који је уређивао Нико Бартуловић (1890–1945). Такође, босанско-херцеговачки муслимански лист носио је име *Мусават*, што значи *Слобода*.

Уредник листа постао је двадесетседмогодишњи тек свршени студент Ристо – Ринда Радуловић. Слабо здравље на кратко је прекинуло његов успешан уреднички рад јер је средином 1908. године отишао на лечење у Швајцарску. После његовог одласка на лечење лист неко време уређује др Никола Стојановић (1880–1964). Међу уредницима листа изузетно значајну улогу имао је познати књижевник и национални радник Вељко Петровић (1884–1967). Његова улога у листу *Народ* била је истакнута током 1909. и 1910. године. Положај уредника листа, у периоду од почетка 1911. до јула 1914. године, поново заузима Ристо Радуловић.⁹ У том периоду лист доживљава свој најуспешнији период. Постаје најзначајнији, или бар један од најзначајнијих, опозиционих српских листова у Босни и Херцеговини.

Први број листа *Народ*, изашао је 1. јануара 1907. године у Мостару. Ристо Радуловић је као уредник листа истакао да ће главни задатак излагања *Народа* бити активна борба за што већа грађанска права и слободе српског народа у Босни и Херцеговини. Износио је тврдњу да у аграрној земљи као што је Босна и Херцеговина, с близу 90% сеоског становништва, културни и економски развој није могућ без развоја села. Сматрао је да нема „правог културног напретка ако нису створени услови да земљораднички сталеж напредује и јача, јер из овог сталежа црпи држава велику већину свих својих прихода, јер од земљорадничког сталежа зависи културни и економски развој свих осталих сталежа”.¹⁰ Истакао је да је актуелни положај сељака веома лош и да је „погоршано још колонизацијом страних елемената – тако биједно да је сељак на путу да постане просјак”.¹¹ Залагао се за праведно спровођење аграрне реформе јер је веровао да ће се тек њеним праведним спровођењем створити повољни услови за развој села и сељака. Политика листа *Народ* и његове политичке групе била је окренута борби за правилно спровођење

⁸ Група аутора, *Мосћар и Херцеговина* (уредник П. Каралић), Београд 1937, 153.

⁹ Н. Стојановић, „Ристо – Ринда Радуловић поводом двадесетпетгодишњице смрти”, *Прељед*, 200-1, XIV (август–септембар 1940), 422.

¹⁰ „Прва Ријеч”, *Народ*, 1 (1. јануара 1907), 1; Р. Радуловић, *Изабрани радови*, Сарајево 1988, 47.

¹¹ Исто, 1, исто, 47.

аграрне реформе. Сâм Радуловић је ово питање сматрао изузетно важним за развој српског села и сељака, па самим тим и пресудним за развој целог српског народа. Тврдио је да је праведно спроведена аграрна реформа основа „читавог економског напретка нашег. То је услов јачању и продуктивности нашег народа. – Зато ћемо нарочиту пажњу и бригу обратити овом нашем животном питању, те настојати и тражити да се то питање правилно и праведно и по аге и по кметове ријеши, стојећи на становишту да је у првом реду позван сам народ да у тој ствари преко народног преставништва донесе своје мишљење и одлуку.”¹² Поред истицања важности пољопривреде није запостављао ни важност осталих привредних грана за привредни развој једног народа. Сматрао је да је у првом реду држава одговорна „да их подупире и унапређује, олакшавајући производњу и транспорт разним повољностима, а особито штитећи их од стране конкуренције. Као услов томе је самостално царинско подручје, те ће и наша тежња бити, да се оно за нашу домовину што скорије оствари.”¹³

Ристо Радуловић је истицао потребу борбе за побољшање положаја и самосталности српско-православне црквене управе али је истовремено тврдио да „тај црквеношколски автономни живот не апсорбира сву снагу народу и да отклони рад и пажњу од осталих врло важних, животних питања”.¹⁴ Сматрао је да ће се српски народ у Босни и Херцеговини енергично борити за побољшање положаја Срба али да у својој националној борби никоме неће наметати српско име с којим се поноси. Истицао је тежину положаја Срба и Босне и Херцеговине у Аустроугарској монархији. Сукоби у самом српском народу могу довести у питање његов развој, па чак и опстанак у Босни и Херцеговини. Такође је истицао потребу остварења и јачања грађанских права и слобода.

Радуловић се борио за слогу и сарадњу Срба, Хрвата и Муслимана сматрајући их истим народом. Вера не сме да буде разлог њиховог размимоилажења, неслагања и сукоба. Залагао се за максималну верску толеранцију. Истицао је да „држећи се начела највеће вјерске сношљивости не само да нећемо сматрати вјеру узроком расцјепâ једног народа, нити је узимати као предмет расправљања, него ћемо напротив ићи за тим, да свака конфесија своје вјерске ствари слободно и аутономно уређује без мијешања државне власти, потпуно одјељење вјере од државе најбоље је рјешење овог питања. Према реченом, оштро ћемо осуђивати оне који се огријеше о вјерску сношљивост.”¹⁵

У периоду интензивног јачања југословенске идеје почетком 20. века Срби у Босни и Херцеговини, нарочито они окупљени око листа *Народ*, прихватили су борбу за остварење ове идеје верујући да ће она помоћи побољшању положаја Срба у Босни и Херцеговини. Лист је подржавао и развој свих балканских народа према начелу „Балкан балканским народима”. Сâм Ристо Радуловић је као уредник листа *Народ* активно пропагирао ове идеје.

¹² Исто, 1, исто, 48.

¹³ „Прва Ријеч”, 1; Р. Радуловић, *Избрани радови*, 48.

¹⁴ Исто, 1, исто, 49.

¹⁵ Исто, 1, исто, 49.

У уводном делу првог броја листа *Народ* међу главним идејама своје уређивачке политике овај лист истакао је да ће пропагирати и бити носилац „југословенске идеје, те помно пратити политички и друштвени развој свих југословенских народа и држава, потпомажући њихове тежње за потпуном самосталношћу, стојећи на становишту: Балкан балканским народима.”¹⁶

Ристо Радуловић се, као и цела политичка група око листа *Народ*, борио за поштовање демократских начела у политици и свим областима јавног деловања. Инсистирао је на отвореној и нескривеној културној и политичкој борби за права српског народа у Босни и Херцеговини. Тврдио је да ће се политички и културни радници окупљени око листа *Народ*, као присталице напредних идеја и демократских начела, служити отвореним јавним радом. Радуловић је био оштар критичар аустроугарског државног апарата и његових апсолутистичких метода посебно усмереног према потчињеним народима у Аустроугарској монархији, а које су посебно погађале српски народ. Истицао је да ће лист *Народ* обратити посебну пажњу критици бирократског апсолутистичког система владавине.

Ристо Радуловић је истицао да „за остварење истакнутих идеја и тежњи није довољно само писање у новинама, него је потребан и позитиван рад, а за успјешан рад потребно је судјеловање цијелог народа”.¹⁷ Инсистирао је на потреби добре организације у свим сферама народног живота. Писао је да „ни вас народ не може много урадити без добре дисциплиноване организације. Тек организован може се успјешно борити и радити на остваривању својих тежња. Зато ће наш важан задатак бити узети иницијативу да се у нашем народу спроведе организација, те да се тим створи од њега одлучан политички фактор. Организовани моћи ћемо тек приступити од ријечи к дјелу. За остварење истакнутих тежња стоје нам на расположењу још многа законита средства. Истом као организована јединица моћи ћемо се послужити тим средствима.”¹⁸ Инсистирао је на значају сталног преданог рада и личног залагања. Истицао је да је у тешком времену изузетно потребна слога, разумевање и спремност на компромисе у свим деловима народа и свим народним организацијама. Истицао је да „у овом важном и одсудном времену по нашу домовину потребан је енергичан и систематски рад, јер ће нас вријеме прегазити, јер нас могу догађаји затећи неспремне. Своје скромне силе хоћемо да употребимо на добро и спас наше отаџбине. Не да раздвајамо, него да спајамо; не да сијемо раздор и лично се свађамо, него да прикупимо снагу народну, те да јој дадемо снажног израза, како би се народ спасао од очите пропасти, како би се народне жеље и тежње што брже могле остварити – то је наша намјера и сврха.”¹⁹

Лист *Народ* био је суочен с великим тешкоћама, јер је аустроугарска цензура избацивала најзначајније текстове. Но и поред тога лист је, уз велики ентузијазам уредништва, успео значајно да делује на националну свест српског народа у Босни и Херцеговини. Због неприлика са штампаријом и

¹⁶ „Прва Ријеч”, *Народ*, 1 (1. јануара 1907), 1; Р. Радуловић, *Изабрани радови*, 49.

¹⁷ Исто, 1, исто, 49.

¹⁸ Исто, 1, исто, 49.

¹⁹ „Прва Ријеч”, 1; Р. Радуловић, 49–50.

пored изражених притисака цензуре лист је убрзо, већ у октобру 1908. године, пресељен из Мостара у Сарајево. Последњи број листа *Народ* који је изашао у Мостару био је „потпуно бео”.²⁰

Лист *Народ* био је центар културног, политичког, па чак и привредног живота босанско-херцеговачких Срба. Добрим делом била је то заслуга његовог уредника Ристе Радуловића. Објављивао је у листу велики број својих текстова. Највећи број уводних текстова, који су одсликавали политику листа били су писани његовом руком. Према речима Владимира Ћоровића Радуловићево писање у *Народу* „било је све само у „црвеном” расположењу, националном и социалном.”²¹ Био је оштар критичар аустроугарске власти и њеног става према потлаченим народима. Дивио се демократским тековинама Француске револуције и уопште степену демократије у политичким системима западноевропских земаља. Аргументима је покушавао да придобије читаоце за методе италијанске националне борбе, којима се и сам дивио.

У свом уредничком раду највише је сарађивао с познатим босанско-херцеговачким политичарима и културним радницима: др Николом Стојановићем, др Владимиром Ћоровићем, Шћепаном и Васиљем Грђићем.

Као уредник листа *Народ* Ристо Радуловић је био, као и у свему, изузетно посвећен послу, веома тачан и одговоран. Често је све послове у редакцији листа радио сам. О својој преоптерећености послом али упркос великој посвећености писао је Љуби Стојановићу у писму од 25. маја 1913. године: „У погледу здравља не стојим добро – осам месеци сам самцит радим у уредништву све: пишем, коригирам, водим и ревизију.”²² Његови сарадници често нису могли да прате његово темпо рада, па је Радуловић често у писмима износио критике нарочито на рачун њихове спорости. У писму др Николи Стојановићу, од 20. децембра 1911. године, Радуловић је критиковао рад својих сарадника.²³

Ристо Радуловић је сматрао да у лист *Народ* треба да се укључи најбоља и најпоштенија интелигенција међу Србима у Босни и Херцеговини. О томе је писао др Николи Стојановићу у писму од 17. децембра 1912. године.²⁴ Радуловић је износио критике и на рачун недовољно прецизно изречених ставова у текстовима, што уноси забуну читаоцима а противницима даје материјал за критику, како аутора тако и читавог листа *Народ* и његове политичке групе.²⁵ Тврдио је да се такве нејасно изречене тврдње касније тешко исправљају. Овакве критике је нарочито често упућивао свом пријатељу др Николи Стојановићу. У једном од својих писама обратио му се износећи критике на рачун његовог непрецизног писања у листу *Народ*.²⁶

Ристо Радуловић је активно сарађивао и с културним и политичким радницима из свих српских и југословенских области, углавном српске националности. У листу *Народ* је активно сарађивао и један од највећих

²⁰ Н. Стојановић, исто, 422.

²¹ В. Ћоровић, *Историја Срба*, Ниш 2001, 720.

²² „Писмо Ристе Радуловића Љуби Стојановићу”, Сарајево, 25. маја 1913, Архив САНУ, инв. бр. 12.861/2 (у даљем тексту АСАНУ).

²³ „Писмо Р. Радуловића Н. Стојановићу”, Сарајево, 20. децембра 1911, АСАНУ, инв. бр. 10.718/1.

²⁴ Исто, Сарајево, 17. децембра 1912, АСАНУ, инв. бр. 10.718/2.

²⁵ Исто, Сарајево, без датума, АСАНУ, инв. бр. 10.718/3.

²⁶ Исто, Сарајево, без датума, АСАНУ, инв. бр. 10.718/3.

новосадских интелектуалаца тога времена др Тихомир Остојић (1865–1921). Радуловић је у уређивачкој политици листова *Народ* и *Прељед* желео да посвети посебну пажњу раду установа културе.²⁷ Тражио је од др Тихомира Остојића податке о постанку и раду Матице српске и Народног позоришта. У писму Остојићу од 27. јула 1912. Радуловић пише: „Како мислим нарочиту пажњу обратити српским културним установама, то Вас најљепше умољавам да ми пошаљете врло кратак историјат Српске Матице (год. оснивања, мјесто оснивања, најзаслужнија лица, број издатих књига, иметак, број чланова, циљ и т.д.), тако исто о Српском Народном Позоришту. Обоје не треба више да износи од три стране. Ја држим да ме нећете одбити и у напред Вам се најљепше захваљујем.”²⁸ У писму др Тихомиру Остојићу, од 8. маја 1913, Радуловић каже: „Данас тражени клишеи отпослати су. Писац књижевних критика у подлистку *Народа* зове се Милош Видаковић, млади студент. Ја сам га натјерао на ту работу, јер сам запазио код њега укус, вољу за образовањем и вредноћу. Држим да се нисам преварио.”²⁹ Ристо Радуловић је високо ценио др Станоја Станојевића и позивао га на сарадњу.³⁰

Лист *Народ* се бавио свим областима живота Срба у Босни и Херцеговини, с нагласком на политику. Сарадници листа били су југословенски оријентисани, што је одређивало и уређивачку политику листа *Народ*. Енергично су подржавали политику српског, хрватског и муслиманског јединства. Нарочито су активно сарађивали са групом муслиманских, југословенски оријентисаних, политичара и истакнутих интелектуалаца.

Поред овог листа велики утицај међу Србима у Босни и Херцеговини имао је и лист *Српска ријеч*, који је излазио у Сарајеву, у периоду од 1905. до 1914. године. Листови *Народ* и *Српска ријеч* активно су се борили за што већу аутономију Босне и Херцеговине у Аустроугарској и што бољи културни, привредни и политички положај Срба. Имали су наглашену српску и југословенску оријентацију. Поред листова *Народ* и *Српска ријеч* утицајни српски листови били су *Дан*, *Развјијак* и *Ошацибина*.

Ристо Радуловић није желео да лист *Народ* буде лист његове политичке организације. Сматрао је да то треба да буде лист *Српска ријеч*. То је у писму Николи Стојановићу, од 17. децембра 1912. образложио речима: „Ја у осталом држим да ако се и образује *Народова* група, наш лист не смије постати органом, јер чисто национални правац, и то антиаустријски, није згодан за странку, наш је народ и сувише слаб да поведе једну радикалну политику. А *Народа* је циљ да пропагише националну идеју и да сузбија аустријански менталитет који бива све јачи и снажнији.”³¹

Иако се у текстовима објављеним у *Народу* и свим осталим српским листовима није могла видети ни сенка отворене мржње према Аустроугар-

²⁷ „Писмо Р. Радуловића др Т. Остојићу”, Сарајево, 27. јули 1912, Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. 3.144 (у даљем тексту РОМС).

²⁸ „Писмо Р. Радуловића др Т. Остојићу”, Сарајево, 27. јула 1912, РОМС, инв. бр. 3.144.

²⁹ Исто, Сарајево, 8. маја 1913, РОМС, инв. бр. 3.145.

³⁰ „Писмо Р. Радуловића др Станоју Станојевићу”, Сарајево, 8. јуна 1914, АСАНУ, инв. бр. 6.397.

³¹ „Писмо Р. Радуловића Николи Стојановићу”, Сарајево, 17. децембра 1912, АСАНУ, инв. бр. 10.718/2.

ској, ни најмања повезаност са активистима Младе Босне, у месецима пред избијање Првог светског рата, сви ови листови су забрањени одмах по избијању Првог светског рата, као и све остале српске и југословенски оријентисане организације. Готово све виђеније српске политичке вође и културни радници у Босни и Херцеговини ухапшени су у првим недељама након избијања Првог светског рата. Међу њима је био и Ристо Радуловића који је већ био тешко болестан од туберкулозе. У цепу атентатора Гаврила Принципа пронађен је последњи број листа *Народ*.³² Тиме је, према Јовану Кршићу, Радуловићева судбина била запечаћена. Кршић је у тексту поводом преноса Радуловићевих костију у Мостар писао о раду листа *Народ* у преломним данима пред и након доласка аустријског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајево током јуна 1914. године: „О Фердинандовом доласку у *Народу* била је само кратка вест у дневним информацијама, док су други сарајевски листови посветили томе догађају читаве посебне бројеве. Гест *Народа* био је одважан, али поштен и доследан. Ринда се није бојао, веровао је да га чека голгота, знао је да ће читав народ поћи на голготу, али је веровао и у његово васкрсење.”³³

Ристо Радуловић је, упркос својој младости, био изузетно успешан уредник листа *Народ*. У периоду његовог уредништва лист је постао један од најзначајнијих листова међу Србима у Босни и Херцеговини. Лист *Народ* је под Радуловићевим уредништвом много урадио на буђењу националне свести Срба у Босни и Херцеговини и унапређењу свих области културног, политичког, па чак се може рећи, и привредног живота српског народа на том простору.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SNEŽANA ILIĆ, Mr
Novi Sad, Serbia

RISTO RADULOVIC AS EDITOR OF THE NEWSPAPER *NAROD*

SUMMARY: According to many of his contemporaries, Risto Radulović – Rinda was one of the first and most educated intellectuals among the Serbs in Mostar in the early twentieth century. Although he was appointed editor of the *People* newspaper at a very young age and poor physical health, he approached this responsible and important task with a very great dedication. As he was strict towards himself, Radulović was also strict towards his associates, which he justified by the importance of the tasks they performed for the development of all areas of the Serbian people's life in Bosnia and Herzegovina. He left a highly significant correspondence with the then young Bosnian and Herzegovinian intelligence. Mostly he collaborated with famous publicist and politician Nikola Stojanović. During the period when

³² Ј. Кршић, „Ристо Радуловић, новинар – херој. Поводом преноса његових костију из Арада у Мостар”, Јован Кршић, *Сабрана дјела, I: Књижевност народа Југославије*, Сарајево 1979, 124.

³³ Исто, 124–125.

Radulović was the editor, this paper contributed greatly to strengthening the national consciousness of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina. He did a lot to improve all areas of public life. An extremely important place in the editorial policy of the *People* newspaper was the position of the village and peasants of that time and the struggle for its improvement. Radulović considered agriculture as the most important economic branch and the driver of economic development as a whole. He was an advocate of the Yugoslav idea and fought for the cooperation of Serbs, Croats and Muslims in Bosnia and Herzegovina. Under Radulović's management, the *People* newspaper became one of the most influential newspapers among the Serbs in Bosnia and Herzegovina.

KEYWORDS: Risto Radulović – Rinda, Nikola Stojanović, *People*, newspaper, Serbs, Bosnia and Herzegovina

Др МИЛЕВА ТОМИЋ

Министарство унутрашњих послова Србије
Нови Сад, Србија

„МИСАО ВОЈВОДИНЕ” НИКОЛЕ МИЛУТИНОВИЋА

САЖЕТАК: Др Никола Милутиновић, секретар Матице српске 1932–1941. године, припадао је политичком и интелектуалном кругу пречанских Срба, који је заступао становиште о посебном уставноправном положају Војводине у првој југословенској држави. Својим демографским, привредним и културним анализама положаја Војводине, промовисаним у *Гласу Матице српске*, стекао је репутацију идеолога аутономистичког, односно федералистичког покрета. После Споразума Цветковић–Мачек и стварања Бановине Хрватске, ревидирао је своје ставове, залажући се за афирмацију српског идентитета Војводине и доследну примену етничког принципа у процесу преуређења државе, односно окупљање свих Срба у „Бановини Србији”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Матица српска, Војводина, уставни положај, Војвођански фронт, Срби, Хрвати, „покрајинска свест”

За разумевање политичких становишта и државноправних концепција српских политичара и интелектуалаца у Војводини и сукоба међу њима, већ око начина уједињења, а затим и положаја Баната, Бачке, Барање и Срема у првој југословенској држави, незаобилазна је улога Матице српске. Најстарија српска књижевна, културна и научна институција окупила је, између два рата, део интелигенције који је још 1918. југословенство претпоставио српству, а после уједињења заступао идеје Самосталне демократске странке, односно Војвођанског фронта и њихов концепт државноправног уређења земље и статуса Војводине у Краљевини Југославији.¹ Окупљени у инсти-

¹ За секретара Матице српске 1920. године изабран је Васа Стајић, жестоки противник непосредног присаједињења Краљевини Србији и непомирљиви заговорник *југословенског* карактера Војводине, који је, према сопственим речима „побегао испред Велике народне скупштине у Новом Саду на којој ми није било место и отишао у Загреб...” С обзиром на то да је „у Загребу изгласано уједињење”, сматрао је да „нема смисла посебно прикључење Србији.” Револтиран одлуком о Стајићевом избору, Јаша Томић је одбио да икада више уђе у Матицино здање, а своју оставштину завештао је Народној библиотеци Србије. Р. Кончар, *Ојозиционе њарџије и ауџиономија Војводине 1929–1941*, Нови Сад 1995, 20; Д. Попов, „Матица

туцији, од оснивања значајној према карактеру и снази свог утицаја на друштвене и политичке процесе у српском корпусу, северно од Саве и Дунава, они су активно учествовали у формулисању и пропагирању идеологије „војвођанства” на којој је настао аутономистички, односно федералистички покрет. Тако је Матица, осим што је слабљена кризама, изазваним концепцијским сукобима око пројектовања њене примарне улоге и положаја у новонасталим околностима, увучена и у политичке борбе и дубоке поделе, карактеристичне за Војводину и државу у целини.

У таквом политичком контексту, њене чланове, али и јавност, поделила је дилема: да ли Матица треба да буде „војвођанска установа” или је њена улога очување националних вредности и подизање културних стандарда у целокупном српском корпусу и на читавом југословенском простору. Сукоби на челу Матице српске ескалирали су 1929. интервенцијом полиције, када је тадашња управа, коју су углавном чинили чланови или присталице Самосталне демократске странке, одбила да прихвати преко 800 нових чланова, углавном из редова добровољаца и колониста, насељених у Војводини.² Због афирмисања „изузетног, а недовољно признатог положаја Војводине”, Матица је, међу политичким противницима, важила за „центар својеврсног сепаратизма пречанских Срба” који води „партијску политику, и залаже се више за „покрајинска аутономна права него за политичке и демократске слободе.”³

Међу челним људима Матице, у то време, својим залагањима за посебан, чак и привилегован положај Војводине у држави, издвајао се Никола Милутиновић, који је био на дужности секретара од 1932. до 1941. године. У два наврата био је уредник *Лейпцигског Матице српске* (1933–1935. и 1936–1941), а први пут у историји ове институције, покренуо је часопис *Глас Матице српске*, у којем је био уредник и аутор највећег броја чланака. Сматрао је да Матица треба да напусти „уски књижевно-научни делокруг” и да буде „иницијатор” и „регулатор” решавања друштвених питања и проблема Војводине. Припадао је политичком кругу либерала и демократа који су се 1918. приклонили Народном вијећу у Загребу, односно опцији уједињења Баната, Бачке, Барање и Срема преко Државе Словенаца, Хрвата и Срба. Темљећи своја политичка уверења на инерцији некадашње сарадње српских и хрватских политичких елита у Аустроугарској, тврдили су да је њихова визија

српска и догађаји око ослобођења”, *Зборник радова Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, Нови Сад 1993, 175.

² Станоје Станојевић, чијом су оставком у Књижевном одбору и почела превирања у Матици српској, објавио је у *Полицији* чланак под називом „Срамота”, у којем, између осталог, пише: „У Војводини је колевка српске просвете, српске науке и културе. Из Војводине су били родом готово сви српски књижевници и научници. И доцније, када је центар српске просвете, науке и културе пренет у Београд, Војводина се стално поносила што је она била представник српске књижевности и науке. И после уједињења Војвођани су се често хвалили тиме, бусали се у груди, са поносом помињали та факта и са омаловажавањем некултурнога човека, са висине говорили о другим српским покрајинама у томе правцу, особито у Србији, одакле им је дошло ослобођење. Они су Војводину сматрали за културно-аристократску провинцију у нашој држави, а себе све од реда за рођене, Богом дароване и патентиране 'културтрегере' у овој нашој 'бедној' и 'некултурној' земљи.” В. Крестић, „In memoiam – др Федор Никић”, *Зборник МС за историју* 46 (1992), 202–213. (у даљем тексту *ЗМСИ*).

³ Б. Шимуновић Бешлин, *Матица српска у Краљевини Југославији*, Београд 1997, 52.

уједињења „истински јужнословенска”, насупрот, како је писао Милутиновић, „великосрпској шовинистичкој политици” Јаше Томића, који је инсистирао на непосредном присаједињењу Краљевини Србији.⁴ Судајући према Милутиновићевој *Аутобиографији*, он је делио и мишљење хрватских политичара о „централистичким” и „хегемонистичким” претензијама Пашићеве владе.⁵ За овакво становиште илустративна је и његова оцена да је вођа сремских радикала Жарко Миладиновић, „један од Пашићевих епигона”, „покушао чак да одцепи Срем, који је вековима био у саставу Троједне краљевине и да га једноставно присаједини Србији, изазивајући раздор између Срба и Хрвата у Срему и распирујући шовинистичку мржњу још пре него што је дошло до стварања заједничке југословенске државе.”⁶ Тако су радикали и либерали, који су до 1918. баштинили политику Светозара Милетића, у пресудним данима уједињења испољили драматичне разлике у тумачењу националних интереса српског народа у Војводини.⁷ Пристајањем уз Народно вијеће и идеју југословенства која није подразумевала претходно решење српског националног питања, војвођанске демократе су, у основи, подржале хрватске захтеве за (кон)федералистичким уређењем будуће државе, иако, према Милутиновићевим речима, „нису одмах постављали захтев да Војводина добије статус посебне аутономне покрајине”, већ су се залагали за „барем неку ширу унутрашњу самоуправу”.⁸ Превиђало се, притом, да се хрватски политичари ни у заједничкој држави нису одрекли концепта „државног и историјског права”.⁹ Утемељен у XIX веку, тај концепт је инсистирао на наводном континуитету хрватске државности и самосталности и у оквирима Угарске и Аустрије, и на постојању само једног, хрватског „политичког

⁴ Н. Милутиновић, *Аутобиографија*, Рукописно одељење Матице српске, М. 14.950, 7. (у даљем тексту РОМС).

⁵ *Истио*, 13.

⁶ *Истио*, 9; Изасланици народних већа из Срема су 24. новембра 1918, у Руми, тражили „да се оствари јединствена и демократски уређена држава СХС под династијом Карађорђевића” очекујујући од Народног вијећа у Загребу да се „што пре оствари јединствена заједничка влада са седиштем у Београду”. У случају „племенског или политичког цепања”, заступници народних већа се „одлучују за непосредно присаједињење Краљевини Србији” и желе да их на Конференцији о миру заступа српска влада. „Резолуција Збора изасланика народних већа из Срема”, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, збирка докумената, Д. Његован, прир., Нови Сад 1993, 39.

⁷ Српска народна слободоумна странка Светозара Милетића се 1887. поделила на Српску народну радикалну странку, предвођену Јашом Томићем и Српску народну либералну странку на чијем челу је био Михаило Полит-Десанчић. Либерал Тихомир Остојић је с групом истомишљеника, 1908. формирао Демократску странку која није успела да стекне већи број присталица и масовније чланство у Војводини, а 1919. прикључила се Југословенској демократској странци.

⁸ *Аутобиографија*, 9.

⁹ Концепт „историјског и државног права” био је полазна основа у програмима свих хрватских грађанских партија, укључујући и Народну странку која је заступала јужнословенску идеју. Одредба о хрватском политичком народу садржана је и у хрватској Конституцији из 1882, која осим „такозване етнографске” успоставља и „политичку народност, код које се не гледа на поријекло, него на земљу, државу... Према тому су, дакле, који су се родили у Хрватској, у политичком погледу Хрвати.”, В. Крестић, „Државно и историјско право Хрватске – основ сукоба са Србима”, *ЗМШ* 51 (1995), 8; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, Београд 1989, II, 209.

народа”, чиме је негирао постојање било које друге нације на „историјском простору” Хрватске.¹⁰

Невољно пристајући на унитарну Југославију, Хрвати су, већ од 1920, започели борбу за њено државноправно преуређење, у коме је и за Војводину, као „историјску покрајину”, предвиђен статус аутономне или федералне јединице. У тој борби, хрватски политички покрет пронашао је савезника у Самосталној демократској странци Светозара Прибићевића, бившег „архицентралисте”, који је 1924. напустио Демократску странку, незадовољан управо спремношћу њеног руководства да постигне компромис са хрватским покретом о питању државноправног преуређења земље.¹¹ Мењајући из темеља сопствена уверења, Прибићевић је 1927. године постао ватрени противник унитаризма и ступио у Сељачко-демократску коалицију са Хрватском сељачком странком.¹² Сарадњу са српским опозиционим фронтом у Хрватској, лидери ХСС константно ће користити у доказивању тезе да није реч о српско-хрватском, већ о „србијанско-пречанском сукобу”, будући да су „централистичком и хегемонистичком политиком владе” угрожени не само Хрвати, већ и Срби пречани.¹³ Посебан проблем представљали су неспоразуми око питања територије Војводине јер је, и поред одлуке Народног збора у Руми, Срем у том тренутку био део Хрватске. У дугим и исцрпљујућим државноправним расправама и српско-хрватским сукобима, хрватска страна је упорно истицала своје државно-историјско право на Срем, уцењујући српске саговорнике захтевом да њихово одрицање од Срема и његово укључивање у Војводину буде праћено аутономијом покрајине.¹⁴ ХСС је настојао да по

¹⁰ Као протагонисти југословенске идеје, вође Народне странке Јосип Јурај Штросмајер и Фрањо Рачки, за разлику од Хрватске странке права, признавали су Србима етничку посебност („родословну националност”), али су сматрали да они у Хрватској „заједно са Хрватима творе један политички народ.” Та теза, први пут изнета у Хрватском сабору 1861, испровоцирала је протест патријарха Рајачића „против неправде хегемонистичког тежења једног племена народног над другим”, уз констатацију да се Срби неће одрећи своје националне посебности „ни за љубав илирства, ни југословенства, ни хрватства.” Нав. према: М. Стефановски, *Идеја хрватског државног права и стварање Југославије*, Београд 2008, 180; В. Крстић, *Српско-хрватски односи и југословенска идеја у дружој љовини XIX века*, Београд 1988, 134–137.

¹¹ У својим извештајима из 1921. године, британски посланик у Београду сер Олбен Јанг пише: „По г. Прибићевићу, архицентралисти и асимилационисти, Србину из Хрватске, *хрватско пошвање* не постоји: сви смо ми Југословени, ко год другачије мисли је сепаратиста, про-Аустријанац или про-Мађар, *црно-жути* и непријатељ државе.” *Бриџанци о Краљевини Југославији*, Збирка извештаја британског посланства, I, прир. Ж. Аврамовски, Београд–Загреб 1986, 44.

¹² Овај Прибићевићев радикални политички заокрет објашњава се споразумом који је Пашић 1925. постигао са Стјепаном Радићем и „одбацивањем” лидера СДС, али и његовим личним особинама, „политичком нарцисоидношћу и славољубивошћу”, па и финансијским проблемима СДС. Б. Глигоријевић, „Стварање пречанског фронта у Хрватској и политичке последице (1927–1941)”, *Југословенски историјски часопис*, 1 (1997), 100.

¹³ У разговору с краљем Александром 1928. Прибићевић каже да „у земљи не постоји само хрватско питање... већ постоји такође и питање Срба пречана. Њихов је положај најтежи. Сваки Србијанац у дубини своје душе мисли, с времена на време, да треба учинити споразум с Хрватима, али нема ни једног који мисли да су и Срби пречани такође један чинилац и да и њих такође треба задовољити. У Београду се обично мисли да они имају да слушају, а да Србијанци говоре у њихово име.” С. Прибићевић, *Дикташура краља Александра*, Београд 1952, 96.

¹⁴ М. Радојевић, „Српско-хрватски спор око Војводине 1918–1941”, *Историја 20. века*, XIV, 2 (1996), 40–41.

Војводини, а нарочито у Срему, задобије присталице међу становништвом, а Буњевце третирао као „саставни и нераздрживи део хрватског народа”, да би ојачао утицај на подручјима ван тзв. Банске Хрватске која је сматрао својим.¹⁵ У ту сврху коришћени су економски и политички проблеми Војводине и подстицано *иречанство*. Није било у питању само настојање да буде подржан специфичан интерес Војводине у новој држави, „већ и покушај да буде однегован карактеристичан политички став, мишљење и понашање.”¹⁶

То *иречанство*, инсистирање на разликама у односу на простор јужно од Саве и Дунава, на „покрајинској свести” и „војвођанству”, доминантно је до половине 1939. и у јавном деловању Николе Милутиновића, као члана Самосталне демократске странке, која је у националној политици „углавном епигонски следила ставове ХСС”.¹⁷ Његов избор на дужност секретара био је резултат компромиса између самосталних демократа и опозиционих група радикала и демократа, претходно постигнутог усвајањем *Новосадске резолуције*, а доминација у Управи означила је истовремено и победу њихових политичких и националних концепција у Матици српској.¹⁸ Поменути документом, усвојеним у децембру 1932, они су подржали захтев за државноправно преуређење земље, садржан у *Зајребачким њункџацијама* СДК, месец дана раније. Резолуција не помиње експлицитно федерализам, али га несумњиво сугерише кључним захтевом да „Војводина са Сремом” у будућем државном уређењу има исти положај као и „остале покрајине”. У тексту се критикује „диктаторски режим” који је увео „немогућу администрацију, несношљив порески систем” и констатује да је „некада најбогатија покрајина” сада „спала на просјачки штап”.¹⁹ У држави која је наследила седам политичко-административних подручја, шест правних и пет пореских система, та пропаганда нашла је плодно тло у делу војвођанских велепоседника и интелектуалаца, незадовољних економским положајем у новој држави, пре свега, валутном унификацијом, пореском и инвестиционом политиком, „србијанском администрацијом која не разуме потребе Војводине”.²⁰ На овој

¹⁵ Да је ХСС имала сасвим конкретне и разрађене планове у погледу расподеле територија мимо „етничких” подручја, сведочи један недатиран пројекат Устава, који предвиђа поделу државе на краљевине: Србију, Хрватску и Словенију. Према том документу, Краљевина Хрватска састојала би се од Хрватске, Далмације и Словеније, већег дела Босне и Херцеговине и делова Барање и Бачке са срезовима Дарда, Суботица, Бачка Топола, Сомбор, Апатин, Озаци и Бачка Паланка, „у којима живе буњевачко-шокачки Хрвати”. Банат, источна Бачка и источни Срем чинили би Српску Војвину – аутономну област у саставу Краљевине Србије. *Истио*, 53.

¹⁶ *Истио*, 65; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, Нови Сад 2001, 115.

¹⁷ Ч. Попов, Ј. Попов, *Аутономија Војводине – српско њишање*, Сремски Карловци 2000, 38; С. Марковић, „Идеје о Војводини Николе Милутиновића, секретара Матице српске од 1932–1941. године”, *Зборник МС за историју*, 71–72 (2000), 186.

¹⁸ Б. Шимуновић Бешлин, „Национална мисија Матице српске у време стварања Бановине Хрватске”, *Зборник МС за историју*, 59–60 (1990), 128.

¹⁹ Резолуција представника опозиционих странака у Војводини од 28. децембра 1932. РОМС, М. 5.392.

²⁰ Анализама савременика, али и потоњим истраживањима, доказано је, међутим, да непосредни порези до уједначења законодавства 1928. јесу били већи у Војводини него у другим деловима земље, укључујући и богатије хрватске и словеначке крајеве, будући да су и на подручју Аустроугарске постојала три пореска система, али су представљали мали део државних прихода и нису могли бити ваљан аргумент за тезу о „експлоатацији” и „пљачки”.

платформи, они су 1935. основали Војвођански фронт, као покрет против „србијанске хегемоније”, који је дефинитивно усвојио федерални концепт, тражећи за Војводину (Банат, Бачка и Барања са Сремом) статус федералне јединице, односно „апсолутно исти положај који Хрватска тражи за себе”.²¹ Мада је замишљен као покрет који ће окупити све Војвођане на платформи борбе против „србијанске хегемоније”, Војвођански фронт никада није постао релевантна политичка снага у покрајини, због хетерогеног политичког састава, сужене социјалне структуре коју су чинили углавном средњи и крупни поседници, имућније чиновништво, као и део српске интелигенције око Матице српске, али и својеврсног „покрајинског шовинизма”. Искључивост захтева да све функције у покрајини („од бана до бележника”) могу обављати само Војвођани, нетрпељивост којом су одисале критике на рачун „Србијанаца”, и нарочито изједначавање „хрватског” и „војвођанског” питања, давали су „пункташки” тон захтевима Фронта.²² То их је свакако чинило мање привлачним у очима војвођанских сељака, који су очували национални идентитет и стрепели од мађарских ревизионистичких притисака и хрватског сепаратизма.²³ У годинама реалних претњи по јединство и опстанак југословенске државе, захтеви за федералном или аутономном Војводином више

Аргументовано је оповргнута и тврдња да је Београд, валутном унификацијом, „опљачкао” бивше аустроугарске територије и потврђено је да је замена аустријских круна динарима извршена „у основи коректно и да пречански крајеви нису оштећени, а камоли опљачкани”. Доказано је, такође, још у то време, да та подручја, иако најразвијенија, нису оштећена инвестиционом политиком, нити распоредом чиновништва у државној администрацији, а посебно не хрватски део државе, као најактивнији противник владе и унитаризма. Иако се власт руководила потребом обнове ратом разорених и привредно заосталих крајева и економском логиком према којој поједини делови Краљевине треба да плаћају порез пропорционално степену привредне развијености, аустроугарска подручја задржала су статус најразвијенијих све до слома Југославије. Вид.: С. М. Куколеча, *Индустрија Југославије 1918–1938*, Београд 1941; С. Мезеи, *Привредне услове и организације у Војводини између два рата*, Нови Сад 1954; Б. Мијатовић, *Војвођански (кон)федерализам и економске теме*, Београд 2014; Б. Прица, *Хрватско питање и бројке*, Београд 1937; С. Станић, *Привреда Војводине, приказ њене структуре и њеног привредног развоја*, Нови Сад 1939.

²¹ Нав. према: Р. Кончар, *нав. дело*, 194–197.

²² Ово сврставање уз хрватски политички покрет и стварање „пречанског фронта”, а посебно изједначавање војвођанског са хрватским питањем и сарадња с Влатком Мачеком, чије су државноправне концепције третиране као сепаратизам, изазвало је оштре реакције у Београду. Милан Грол је сматрао да Војвођански фронт ствара привид да брани интересе милион и по становника, а не великих газда чије је поседе погађао прогресивни порез. Драгољуб Јовановић, вођа левих земљорадника, забележио је у својим мемоарима да сељаци у Војводини нису хтели да чују за „пречански фронт” и да су га сматрали „господском измишљотином”. „Ми немамо ништа против једне аутономије за Војводину – наглашавао је Јовановић – али она не треба да се осваја клеветањем свих Србијанаца из целе Србије.” *Истио*, 208.

²³ Аутономистички захтеви тумачени су и као рецидив политичких тенденција које су неки велепоседници и интелектуалци заступали још у Аустроугарској. У анализи, рађеној за потребе Земљорадничке странке, тумачи се да је реч, првенствено, о члановима Самосталне демократске странке, који, како се наводи, „нису за Мађарску, али су са Мађарима. Одлучни су борци против хегемоније Србијанаца и више су у духу старог федералистичког покрета под Аустријом. Они траже федерацију за Хрватску, али због извесних својих амбиција – да и они представљају извесне факторе у локалним саборима, више су за војвођанску аутономију”. С обзиром на то да их „међу паорима готово и нема”, у анализи се називају „генералима без војске”. *Истио*, 216–217.

су доживљавани као пут ка слабењу државе и моћи њене одбране, него као начин за побољшање економског положаја њеног становништва.²⁴

Па ипак, „фронташка” политика нашла је уточиште у Матици српској која је „за све време диктатуре и каснијих ненародних режима у старој Југославији остала у рукама опозиционих демократских снага Војводине”, а Никола Милутиновић стекао је, међу неистомишљеницима, репутацију „једног од главних идеолога војвођанског сепаратизма”.²⁵

Почев од првог броја, објављеног у мају 1934, Никола Милутиновић је у *Гласу* пропагирао „идеологију војвођанске националне политике”, инсистирао на њеном посебном положају и улози у југословенској држави. У *Аутобиографији* секретар Матице српске пише да је, „у низу чланака, објављених у раздобљу од 1934–1941. поставио и разрадио нову концепцију о аутономији Војводине која се битно разликовала од ранијих предлога и поставки наших грађанских политичара”.²⁶ Тај Милутиновићев исказ потврдио је касније и првак Војвођанског фронта Душан Бошковић, изјавом да су управо „мисли и паролe из *Гласа Майице српске* служиле за формулисање програма грађанске опозиције у Војводини”. Милутиновић је полазио од премисе да је држави неопходно ново уставно уређење у коме Војводина има исто право на „свој посебни положај као ма која друга покрајина Југославије”. Консеквентно политици своје странке, Милутиновић је на страницама *Гласа* заступао тезу да је преуређење југословенске државе потребно извести на основу граница „историјских покрајина”, јер су кључни проблеми Краљевине Југославије настали управо као последица неприхватања таквих граница, као критеријума за њено државно уређење.

Захтев за посебним положајем Војводине Милутиновић темељи на њеном вишенационалном карактеру, јер је она „мешовита покрајина”, за разлику од Србије која је „хомогена српска покрајина”. Због тога, како наводи, Војводини „треба обезбедити покрајинску посебност”, чак и да „никада у историјској прошлости није тражила своју посебну политичку територију”.²⁷

²⁴ Резултати општинских и парламентарних избора, 1936. и 1938. године показали су да је Војвођански фронт далеко од снаге и значаја који су му приписивали и његови предводници и њихови политички противници. Југословенска радикална заједница освојила је 71,74% гласова у Дунавској бановини, а сличан резултат остварила је и у Војводини. СДС, као водећа странка Фронта, добила је у Војводини само 7.631 глас. *Истио*, 315–316.

²⁵ К. Милутиновић, *Јосип Смодлака и Војводина, Зборник за историју* (Матица српска) 2 (1970), 53; У својој *Аутобиографији*, Милутиновићев син Коста пише да су се „алузије” Димитрија Магарашевића, министра просвете у влади Милана Стојадиновића, о „једном од главних идеолога војвођанског сепаратизма” јасно односиле на чланке његовог оца који су објављени у *Гласу Майице српске*, у којима се, између осталог, расправљало о „промени државноправног система у духу једнакости и равноправности свих наших земаља и покрајина”. РОМС, М. 15.779.

²⁶ Н. Милутиновић, *Аутобиографија*, 21.

²⁷ Текст под називом „Потпуна равноправност покрајина” изазвао је бурне реакције неких чланова Матице, а посебно Милутиновићева констатација о „државотворним способностима” Војводине као „посебне покрајине” око „решавања мањинског проблема”. У полемици, овим поводом, члан Матице српске Јован Медурић поручио му је у *Дану*, да „покрене лист о свом трошку и у њему исповеда своја политичка уверења”, *Глас Майице српске* 48, 15. априла, 1936 (у даљем тексту *ГМС*); *Дан* 223, односно 226, од 25. односно 29. новембра 1936.

Неколико месеци раније, међутим, он пише да у земљи, осим хрватског и словеначког, постоји и „српско питање”, будући да постоје и „српске покрајине”, међу којима је и Војводина. Сва ова питања, сматра Милутиновић, решиће се „потпуним задовољењем покрајинских потреба”, односно таквом пореском политиком која би омогућила да покрајине располажу приходима од директних пореза, што би, опет, проширило њихове надлежности. Он, посебно, инсистира на захтеву да Војводину „у народном представништву треба да представљају искључиво само Војвођани”, те да чиновници у покрајини треба да буду „у првом реду” из Војводине. Искључиво „домороци” – сматра Милутиновић – „имаће срце и душу, очи и ухо за сложене проблеме Војводине” па „Војводину треба припустити Војвођанима”.²⁸ Већ у првом броју *Гласа* он интерпретира „војвођанство” као „политичку појаву југословенског карактера”, а посебну пажњу заслужује, свакако, Милутиновићево залагање за „покрајинску војвођанску свест”.²⁹ Војводина има „мисију” да „удружена са другима истих начела и уверења”, унесе „европске погледе”, „културне методе”, „широке видике” и „модернија схватања” у јавни живот.³⁰ За остварење те мисије, потребно је афирмисати „војвођанску свест”, а у ту сврху Милутиновић предлаже оснивање „војвођанских академских клубова”. Сврха њиховог оснивања је да „ми, и наше млађе колеге, никад не забораве Војводину, а камоли да се одрекну, када би јој по својим положајима могли помоћи. Нећемо да и међу нама буде таквих који једном тврде да нема Војводине, да је она своју улогу одиграла, да је она историјски појам, да постоји само „бивша Војводина”... Он упозорава да се утицај Војводине „неће дати осетити док мајку Војводину представљају онакви њени синови који неће да знају за њену покрајинску свест”.³¹

Инсистирање на „покрајинској свести” за Милутиновића није било у супротности са упорним наглашавањем потребе снажења српског националног карактера Војводине, као вида одбране српства и југословенства на његовим северним границама. У више наврата образлагао је идеју насељавања „најмање 300.000 Срба, Југословена и Словена у Војводини чији економски положај свака југословенска влада треба да унапређује смишљеном пореском, привредном, здравственом, просветном, саобраћајном и комуналном политиком”.³² Идеја о јачању словенског елемента на северу, као прворазредном југословенском питању, није била ни нова ни спорна у политичкој јавности, али су Милутиновићеви захтеви за посебним положајем Војводи-

²⁸ „Задовољење покрајинских потреба”, *ГМС* 37, 1. новембра 1935; „Национализација Војводине”, *ГМС* 22, 15. марта 1935.

²⁹ *ГМС*, 1. маја 1934.

³⁰ „Покрајинска војвођанска свест”, *ГМС*, 15. јуна 1936.

³¹ *Истио*; *ГМС*, 15. децембра 1935. Била је то реакција на синтагму „бивша Војводина” коју су, иначе, користили интелектуалци и политичари попут Виктора Манакина, Федора Никића, Дак Поповића и других који су сматрали да је „Војводина одиграла своју националну улогу и да може часно да сиђе са историјске позорнице”. Видети: Ф. Никић, „Ново стање. Опроштај са Војводином”, *Лейпциг Мајинце српске*, 322, 2 (1929); Д. Поповић, *Банат, Бачка и Барања: савремени национални, политички и друштвени профили*, Нови Сад 1935; В. Манакин, *Бановина Дунавска – њен историјски преглед*, Загреб 1931.

³² „Национализација Војводине”, *ГМС* 22, 15. марта 1935; „Положај и богатство Војводине”, *ГМС* 93, децембра 1938; „Онима који не желе Војводини изнимно благостање”, *ГМС*, фебруара 1939.

не и инсистирање на „покрајинској свести“, изазивали бурна реаговања и полемике у новосадској и београдској штампи.³³

Политичка гледишта Самосталне демократске странке и Војвођанског фронта на уставноправни положај Војводине, Милутиновић је 1937. године изразио у *Елаборацији о могућем уставном решењу проблема Војводине* који је требало да послужи ауторима Нацрта устава групе загребачких интелектуалаца. Тај нацрт требало је да сачини група загребачких и београдских интелектуалаца која је 1934. сарађивала на изради једног меморандума, намењеног краљу Александру. Меморандум се није бавио питањима државноправног уређења, већ успостављањем „пуне законитости“, као предуслова једне повољније политичке атмосфере и „народне концентрације“, нарочито после убиства краља Александра.³⁴ Будући да није било сагласности око коначног текста, загребачки и београдски интелектуалци одвојено су предали намесницима посебне меморандуме.³⁵ Слична судбина задесиће и уставни нацрт на коме су, привремено, сарађивали.

Елаборациј Николе Милутиновића полази од потребе да се уставноправни положај Војводине дефинише тако да јој се обезбеди посебан и равноправан статус у држави, у форми која би, према његовом схватању, разрешила српско-хрватски спор око покрајине и помирила њихове националне интересе. Милутиновић сматра да је Војводина одувек била „мешовита српско-хрватска покрајина“ и да је, као такву, треба заокружити „у границама историјске еволуције“. Такву мешовиту покрајину чинили би Банат, Бачка, Барања и Срем са Жупанским, Винковачким, Вуковарским и Осијечким котаром, тако да би она имала „словенско обележје“, а као „православно-католичка“, створила би „праву равноправност и сузбила сваку хегемонију“. Позивајући се на статистичке податке из пописа становништва 1931. Милутиновић констатује да би у таквој покрајини била осигурана бројна надмоћност словенског живља. У њој би постојала два „просветна центра“, Нови Сад, за „војвођанско српство“ и Осијек, за „војвођанско хрватство“.³⁶ Мада је образлагао свој концепт по-

³³ Полемишући са оптужбама да је сепаратиста и да „цепа српство“, Милутиновић пише: „Нису сепаратисти они Војвођани који су прожети војвођанском покрајинском свешћу, већ сепаратисти су они 'бивши' Војвођани који су из те покрајинске свести одавно емигрирали. Они који Војводину сматрају 'бившом' покрајином“, „Покрајинска војвођанска свест“, *ГМС*, 15. јуна 1935.

³⁴ „Тражили су у првом реду успоставу пуне законитости, уз либералнију примјену постојећих закона, а од конкретних мјера: ослобођење Мачека, који се налазио у затвору, што опсежнију амнестију, враћање слободе конфинираним особама, тајно гласање за сеоске и градске општине, довођење на државне положаје оних особа које ће бити гаранција да ће се предложене мјере реализирати.“ Љ. Бобан, *Нацрт уставна групе загребачких интелектуалаца 1937*, Радови Филозофског факултета 7–8 (1969/70), 96, 111; После усвајања *Загребачких јунктација*, Мачек је јавно говорио о отцепљењу Хрватске и „потреби да хрватски народ на својој територији буде господар своје крви и свога новца“, а да „хрватска пушка“ буде на „хрватским леђима“. Тражио је да „сви Срби из Србије са својим чиновницима и војницима пристану да се повуку с друге стране трију река“. После објављивања ових ставова, Мачек је изведен на Суд за заштиту државе и осуђен на три године затвора. Б. Храбак, *Двојна југословенска држава – идеал хрватске буржоазије*, Зборник Стварање југословенске државе 1918, Београд 1989, 236; М. Радојевић, нав. дело, 50–51.

³⁵ Љ. Бобан, нав. дело, 96–97.

³⁶ Друга мешовита покрајина била би Босна и Херцеговина, без чије „покрајинске самосталности“, сматра Милутиновић, „нема ни покрајине Војводине“. Нав. према: Р. Кончар, нав. дело, 251.

требом да, у федерално уређеној држави, „мешовите” покрајине буду „противтежа националном тријализму”, Милутиновић је, чини се, само тражио форму која би обезбедила уставноправну посебност Војводине.

Без обзира на то што се не може са сигурношћу извести закључак о томе у коликој су мери Милутиновићеви погледи на уставно решење положаја Војводине утицали на ауторе поменутог Нацрта устава, извесно је да они „сасвим концидирају” са тим Нацртом и „схватањима Војвођанског фронта”.³⁷ У тексту загребачких интелектуалаца, такође, предвиђено је постојање две „мешовите” области, односно бановине, Војводине и Босне и Херцеговине. Остале три биле би: Српска област, коју би чиниле предратне – Србија и Црна Гора, Хрватска са предратном територијом бановине, Далмацијом и Међумурјем, Словеначка област, у границама Дравске бановине. Загребачки интелектуалци предлажу Војводину, као посебну бановину „с обзиром на прилике и расположења у њој”, а посебно ради „олакшања споразума између Хрвата и Срба, односно *ћречана* и Србијанаца”. Формирањем прве три области „били би задовољни Срби, Хрвати и Словенци”, а четвртом и петом „задовољили би се покрајински интереси и жеље муслимана а избјегао најтежи проблем диобе Срба и Хрвата”.³⁸

Аутори нацрта позивају се и на вољу и расположење већине Војвођана, сматрајући да је Војводина „по менталитету свога словенског пучанства различита од Србијанаца”, те да је „историјски и по традицији увек била пречански крај са којим се више саживела него са Србијом”. Аргументе за посебан и равноправан уставноправни статус Војводине, ова група интелектуалаца налазила је и у бројним националним мањинама, потенцијалном проблему Срема „који је стварно дио Хрватске и Славоније”, процени да Хрвати, Шокци и Буњевци у Бачкој „несумњиво гравитирају према Хрватској”. Зато сматрају да би статусно дефинисање Војводине као посебне бановине, било целисходније и са српског становишта, а свакако би допринело решењу српско-хрватског спора око државног уређења. На самом крају, наизглед невољно, као алтернативно решење које „пошто-пото треба избјећи”, помиње се деоба Војводине, без прецизирања могуће линије разграничења.³⁹

У уводном тексту, аутори образлажу предлог „тешком и нејасном вањском ситуацијом”, и „жељом да се односи између Хрвата и Срба (као и између Србијанаца и „пречана”) не кваре још више”. Иако су Хрвати „главни противници досадашње државне политике и државног уређења”, наглашавају, „и велика већина Срба изван граница бивше Краљевине Србије, а поименце такозвани *ћречани*, у једнакој мјери су незадовољни и солидарни са Хрватима”. Њихов закључак је да „међу Хрватима и пречанима у питању њиховог положаја у заједници нема разлике, а као „неоспорну чињеницу” наводе да „др Мачек представља све Хрвате и велику већину пречана, јер је носилац њихових захтјева”.⁴⁰

³⁷ Р. Кончар, *нав. дело*, 253.

³⁸ „Један приједлог за нацрт устава”, *Майица срјска*, 11. Овај предлог, објављен у априлу 1937, потписали су: др Алберт Базала, др Милан Ђурчин, др Миливој Дежман, Јоза Кљакловић, др Иво Крбек, Иван Мештровић, Павле Остовић, др Иво Политео, др Иво Тартаља.

³⁹ *Исјо*, 12.

⁴⁰ *Исјо*, 5.

Овај пројекат, као комбинација „племенског начела” и „покрајинских интереса”, односно етничких и историјских критеријума, није прихваћен у редовима српске опозиције, нити међу правним стручњацима којима је понуђен. Аутори нацрта су, на инсистирање својих београдских саговорника, „очистили” текст од „конфедеративних елемената”, „несагласних са државним јединством”, па су разлике у погледу надлежности бановина још и могле бити превладане.⁴¹ Израду јединственог текста, међутим, онемогућило је питање њиховог броја и територијалног разграничења, а кључно неслагање изазвао је загребачки предлог уставноправног положаја Војводине.⁴² Београдски интелектуалци били су против „племенског начела” као критеријума разграничења бановина, а уколико би и било прихваћено, сматрали су, морало би бити „спроведено доследно – ако би се сви Хрвати ујединили у једну бановину, онда би се исто тако имали ујединити у једну бановину и сви Срби”.⁴³

Од сопственог концепта одустао је, после Споразума Цветковић–Мачек, и сâм Никола Милутиновић. Већ уочи Споразума, он је напустио федералистичку концепцију Војвођанског фронта у погледу статуса Војводине. „Уколико дође до стварања посебне хрватске и посебне српске области”, писао је Милутиновић, „Војводини као покрајини српске области треба издејствовати такве границе да у њезином подручју уђе цео Срем, са незнатним делом Славоније, дакле да и Хрвати из жупанијског котара, винковачког са Винковцима и осјечког котара са Осијеком припадну Војводини”. За такве границе он се залаже „без обзира постаје ли Војводина посебна област или само покрајина српске области”.⁴⁴

У текстовима, објављеним у *Гласу Мајице српске*, 1939/1940. године, евидентан је „коперникански обрт” у Милутиновићевим политичким ставовима о Војводини и њеном положају у Југославији, као и афирмација њеног српског идентитета. Апелујући на „Прикупљање добрих Срба, Хрвата и Словенаца”, Милутиновић сада примећује да су „рђави и лоши државници, управљачи, чиновници, политичари” из сва три народа „криви и одговорни што ова наша заједничка држава за ових двадесет година није могла јаче да напредује...” Насупрот пређашњим ставовима, сада констатује да су Хрвати

⁴¹ Изјава Слободана Јовановића у листу *Време*, 26. маја 1937. Нав. према: Lj. Boban, „Nacrt ustava grupe zagrebačkih intelektualaca 1937”, *RFF (OP)* 7–8 (1969/70), 118.

⁴² У једној каснијој заједничкој изјави навели су да су „саставили један компромисни предлог за нацрт устава и то уз сарадњу и у споразуму са групом београдских интелектуалаца са којима су се након дуже расправе, у свему споразумјели, осим у питању Војводине...” Према белешкама Анте Трумбића, Слободан Јовановић је, у једном разговору са Иваном Мештровићем, поводом нацрта, такође, рекао да „највише смета питање Војводине”. Нав. према: Lj. Boban, *nav. delo*, 115, 119.

⁴³ Аутори Нацрта предочавају да је „до веће разлике у мишљењу дошло у питању броја јединица које би се имале образовати у преуређеној држави, јер је ’београдска група’ (у којој су, осим Слободана Јовановића, између осталог, били и Божидар Марковић, Михаило Илић, Никола Стојановић) стајала на подјели у четири групе: Словеначка, Хрватска са Далмацијом, Босна-Херцеговина, а све остало да сачињава српску јединицу”. „Jedan prijedlog za nacrt ustava”, 3–4; Lj. Boban, *nav. delo*, 119.

⁴⁴ Мишљење др Николе Милутиновића о проблемима преуређења државе 1939, Оставштина С. Ћирића. Нав. према: Р. Кончар, *нав. дело*, 253–255.

и Словенци знали и после уједињења „у јачој мери да заштите своје суплеменике него што су то умели Срби. Колико је Хрвата и Словенаца из Хрватске и Словеначке на првим местима у српским покрајинама, док у својим покрајинама ти исти Хрвати и Словенци љубоморно чувају своја места чак и за оне суплеменике који ће се тек родити. О томе да су Срби исто то радили писало се стално за ових 20 година. Ми смо ћутали”.⁴⁵ Напустивши ставове из Елабората, он се залаже за доследну примену етничког принципа у процесу преуређења државе, па констатује, да поред хрватске, могу да постоје још само Бановина Србија и Бановина Словенија. „Окупљање Хрвата – пише Милутиновић – сматрано је за покрет конструктиван, плононосан, пожељан; окупљање Срба треба да је делатност штетна и деструктивна. Значи ли: да је Хрватство у Југославији државотворно, а да Српство није, када треба по сваку цену ометати окупљање Срба?”⁴⁶ Критикујући поделе међу српским политичарима и „страначку затрованост”, Милутиновић сматра „чудноватим и жалосним” да сами Срби „Српству оспоравају право и потребу за окупљањем”. Приближавајући своја гледишта о преуређењу државе ставовима Српског културног клуба, Милутиновић позива Србе „на окуп”, јер „што важи за Хрвате, ваља да важи и за Србе. И Срби могу бити потпуно задовољни само онда када код повлачења унутрашњих граница пограничне покрајине са српском већином припадну српској области. Сваком своје!”⁴⁷ Секретар Матице српске се сада руководи логиком да се државе „не изграђују применом разноврсних и супротних начела” из које изводи следећи закључак: „Ако Славонија, Далмација и Херцеговина не представљају самосталне федералне јединице, већ су саставни делови јединствене Бановине Хрватске, не могу ни друге историјске покрајине, настањене српским живљем, бити издвојене из српске јединице”. У супротном, то би значило свесно „цепање Српства”, а с обзиром на бројност Срба у држави и „слабљење Југославије и Словенства уопште”.⁴⁸

Кад је „удружено и сложено Хрватство извојевало себи Бановину Хрватску, ко сме Српству да се успротиви да удружено и сложено изгради себи своју српску јединицу”, питао је Милутиновић, на страницама *Гласа*, у јануару 1940. године.⁴⁹

⁴⁵ „Да ли и Срби на окуп”, *ГМС*, 106 (јануар 1940). Интересанто је да су многи текстови током 1939/40. потписани псеудонимима, попут „Стари Војвођанин”, „Ревносни читалац”, итд, мада према стилу апсолутно одговарају Милутиновићевим.

⁴⁶ „Окупљање Срба и споразум са Хрватима”, *ГМС*, 106 (јануар 1940).

⁴⁷ *Дан*, 29. децембра 1939. У овом интервјуу, Милутиновић је објашњавао да се залагао само за „поделу државе на неколико великих самоуправних подручја са историјским границама и корекцијама које би донеле собом саобраћајне, привредне и геополитичке потребе појединих покрајина”, а од којих би једна била и Војводина; Б. Шимуновић Бешлин, *Национална мисија Матице српске у време стварања Бановине Хрватске*, 132–136..

⁴⁸ „Нема лажне демократије”, *ГМС* 17–18 (фебруар 1940).

⁴⁹ „Окупљање Срба и споразум са Хрватима”, *ГМС* 106 (јануар 1940).

MILEVA TOMIĆ, *PhD*
Ministry of Internal Affairs
Novi Sad, Serbia

“THE VOJVODINIAN THOUGHT” BY NIKOLA MILUTINOVIĆ

SUMMARY: Dr. Nikola Milutinović, secretary of Matica srpska during the period of 1932–1941, belonged to the political and intellectual circle of prečani Serbs. He represented the population in the matters of the special constitutional law of Vojvodina in the first Yugoslav state. Milutinović elaborated on this population’s multinational character, the existence of a special, “provincial consciousness” and “identity” of Vojvodina, its “state-building capacities”. With his political, economic and cultural analyses of the position of Vojvodina, published in the Matica srpska’s *Glas*, which he also founded, he gained the reputation of having an autonomist ideology, that is, the ideology of the federalist movement among the Vojvodina Serbs. Milutinović is the author of the Study on a possible constitutional solution to the problem of Vojvodina, which was supposed to help the authors of the Constitutional draft by a group of intellectuals from Zagreb. The study proceeds from the need to resolve the Serbian-Croatian dispute and the reconciliation of their national interests over the province with the special constitutional position of Vojvodina. After the Cvetković-Maček Agreement and the creation of the Banovina of Croatia, Nikola Milutinović changes his stance on a fundamental level, now advocating for the consistent application of the ethnic principle in the process of the reorganization of the state, that is, the gathering of all Serbs in the “Banovina of Serbia”. By affirming the Serbian identity of Vojvodina, during 1939/1940 Milutinović opposes its special status in the Yugoslav state and the “division of Serbs”. Bringing his views on the reorganization of the state closer to those of the Serbian Cultural Club, Milutinović calls on the Serbs “to gather”, that is, “to build their own Serbian through togetherness and unity”.

KEYWORDS: Matica srpska, Vojvodina, constitutional position, the Vojvodina front, Serbs, Croats, “provincial consciousness”

Мср АЛЕКСАНДАР ПУШКАШ
Београд, Србија

ИНТЕЛЕКТУАЛНА ОПОЗИЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ: СЛУЧАЈ ЧАСОПИСА *ЈАВНОСТ* (1980/1981)

САЖЕТАК: На основу архивске грађе из фондова Савеза комуниста Југославије (СКЈ) и Централног комитета Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), релевантне литературе и објављене мемоарске грађе у чланку се приказује покушај групе интелектуалаца, тада већ познате по опозиционим ставовима, да покрене часопис зарад друштвене критике и разматрања могућности преображаја система. То се дешавало у години специфичној по југословенску државу, с обзиром на то да је тада остала без свог вишедеценијског лидера, Јосипа Броза Тита. Централни део рада представља *Писмо сарадницима*, идеолошка платформа наведене иницијативе. До сада писмо није објављено у историографији, већ само у штампаним и мемоарском делу Ане Ћосић-Вукић, *Часопис Јавности 1980*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, социјализам, демократија, самоуправљање, интелигенција, медији, опозиција, Савез комуниста

Југословенска држава је 4. маја 1980. остала без свог доживотног председника, Јосипа Броза Тита, који је ту функцију обављао од њеног увођења 1953. године. Две године пред смрт, имао је и највишу политичку функцију – председника Председништва Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ), у држави у којој је према Уставу донетом 1974. године, СКЈ озваничен и као државни орган. Осим тога, председничком функцијом највише је утицао и на вођење спољне политике, а до 1953. обављао је и функцију савезног министра народне одбране. Након његове смрти није одређена личност која би објединила наведене функције. Још од 1978. године функцију председника Председништва ЦК СКЈ, на пример, имале су личности које су је вршиле у трајању од годину дана. Позивање на ауторитет „дживотног председника” била је важна заштита комунистичког система у Југославији, о чему говори и податак да се 90% случајева који су одговарали по 157. члану (О повреди угледа СФРЈ) Кривичног закона СФРЈ односило на чување „лика и дела” Јосипа Броза.¹

¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. knj. 3*, Beograd 1988, 444; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991*, Zagreb 2006, 248; B. Petranović, *нав. дело*, 459; Z. Radelić,

Југославија је и после Брозове смрти била независна и суверена држава, чланица Покрета несврстаних земаља која је избегавала блоковске конфронтације НАТО-а и Варшавског пакта.² Међутим, важећи Устав је у односу на претходне уставне законе био мање интегративног карактера, будући да је савезна влада имала све мања овлашћења од републичких власти, што је утицало и на схватања националног питања у Југославији.³ Уз то, слобода мишљења и медија била је ограничена, с обзиром на то да су у Кривичном законiku на снази били чланови: 114 (О контрареволуционарном угрожавању друштвеног поретка), 133 (О непријатељској пропаганди), који се тичао „деликта мишљења”,⁴ и већ наведени 157. Треба додати и да су сви веома широко тумачени.⁵

Део југословенске јавности, али и светска, истицале су да ће смена руководства због Брозове смрти довести до политичке кризе у Југославији, која би могла угрозити и њен опстанак. Пренос власти, међутим, протекао је без инцидената.⁶ Политичке структуре прихватиле су паролу „И после Тита Тито”, која је онемогућавала плурализам у политичком животу, те је монопол над влашћу и даље имао СКЈ.⁷ Према тумачењима највиших политичких кругова, у југословенској држави одржан је континуитет „Титовог курса”.⁸ Управљање друштвено-политичком организацијом остало је у рукама Председништва ЦК СКЈ, а масовне политичке организације попут Социјалистичког савеза радног народа (ССРН), Савеза синдиката, Савеза омладине и Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР) радиле су по смерницама виших руководства.⁹

Ипак, непуних годину дана после смрти Јосипа Броза појавила се иницијатива двојице интелектуалаца, Добрице Ћосића,¹⁰ књижевника и члана Српске академије наука и уметности, и Љубомира Тадића, професора филозофије, за покретање часописа који је за циљ имао политичку и друштвену критику у земљи.¹¹ Иницијатори су јавности већ били познати као критичари система југословенске државе.¹² Према њиховој замисли, редакцију

нав. дело, 48; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 687; B. Petranović, нав. дело, 455; Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, Beograd 1999, 60; Z. Radelić, нав. дело, 483; D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 687; Z. Radelić, нав. дело, 577; Dušan Bilandžić, *Jugoslavija posle Tita (1980–1985)*, Zagreb 1986, 14.

² B. Petranović, нав. дело, 444.

³ Z. Radelić, нав. дело, 473.

⁴ Рајко Даниловић, *Упоицеба непријатеља: политичка суђења у Југославији (1945–1991)*, Београд 2010, 49.

⁵ Z. Radelić, нав. дело, 577.

⁶ D. Bilandžić, *Jugoslavija posle Tita (1980–1985)*, 14.

⁷ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 696–700.

⁸ Raif Dizdarević, *Put u raspad: Stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije*, Sarajevo 2011, 20.

⁹ D. Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita (1980–1985)*, 26.

¹⁰ Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969–1980)*, прир. Ана Ћосић-Вукић, Београд 2001, 78.

¹¹ Mira Radojević, „Jugoslovenska politička emigracija i disidentstvo u Jugoslaviji”, u: *Zbornik radova Disidenti u suvremenoj povijesti*, Zagreb 2010, 282.

¹² Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita: beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI) vek*, Beograd 2015, 92.

часописа требало је да чине: Љубомир Тадић,¹³ Светозар Стојановић (професор филозофије), Зоран Гавриловић (професор светске књижевности), Лазар Трифуновић (професор историје уметности), Душан Бошковић (научни радник), Војислав Стојановић (дипломирани филозоф) и Добрица Ћосић.¹⁴

Иницијатори су 11. октобра 1980. године на око 400 адреса широм Југославије упутили *Писмо сарадницима*, које овде објављујемо у интегралној верзији. Примаоци су у у највећем броју били универзитетски професори и научни радници, углавном припадници стваралачке интелигенције. Одазвало се њих 120, из свих југословенских република, а у примљеним одговорима само је четири садржавало одбијање сарадње.¹⁵

ПИСМО САРАДНИЦИМА¹⁶

Поштовани друже,

Ако би нам успело да обезбедимо одговарајућу сарадњу и сагласност стваралачке и морално неравнодушне интелектуалне јавности, ми бисмо надлежном државном органу поднели пријаву о покретању часописа за интелектуалне дијалоге о нашој савремености. Часопис би неговао кратак оглед, публицистику, економски преглед, полемику, уметничку филозофску, научну и друштвену критику, памфлет, хронику, интервјуе, анкету и др., те би отвореношћу, тематском и приступном ширином покушао да допринесе богаћењу наше часописне културе и јавног живота. Часопис бисмо назвали ЈАВНОСТ, издавање би финансирали оснивачи, сарадници и читаоци. ЈАВНОСТ не би хонорарисала сарадњу, а продавала би се по цени коштања.

Рачунајући на Вашу спремност да делате за опште добро и трајне људске вредности, у име „иницијативне групе” обраћамо Вам се с предлогом идејне и тематске основе часописа, с молбом да га критички размотрите и да нам што пре саопштите Ваше мишљење и став о сарадњи.

I

О интелектуалним и моралним одговорностима у овом времену, о материјалном и духовном стваралаштву и моралу, о друштвеним и људским вредностима, о слободи и достојанству људске личности и грађанским правима у нашој земљи, речју – о развојним, идејним и цивилизацијским проблемима нашег друштва и његовој будућности, о свету у коме живимо и месту које имамо у њему, ми настојимо да размишљамо у духу социјализма неодвојивог од демократије.

Ми нипошто не желимо да наш приступ овим проблемима традиционалну политизацију интелигенције, тј. да води у дневну политику, нити

¹³ Љубомир Тадић, *Оглед о јавности*, Београд, 11.

¹⁴ Ана Ћосић-Вукић, *Часопис Јавност 1980*, Београд 2011, 10.

¹⁵ *Исти*, 181.

¹⁶ *Исти*, 17.

хоћемо да се користимо политичком прагматиком и тактиком, неизбежним својствима сваке дневне политике. У часопису ЈАВНОСТ ми желимо да о нашем друштву и његовом напретку јавно и слободно размишљамо у оквиру својих знања и искустава, као слободни грађани којима је животни стало до општег добра заједнице којој припадамо и као људи који су спремни да деле моралну одговорност за напредак и будућност друштва. А наши, и не само наши путеви према будућности никада нису били сложенији и неизвеснији па због тога одговорност за опстанак морамо заједнички да делимо и поделимо; брига за будућност не сме бити ничија привилегија, већ будућност свих нас, без обзира на посао који обављамо.

Стога дистанцирање од дневне политике и њених последица не значи да се ми залажемо за општу деполитизацију интелигенције, јер би у том случају свако наше залагање за слободну јавност било само по себи противречно и бесмислено. Оно што ми одбијамо, то је залагање интелектуалних снага за политичке позиције у друштву и политичку моћ. Таква политизација је на овом тлу била често несрећна по културу и ствараоце и у свему је супротна просвећивању грађана за историјску самоодговорност, чему желимо да допринесемо.

А друштвена одговорност у народу, који се револуцијом и непроцењивим жртвама определио за социјализам, не исцрпљује се политичким следбеништвом које, иначе, може да погодује и каријеризму и егоизму конформистичке интелигенције; друштвена одговорност данас, верујемо, потврђује се служењем истини и слободи, стваралаштвом и неконформизмом према постојећем. Јер, демократски, хумани, просвећени социјализам може бити, заиста, „само дело целокупних умних и моралних снага народа”, како је још пре сто година указивао Светозар Марковић, покретач прве ЈАВНОСТИ.

Раскораци између прокламованих циљева и остварења, начела и праксе, речи и дела, суштински обележавају модерну историју. Имамо све разлоге да критички просуђујемо свачију реч и дело. Лаковерност је и на овом тлу немилосрдно кажњавана. Моћ разумне сумње и критичности треба да прожме наш дух и означи нашу историјску зрелост. Неопходна нам је слободна критика свачијег јавног делања и мишљења. Никаквом добру не води ако у социјализму постоји јавна личност и јавна функција која не подлеже критички, контроли и суду јавности.

Стога би се ЈАВНОСТ залагала за критичко проверавање и развијање демократских и социјалистичких начела на којима треба да почива наше друштво.

Када се залажемо за социјализам неодвојив од демократије, тиме мислимо да се никаква истинска јавност не може ни замислити у недемократским облицима социјализма у коме слобода, братство, једнакост, једном речју: демократија, нису само прокламовани принципи, већ реалан друштвени садржај који управо јавност проверава и развија. А нема праве јавности без слободног изражавања мишљења о општим пословима и циљевима друштвене заједнице, ни без слободног делања чланова заједнице за остварење својих грађанских права и циљева друштва. Само јавно и слободно изражено мишљење о могућностима личног и друштвеног развоја омогућује реално и демократско одређивање циљева и начина њиховог постизања, као и одговорно понашање свих заиста равноправних грађана. Наш труд желимо да

заложимо у потврђивање баш такве јавности, настојећи да обновимо и даље развијемо легитимност личног мишљења о јавним пословима.

II

Очигледно је да се у овом времену ни о једном битном проблему свога друштва не може плодотворно размишљати ван светских и цивилизацијских претпоставки и условности.

Сматрамо да суштинске тешкоће и неизвесности савременог света изворно нису само у економији и енергији, него у дубокој кризи развојног смера наше цивилизације и њеног система вредности, егзистенцијалној кризи епохе у којој су се први пут у историји истовремено нашли и богати и сиромашни, и високоиндустријализовани и они који их данас закаснило и готово безнадежно следе. Та општа криза коју продубљују супротности између сиромашних и богатих, идеолошке агресије и безимена трка у наоружању учинила је још драматичнијом, а можда и безизгледном борбу за голи опстанак стотина милиона гладних, болесних и неписмених људи у свету. Стога је свест о неопходности суштинских промена постојећег света насушна свест данашњице. Она друштва у којима та свест није дејствујућа, осудила су на себе назадовање и историјске поразе.

А многе промене пред којима се налазе сви друштвени системи, економија и култура, дух и морал, облици и стил живљења, тешко је веровати да се могу успешно извршити без преображаја владајућих идеологија и напуштања одређених традиција. Исцрпљују се класичне развојне снаге друштва, а настали су и настају нови развојни чиниоци. Ту пре свега мислим на науку која је постала одлучујући развојни чинилац савремене цивилизације и која је сасвим изменила друштвене идеологије и владајуће политичке снаге, настојећи да својим циљевима пореде науку и манипулишу њом.

Изналажење нових, умнијих путева и сврсисходних средстава преображаја постојећег у смеру разумнијег и човечнијег света, поставља се ко непосредни циљ нашег времена. Идејна основа тог преображаја, уверени смо, може се засновати само на умној, препородитељској критици конзервисаних друштвених устројстава и њихових идеологија, лажних друштвених вредности, антиљудских садржаја деструктивних моћи ове цивилизације. Такав смер преображаја модерне цивилизације најавили су, у понечем и започели, многи ослободилачки покрети наше епохе. Следити их и неговати континуитете с њима, потврда је историјске самосвести.

III

У таквој светској кризи и проблемима, у одговарајућим садржајима и облицима живи и југословенска заједница. Преузимајући од света његова добра, као и његова зла, нудећи свету своје вредности и неке особености, не може се тврдити да ми увек показујемо потребну спремност да штедро и мудро преузимамо и његова искуства и следимо напредне токове модерног света. То, можда, највише омета политичко самољубље, идеолошке и националне предрасуде и домаћи митови.

Рекло би се да ти и слични чиниоци замагљују данашњу југословенску стварност, условљавајући политичке процесе и схватања која, чини нам се, не одговарају стању ствари и општим потребама и могућностима. Ми мислимо да наше суштинске животне тешкоће и неизвесности нису само у привреди, него у озбиљној друштвеној кризи организације друштва и, по много чему, неприкладној, заблудама оптерећеној развојној политици што је условило садашњу економску кризу и довело до забрињавајуће стагнације друштва.

Склони смо уверењу да је реч о кризи историјског субјекта, друштвене концепције, стваралаштва и морала. Није ли час да се замислимо да ли смо остварили оно што смо обећали себи и свету, оно што нисмо могли да остваримо после 1948. године; нисмо ли одавно постали задовољени постигнутим и некритични према себи и свом делу: нису ли неке историјске заслуге претворене у историјске привилегије?

Ми, такође, мислимо да је за будућност социјализма и наше земље велики ризик свако конзервисање постојећег стања, његово подржавање традиционалним бирократским и репресивним средствима, његова одбрана гушењем критике и сужавањем грађанских слобода. Ако сви не започнемо промишљене друштвене реформе, а пре свега демократски преображај политичког уређења и активирање свих друштвених снага за решавање развојних проблема, прети нам опасност да читаво друштво крене уназад, ка моделу који смо 1948. успешно почели да превазилазимо тежњом ка социјализму на демократским основама и развијањем самоуправних облика и перспектива.

Самоуправно уређење, међутим, као и свако ново друштвено уређење, нема један, својом унутрашњом бити одређен облик и развој. Чини нам се да је реална опасност од фетишизације постојећег и догматског пренебрегавања извесних очигледних заблуда и неуспеха у самоуправној организацији друштва. А добро се зна до каквих све друштвених последица и историјских странпутица може да доведе догматско, секташко и конзервативно схватање ако има монопол друштвене моћи. И искуства која су прожела свест епохе, уверавају нас да самоуправљање не треба да буде само један нови облик управљања, администрације и расподеле надлежности, него битно нови целокупни друштвени однос коме је основа и смисао самоодређење човека. У таквом самоуправљању нема места бирократским хијерархијама и политичким монополима; оно не води дезинтеграцији друштва и групној својини, а својом рационалношћу одговара захтевима и потребама савременог човека и цивилизованог друштва.

Тежина и сложеност задатака пред којима стоји друштво обавезују стваралачку интелигенцију, и свакако не само њу, да свим моћима охрабрује позитивне процесе друштвене снаге које теже да у Југославији створе демократско социјалистичко друштво. У том смислу ми сматрамо да би било од извандредног идејног и покретачног значаја да започну слободни одговорни разговори о питањима: како и чиме да се превазилазе конзервативни, бирократски, несврсисходни садржаји и облици организације друштва; како да се смањују и уклањају све теже социјалне разлике, грађанске неправедности и неједнакости; како да се супротставимо националним

затвореностима, неравноправностима и хегемонији у свим видовима; има ли разумних оправдања да се и даље одржава навика тајног и затвореног одлучивања о судбинским питањима друштва; има ли друштвеног оправдања страх од демократије и спутања слободе изражавања „самоуправним” средствима; има ли разлога да у социјализму и миру постоје табу теме; како да одбранимо право на лично мишљење и укинемо понижавајућу традицију политичког обележавања, сумњичења и ружења неистомишљеника. Најопштије речено: можемо ли брже, садржајније и хуманије да цивилизујемо наш простор, него што то чинимо; можемо ли на овом тлу и у овом времену да остваримо један виши квалитет живљења него што га имамо?

И позитивна и негативна искуства нас, савременика су огромна и садржински нова: то су искуства револуције, социјализма светског и југословенског, искуства индустријализације и урбанизације нашег тла. Задатак вредносног избора и формулисања тих нових националних и светских искустава можда је данас најпречи и најтежи интелектуални задатак. А тај задатак не може да се успешно врши у бирократизованим односима и под јавном и прикривеном цензуром и аутоцензуром. Пут је, по нашем мишљењу, у стварању објективних услова за слободну јавну реч и делатну комуникацију и синтезу знања, искуства и маште из којих би произилазиле творачке идеје развојне могућности и алтернативе постојећем – чему жели да служи ЈАВНОСТ.

За такве циљеве – уз знање – потребни су нам одважност и савест истине о себи, друштву и свету у коме постојимо. Неопходна нам је слобода за истину. За социјализам нема штетне истине; за науку и уметност не могу постојати забрањене теме. Потребна нам је слобода за борбу против неистина које се покривају и „науком”, а које у нашем простору добијају улогу општих историјских истина. Неопходно нам је међусобно поверење, поштовање разлика у мишљењу, дух ширине и трпељивост. Потребне су нам стваралачке идеје, нови погледи, нове иницијативе, нова визија будућности, нова нада умом осветљена.

IV

Подразумевајући општи културни напредак друштва остварен у последњим деценијама, ми сматрамо да се на програму културног препорода мора и може радити више и боље но што се ради. Прожимање друштвене средине културним садржајима, подизање међуљудских саобраћања на виши цивилизацијски ступањ и осмишљавање људског живота правим духовним вредностима, елементарном и вишом народном просветом.

У култури су видне појаве, схватања и тежње које нас не могу чинити спокојним и које као такве заслужују начелна и критичка разматрања.

Стање науке у целини – материјална основа, научни резултати, научни подмладак, развојни програм итд. – по уверљивим проценама веома је неповољно. Постојећи радни и стваралачки потенцијал науке несумњиво је испод друштвених захтева, објективних могућности и времена у коме живимо. На меће се питање: да ли друштво обезбеђује науци услове и средства које може

и треба да јој обезбеди данас, да ли људи науке у постојећим институционалним односима могу да развију своје снаге, да ли постојећа развојна политика у научним установама и универзитетима одговара ступњу савремене науке и друштва са закаснелим развојем?

Текућа реформа школства и образовања веома је драматизовала проблематику друштвених концепција у тој области. Преовладава мишљење да је постојећа реформа недомишљена, те да као таква не задовољава друштвене потребе и могућности, а да доводи до општег пада квалитета знања, васпитања и образовања омладине. Не води ли идеолошка индоктринација и потискивање општег образовања духовном осиромашењу младих нараштаја и њиховом трајном непунолетству?

Нарочито у последњој деценији развила су се и постала легитимна извесна идеолошка схватања о националним културама која су по свом карактеру, благо речено ненаучна и недемократска, а од критике заштићена тобожњим самоуправним правима. Ову и сличне регресије, заједно са духовном плашљивошћу и тескобом, одржава и подржава устаљени монопол „поверљивих” и „подобних” који имају одлучујући утицај у културним установама, штампи, радију, телевизији, издавачким кућама, речју – у целокупном културном животу.

У овом времену кризе општих вредности и несталних, лако променљивих критеријума, ЈАВНОСТ ће се, дакле, залагати за трајне духовне вредности стваралачке традиције које треба непрестано и изнова тумачити и освајати, а које су данас угрожене са свих страна, особито потрошачким менталитетом, примитивношћу и кичом у животу, уметности, политици и људском понашању. Али истовремено ЈАВНОСТ ће настојати да предлаже модерне приступе нашој савремености и нова осветљења отворених проблема, супротстављајући се сваком таквом облику доктринарства, једнако као и безначаљном прагматизму. ЈАВНОСТ тежи да подржи нове стваралачке идеје у уметности, науци, филозофији, просвети, урбанизовању и цивилизовању нашег простора; да окупи на сарадњу младе ствараоце и интелектуалну омладину, да подржи стваралачку авангарду и неспокојство духа; да брани основна грађанска права и слободе кад год су они угрожени и да подстиче развијање грађанске самосвести, достојанства и интегритета људске личности; да развија квалификовану критику домаћег и страног идеолошког догматизма, свих видова назадаштва и конзервативности, као и малограђанске приватизације у друштву и култури. ЈАВНОСТ ће се супротстављати и навијачкој и корумпираној критици у уметности и науци.

ЈАВНОСТ неће објављивати текстове мржње, лажи, назадаштва: настојаће да не објављује предрасуде и празнославије, без обзира на то ко их потписује. А објављиваће свако озбиљно порицање наших схватања и вредности наших дела. ЈАВНОСТ ће тежити да допринесе уобличавању различитих теоријских становишта као услову истинског дијалога; она ће уступати свој простор дијалогу између различитих становишта, као што ће подстицати и дијалог са гледиштима која се јављају у другим часописима.

Врло смо свесни претешких и преобимних задатака које смо означили као могући тематски оквир ЈАВНОСТИ. Али смо оваквим приступом са-

временој друштвеној и културној проблематици желели да означимо наше схватање тежине одговорности и ризик ћутања, односно „гледање свог посла” и чекања „бољих времена” нас савременика.

Пријатељски вас поздрављају

Београд, 11, X 1980

П. С. адресе:

Д. Ћ. Београд, Бранка Ћоновиха 6

Љ. Т. Београд, Господар Јованова 38

Добрица Ћосић
и Љубомир Тадић

Први лист који је донео информацију о покушају покретања *Јавности* био је британски *Observer* 12. октобра 1980. године, истакавши да су књижевник Добрица Ћосић и професор Љубомир Тадић, сарадници загребачког *Праксиса*, почели да сакупљају потписе широм земље, како би након тога захтевали формалну дозволу за оснивање једног независног часописа. Дописник је тврдио да су оба интелектуалца „отворени критичари југословенског друштва”, те да ће, ако успеју у својој намери, бити покренут период либерализације Југославије. Према његовом мишљењу, часопис ће бити левичарски, али ће примати свако гледиште које у основи брани демократски социјализам. Током октобра вест је имала одјек и у француским, немачким, шведским, италијанским и америчким медијима.¹⁷ Осим тога, већ 13. октобра, пре свих медија у Југославији, поменуо ју је и *Hrvatski tjednik*, емигрантски лист који је излазио у Аустралији.¹⁸

Александар Грличков, члан Председништва ЦК СКЈ, добио је *Писмо сарадницима* 15. октобра 1980. године, у својству главног уредника редакције листа *Социјализам*, али га у том тренутку није објавио нити је на њега одговорио. Уместо тога, обавестио је Председништво ЦК СКЈ, уз сугестију да се по свој прилици ради о активностима групе која према њему има различиту програмску оријентацију од политике СКЈ.¹⁹

Прву забележену јавну осуду иницијативе двојице интелектуалаца у Југославији изнео је Стане Доланц, члан Председништва ЦК СКЈ, у говору одржаном 13. новембра 1980. године, на састанку најбројнијег државног форума, Савеза синдиката Социјалистичке Републике (СР) Србије.²⁰ Наредног дана, забележили су је *Борба*, под насловом „Конгрес развоја, а не дефанзиве”, и *Политика*, под насловом „Основ нашег система нико не може мењати”. Стане Доланц је истакао како у „последње време код нас, због економског тренутка у којем живимо и који није једноставан, који сутра може бити и тежи, има покушаја да се социјалистички самоуправни систем учини кривим за

¹⁷ *Naša reč*, 319 (novembar 1980), 20.

¹⁸ Архив Југославије (АЈ), фонд 507, Savez komunista Jugoslavije (СКЈ), fascikla 3/293, архивска јединица 6, Информација о неким примерима опозиционог деловања у часописима и културном животу, 18. новембар 1980, 16.

¹⁹ АЈ, 507-3/293-7, Писмо из кабинета Александра Грличкова, члана Председништва ЦК СКЈ председавачем Председништва ЦК СКЈ, 18. новембар 1980, 1.

²⁰ АЈ, 507-3/293-1, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 72. Proširene sednice Predsedništva ЦК СКЈ, 18. новембар 1980, 233.

те тешкоће”. Истакавши да „неки појединци, неке групе, дижу главе, говорећи да код нас нема демократије”, додао је да иницијатори таквих деловања „имају себи за узор прозападњачка схватања – схватања католичког морала и католичке демократије”, полазећи од „монополистичког схватања, да су једино интелектуалци ти који су у стању да схвате проблеме друштва, да укажу на његов развој”. Према његовим речима, „ови појединци и групе покушавају да се међусобно повежу, и не презају ни од повезивања са најреакционарнијим круговима у иностранству, тражећи само трибину са које ће говорити да код куће не могу да изразе своја демократска хтења”.²¹

Што се државног врха тиче, иницијатива за покретање критичког часописа *Јавнось* разматрана је на 55. седници Председништва ЦК СКС, која је одржана 10. новембра 1980. године.²² Као материјали приложени су: *Писмо сарадницима и Информација о неким појавама антисамоуправног и анархолибералистичког деловања у култури и друштвеном животу Београда*, упућена од стране Градског комитета Савеза комуниста Београда, који је целу акцију окарактерисао као „антисамоуправно деловање и покушај опозиционог деловања уколико се добије подршка”.²³ Међу члановима Председништва ЦК СКС није било неслагања, те је усвојен записник у коме је истакнуто да „до сада већ позната опозициона група са националистичких и анархолибералистичких позиција покушава да окупи ширу опозициону платформу у земљи, притом уз помоћ најреакционарнијих елемената из иностранства, укључујући и емиграцију против самоуправног социјализма”, негиравши улогу и постигнућа радничке класе и Савеза комуниста. Из тог разлога, закључено је да би требало „критиковати конкретна опозициона понашања”, а југословенске грађане о њима „јавно и редовније информисати”.²⁴

Убрзо потом, на седници Председништва ЦК СКЈ, одржаној 18. новембра 1980. године, иницијатива за покретање часописа *Јавнось* нашла се и на дневном реду овог тела.²⁵ Очекивано, излагања се нису битно разликовала од ставова Председништва ЦК СКС. Забележени су коментари према којима је иницијатива представљала „створени политички изазов Савезу комуниста Југославије”, да је њен смисао одговарао описима западне штампе која је дешавања поредила с покушајем демократске револуције опозиционог покрета *Солідарнось* у Пољској, па чак и да су иницијатори очекивали подршку Запада, позивајући страни фактор на мешање у унутрашње ствари земље.²⁶ Иницијатива је једном приликом окарактерисана и као „сложенија од активности националиста Фрање Туђмана, Марка Веселице и Влада Готовца, јер они своје књиге редовно објављују у земљи и присутни су у домаћој

²¹ АЈ, 507-3/304-7, Реаговање јавних гласила на непријатељско деловање Дјиласа и опозиције, 2. фебруар 1981, 5.

²² Архив Србије (АС), фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије (СК СКС), fascikla 323, неауторизоване магнетофонске beleške sa 55. седнице Председништва СК СКС, 10. новембар 1980, 1.

²³ АС, СК СКС-323, Информација о неким појавама антисамоуправног и анархолибералистичког деловања у културном и друштвеном животу Београда, 10. новембар 1980, 5.

²⁴ АС, СК СКС-323, Записник sa 55. седнице Председништва СК СКС, 10. новембар 1980, 2.

²⁵ АЈ, 507-3/293-1, Неауторизоване магнетофонске beleške sa 72. Проширене седнице Председништва СК СКЈ, 18. новембар 1980, 1.

²⁶ АЈ, 507-3/293-1, Неауторизоване магнетофонске beleške sa 72. Проширене седнице Председништва СК СКЈ, 18. новембар 1980, 151.

јавности”.²⁷ Ниједан члан није позитивно говорио о могућности покретања часописа *Јавнось*.²⁸ Председништво је закључило да је потребно „онемогућити легализовање опозиције кроз часописе или било какву другу институционализовану форму и приступити јавној и идејној борби против опозиционог деловања”, уз вођење рачуна да она не добије облик кампање, с обзиром на то да би се иницијативи дао већи значај него што га има.²⁹

Захтев за покретање часописа, упућен Секретаријату за информисање СР Србије 25. новембра 1980. године, одбијен је. Констатовано је да нису испоштоване законске процедуре, јер није донета одлука скупштине општине на чијој се територији налази седиште оснивача, о образовању Издавачког савета и именовању две трећине њихових чланова, те да није именован главни и одговорни уредник, већ посебно главни, а посебно одговорни. Такође, наведено је да и сâм статут није садржао елементе основних циљева и задатака и програмске концепције часописа *Јавнось*.³⁰ Напокон, Скупштина општине Савски венац је 8. децембра 1980. године и формално известила Љубомира Тадића и Добрицу Ћосића да се нису могли именовати чланови Издавачког савета, будући да „не постоји друштвени интерес за издавање часописа *Јавнось*.”³¹

Председништво градске конференције ССРН Београда истог дана је саопштило да би излагање часописа *Јавнось* „било неприхватљиво са гледишта основних интереса југословенске друштвене заједнице”. Као разлог наведени су: „негација свих тековина остварених у наведеној друштвеној и самоуправној пракси”, сукоб иницијативе „са теоријом и праксом самоуправне социјалистичке демократије” и политиком Савеза комуниста, деловање „са неприхватљивих позиција”, акција познатих дисидената о којој бригу води комитет на Западу који се бави проблемима заштите права „југословенских дисидената” уз друге сличне институције.³² По свој прилици, тиме се чинила алузија на деловање Михајла Михајлова, који је 1980. године основао „Комитет за подршку демократским дисидентима у Југославији”.³³ Саопштење су пренели листови: *Борба*, *Полиџика*, *Delo*, *Дневник*, *Мађар со (Magyar Szó)*, *Нова Македонија*, *Ослобођење*, *Полиџика експрес*, *Вечерње новоси*, *Večernji list* и *Побједа*.³⁴ Након тога, у *Полиџици*, *Комунисту*, *НИН-у*, *Борби*, *Полиџици експрес*, *Вечерњим новоси* и *Vjesniki* објављене су и редакцијске негативне и осуђујуће оцене.³⁵ Истакнути функционери југословенског система и врха савезних институција, Коста Нађ, председник Савезног

²⁷ АЈ, 507-3/293-1, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 72. Proširene sednice Predsedništva CK SKJ, 18. novembar 1980, 151, 170.

²⁸ АЈ, 507-3/293-1, Neautorizovane magnetofonske beleške sa 72. Proširene sednice Predsedništva CK SKJ, 18. novembar 1980, 151, 246.

²⁹ АЈ, 507-3/293-2, Zapisnik sa 72. Proširene sednice Predsedništva CK SKJ, 18. novembar 1980, 9.

³⁰ А. Ћосић-Вукић, *нав. дело*, 192.

³¹ *Исьо*, 225.

³² *Исьо*, 199.

³³ Mihajlo Mihajlov, *Ponovljene misli*, Beograd 2008, 215.

³⁴ АЈ, 507-3/304-7, Reagovanje javnih glasila na neprijateljsko delovanje Djilasa i opozicije, 2. februar 1981, 5.

³⁵ АЈ, 507-3/304-7, Reagovanje javnih glasila na neprijateljsko delovanje Djilasa i opozicije, 2. februar 1981, 5.

одбора СУБНОР-а,³⁶ Јуре Билић, председник Сабора СР Хрватске, и Нандор Мајор, члан Председништва ЦК СКЈ, такође су узели реч у јавној осуди.³⁷ Тумачење је као по правилу било идеолошки идентично, а иницијатори, који су више пута покушали да јавно одговоре на оптужбе, нису за то добили могућност и медијски простор. Њихова „отворена писма” објављена су једино у југословенској емигрантској штампи.³⁸ Иако је несумњиво реч о појави дисидентског мишљења, нетачна су и поједина тумачења попут Зорана Ћинђића, делимичног учесника ових догађаја, да су Добрица Ћосић и остали актери *ћраксисовци* били прогоњени за деликт мишљења.³⁹ Јер, није познато да је неко од њих био осуђен за кривично дело.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

ALEKSANDAR PUŠKAŠ, *Ma.*
Belgrade, Serbia

INTELLECTUAL OPPOSITION IN YUGOSLAVIA: CASE OF MAGAZINE *THE PUBLIC* (1980/1981)

SUMMARY: Josip Broz Tito was the highest authority in the SFRY for almost the entire time of its existence, but there was no one who would be equal to him afterwards, and most of his successors just acted on his behalf. Nevertheless, his death that followed in 1980 did not lead to significant changes in the Yugoslav system, regardless of what many people expected. In such circumstances, Dobrica Ćosić and Ljubomir Tadić, already known for their roles as the opposition, gathered a group of prominent intellectuals and tried to launch the magazine which would be named *The public* and which would enable public political and social criticism, with the support of a noteworthy number of intellectuals throughout Yugoslavia, also members of the creative intellectuals. In the *Letter of Contributors*, which represented the ideological platform of the magazine, one can see that the journal emerged from the position of socialism inseparable from democracy, invoked the tradition of the same ideas in that area, and that the initiators were dissatisfied with the situation in the world and Yugoslavia. They considered themselves responsible for public discussion about the system and thinking about its change. The British press was the first one to publicly announce this initiative, and afterwards many others in Europe and the world paid attention to the activities of the magazine *The Public*, each of them a month before any Yugoslav media. The League of Communists of Yugoslavia, the highest political institution in the country, and later on the lower instance of the ruling parties, sent condemnatory attitudes, and the initiative was not accomplished at the time. The members of the ruling political elite and the local media almost equally condemned the initiative. The initiators tried to respond to convictions in domestic media, but they did not get the opportunity to do so. However, they were not criminally responsible for their activities.

KEYWORDS: Yugoslavia, socialism, democracy, self-management, intelligence, media, opposition, the League of Communists

³⁶ *Naša reč* 323 (mart 1980), 4.

³⁷ А. Ћосић-Вукић, *нав. дело*, 226.

³⁸ *Naša reč* 321 (januar 1981), 4.

³⁹ Zoran Đinđić, *Etika odgovornosti*, uredila i uvod napisala Latinka Perović, Beograd 2006, 29.

Проф. др БОРЂЕ БУБАЛО

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Београд, Србија

СУНОВРАТ НАУЧНЕ ИСТОРИОГРАФСKE ПЕРИОДИКЕ (Поводом покретања часописа *Напоиси и записи*)

Године 2015. појавио се нови историографски часопис, годишњак намењен издавању изворне грађе, и то две особене врсте, и по форми и по садржини. О којим изворима се ради на непосредан и једноставан начин открива назив часописа – *НАПИСИ И ЗАПИСИ* (даље: *Низ*). У свакој од претходне три године објављена је по једна свеска, А4 формата, на луксузном папиру и са илустрацијама (већином) у боји. Иза првог броја, као суиздавачи стоје Центар за историјску географију и историјску демографију на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду (даље: ЦИГИД), Народна библиотека Крушевац и Народни музеј Ваљево (објављен у Крушевцу и Београду, 2015), а друге две свеске издали су ЦИГИД, Народни музеј Ваљево, Музеј Срема у Сремској Митровици и Народни музеј Пожаревац (објављене у Ваљеву и Београду, 2016. и 2017).

Часопис је у научној јавности прошао готово незапажено, није било критичких осврта нити приказа након појаве прве свеске, изузев неколико пригодних промоција ван Београда. С једне стране, то би се могло правдати обзиром научне заједнице која је оставила Уредништву времена да после публиковања првенца уочи пропусти, изврши корекције у концепцији и опреми, исправи очигледне грешке и да часопису да уједначену структуру и изглед. С друге стране, посматрано из наше перспективе, од почетка је било јасно да часопис с таквом концепцијом нема будућност (због природе извора), као и да је после првог броја остао упечатљив утисак како је пројекат промашај (због несистематичности). Међутим, тешко је било поверовати, и тада и сада, да ће Издавачки савет, Редакција, рецензенти и сарадници и у наредним годинама наставити да промовишу неукост и најтеже видове огрешења о научну етику, на срамоту Филозофског факултета у Београду и српске научне историографије.

Од часописа иза којег стоје редовни професори Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, највише и најугледније установе у држави која школује наставни и научни подмладак и организује и обавља научна историографска истраживања, с правом треба имати велика очекивања у погледу високих мерила уређивачке политике и квалитета прилога. Али, на луксузном папиру, међу бројним илустрацијама у боји, чека нас непријатно изненађење – садржај који прво изазива неверицу и збуњеност, а потом и запањеност. Међу корицама, на којима је утиснут лого Филозофског факултета Универзитета у Београду, налази се негација свега онога што су угледни професори ове установе генерацијама градили и оплемењивали, методологија и прилози због којих би сигурно данас црвенели. Уместо оригиналних научних радова добили смо плагијате и аутоплагијате, уместо нових извора добили смо прештампавање оних које историчари средњег века знају готово напамет, уместо стручњака добили смо некомпетентне сараднике, уместо научног излагања добили смо немарне, неорганизоване и наивне текстове, уместо строго и уједначене ниске научних прилога добили смо непојмљиво шаренило издавачких начела, квалитета снимака, ћириличних фонтова, правописних правила итд. Како је дошло до тога да се под знаком Филозофског факултета у Београду, на основу позитивних рецензија универзитетских професора највишег ранга, објави толико радова којима се крше прихваћени стандарди научне етике? Овде није место да се трага за узроцима ове појаве, али анализа њених резултата и последица, на примеру овога часописа, може послужити као полазиште у том науку.

Издавајам овде четири главне скупине негативних одлика овог часописа, а кроз репрезентативне примере настојаћу да их илуструјем у излагању које следи.

1. Пројекат нема потребно стручно утемељење. Плод је недовољно промишљене научне политике и узрок нерационалног трошења буџетских средстава, будући да су све установе-издавачи финансиране из буџета;
2. Редакција води часопис на непрофесионалан и неодговоран начин, а техничка припрема је на недопустиво ниском нивоу, што наноси штету угледу Филозофског факултета као установе која школује наставнике и научнике;
3. Квалитет текстова је лош, већина радова нема научну вредност, многи сарадници су некомпетентни;
4. Поједини сарадници и чланови Редакције чине тешка огрешења о начела професионалне етике, наносећи на тај начин немерљиву штету угледу Филозофског факултета и научне заједнице у Србији.

ТРОШНИ ТЕМЕЉИ НОВОГ ЧАСОПИСА

На првом месту треба поставити питање: да ли постоје научни разлози да се један научни годишњак у целости посвети публиковању и анализи двеју врста извора. Натписи су кратки текстови изведени различитим техникама на подлози (предметима) од тврдог материјала. Најчешће су то надгробни

натписи, ктиторски натписи, натписи на предметима свакодневне употребе, новцу, печатима, богослужбеним предметима итд. Они се обично издају у збиркама посвећеним одређеној врсти натписа (географски и/или временски омеђеним), у описима црквених ризница или музејских збирки, у оквиру саопштавања резултата археолошких истраживања или појединачно, према прилици, због значаја открића. Записи су пак писане белешке на белинама рукописа, штампаних књига или докумената. Записи на рукописима по правилу се издају у оквиру систематских археографских описа појединачних збирки рукописа, а они на повељама у дипломатарима, појединачним издањима повеља или инвентарима архивских збирки.

Као и за све остале врсте извора за српску средњовековну историју, нема озбиљних изгледа за стална и нова открића непознатих натписа и записа. Могућа су повремена изненађења, попут надгробних натписа пронађених крајем 2002. у рушевинама Атик џамије у Бијељини,¹ или појединачни налази као плод систематског теренског истраживања.² Код записа се такође могу очекивати новине само у мери објављивања описа рукописних збирки, као што је показао дуго припремани опис дечанске рукописне збирке.³ Дакле, грађа за часопис требало би да почива на теренском раду, археолошким истраживањима или систематском раду у рукописним збиркама, од којих многе, поготово у иностранству, нису лако доступне истраживачима. Другим речима, за нови, амбициозно замишљени часопис нема довољно свежег материјала којим би се омогућила редовност и сврха његовог излагања. Не могу се очекивати ни нова, суштински другачија читања и тумачења познатих натписа и записа, у обиму који би поправио такав негативан утисак (или предосећање). Рекао бих да се саопштене неповољне околности најнепосредније огледају у сталном смањењу обима појединачних свезака – прва има 155 страница, друга 145, а трећа једва 60 страница. Заправо, анализа појединачних прилога показује да је количина новосаопштеног материјала знатно мања од укупног њиховог обима, чиме се наизглед ублажава негативан утисак оштрог пада у броју страница у трећој свесци, али истовремено и на тај начин потврђује горе изнета скепса у погледу сврхе покретања часописа овога профила.

Поред тога, не чини се оправданим ни обједињавање у једној публикацији издања натписа и записа, иако, према количинском односу у свакој свесци, натписи имају потпуну предност, што је наглашено и у називу часописа. Ранија пракса заједничког издавања записа и натписа, коју је својом незастаривом шестотомном збирком *Сѣтари срѣски зайиси и најѣиси* заступао Љубомир Стојановић, с правом је критикована и одбачена⁴, јер не само

¹ М. Бабић, Г. Томовић, „Старосрпски натписи из Бијељине”, *Мешовиџа гѣрађа* 22 (2004), 81–104.

² Иако аматер, Горан Комар обишао је последњих година велики број некропола у Херцеговини, открио непознате натписе или ревидирао читање оних познатих и објављених (Г. Комар, *Ћирилични најѣиси Сѣтаре Херцеговине (са ѣређледом крѣйова)*, Подгорица 2016; Исти, *Кроз Херцеговину и Босну шоком 2017. године*, Херцег Нови 2018).

³ Д. Богдановић, Љ. Штавланин-Ђорђевић, Б. Јовановић-Стипчевић, Љ. Васиљев, Л. Цернић, М. Гроздановић-Пајић, *Опис ћириличких рукописних књига манастира Високи Дечани*, књига прва, Београд 2011.

⁴ Додуше, Петар Момировић је, такође у шест томова, издао 1993–2004. српске записе и натписе с подручја САН Војводине, али је његова збирка, колико год корисна, само

да су натписи и записи, и према формалним и према садржинским одликама, различити у мери да се не могу заједнички издавати и вредновати, већ се и сами натписи деле на врсте које изискују засебну методологију истраживања и едициону праксу.

ПРВИ УТИСЦИ

Пре него што се позабавимо концепцијом и циљевима које су пред часопис ставили његови покретачи, ред је да се упознамо са стручним тимом који се прихватио улоге вођења овога подухвата. Погледајмо нулти табак, који пружа први утисак о часопису и о озбиљности намера Редакције. Прво што упада у очи јесте да се о часопису старају два тела – Издавачки савет и Редакција, при чему су појединци истовремено у оба тела. Научне часописе, готово без изузетка, и у нас и у иностранству, воде и старају се о квалитету и одабиру прилога редакције (уређивачки одбори, уредништва), обично са уредником на челу. Овде, међутим, поред десеточлане (једанаесточлане у 3. свесци) Редакције, с научним сарадником Историјског института у Београду Владетом Петровићем на челу, имамо и дванаесточлани (тринаесточлани у 2. и 3. свесци) Издавачки савет, с редовним професором Филозофског факултета у Београду Синишом Мишићем на челу, али није јасно у чему се састоји подела надлежности између Издавачког савета и Редакције. Које послове обавља Издавачки савет, или, прецизније речено, у чему је особеност овога научног гласила да би се уводило још једно радно тело и са којим надлежностима? Састав Издавачког савета делује на први поглед, и неупућенима, импресивно, што би требало да гарантује и висок квалитет прилога. Ту је чак шест редовних професора Филозофског факултета у Београду и један редовни професор Филозофског факултета у Нишу. Додуше, није јасно како часопису који се бави српским натписима и записима може допринети један египтолог, класични филолог или стручњак за рану модерну историју. Редакција је, међутим, према хијерархији универзитетских и научних звања, мање репрезентативна.

О озбиљности часописа говори и његова техничка страна, а она се такође одмах открива на нултом табакџу. И поред звучних професорских имена, иако не свих компетентних, немогуће је превидети приличан неред у форматирању странице с подацима о издавачима, Издавачком савету и Редакцији. Иако су словне и правописне грешке на таквом месту недопустиве, очигледно је да недостаје елементарна коректорска брига. Ружан утисак на самом почетку – почетничка омашка или наговештај онога што нас чека међу корицама? Већ у називу главног издавача ЦИГИД-а стоји „Филозофскиг” уместо Филозофског; у набрајању чланова Издавачког савета, и потом Редакције, тачка и запета одвојени су од претходне речи (истини за вољу, ова два пропуста исправљена су у 3. свесци); неспретно је формулисан исказ: „Часопис Натписи и записи се штампа један број годишње”. Чланови Изда-

потврдила, са становишта особина извора и одговарајуће методологије, да није оправдано смештати издања записа и натписа међу исте корице.

вачког савета који нису универзитетски наставници немају афилијацију, чиме су недвосмислено дискриминисани у односу на колеге с универзитета. Неупућени не могу знати, јер то нигде не пише, да је Виолета Михајловић (у време објављивања првог броја) била директор Народне библиотеке у Крушевцу, а Владимир Кривошејев – директор Народног музеја у Ваљеву. Још горе је прошла Милица Живановић (у 2. и 3. свесци), помоћница директора Музеја Срема, која не само да нема афилијацију, већ јој је и презиме промењено у Живанчевић.

УРЕЂИВАЧКА КОНЦЕПЦИЈА И ЕДИЦИОНА ПРАВИЛА

Оставимо по страни, за сада, преглед садржаја, у којем преводи наслова чланака на енглески језик пружају нов прилог лошем првом утиску, и осврнимо се на уређивачку концепцију часописа, циљеве издавача, правила о форми и садржини чланака који могу бити прихваћени за објављивање и, најзад, на прокламоване начине да се премости јаз између скромног новог материјала и његовог редовног годишњег објављивања. Податке о тим, најважнијим елементима профила новог часописа наћи ћемо у уводној речи председника Издавачког савета проф. др Синише Мишића у 1. свесци (*Напомињајући и записи – сведочанства прошлости*), а делом и у *Уводним речима аутора*, на крају сваке свеске. Погледајмо какви су били циљеви и очекивања издавача када су одлучили да покрену часопис овог типа.

Према Мишићевим речима у уводном слову, „теренска истраживања су показала обиље непознатог материјала, посебно натписа, из времена од 16. до 19. века”, већина их је писана „црквено словенским” (**тако!**) и, с обзиром на оскудицу других врста извора за раздобље до почетка 19. века, „онда је јасан значај натписа и записа из епохе *модерне*” (**тако!**). Аутор очигледно не зна значење појма *модерна*, који представља раздобље од последњих деценија 19. века до почетка Првог светског рата, обележено новим правцима и идејама у књижевности, али и у уметности и филозофији. Дакле, натписи и записи из епохе *модерне* излазе из прокламованих хронолошких оквира настанка грађе која у часопису треба да се објављује и коментарише, осим ако проф. Мишић можда није мислио на маргиналне записе, рецимо Рембоа и Верлена, Монеа и Манеа, Ничеа и Бергсона, или пак на натписе на њиховим надгробним споменицима.

Мишић, такође, напомиње да записе и натписе не треба „издавати помешане”, а да је код натписа „често највећи проблем њиховог расчитивања” (**тако!**). Најзад, он најављује да ће „стручњаци окупљени око новог часописа НАТПИСИ И ЗАПИСИ” објављивати, „по строго утврђеним правилима”, натписе и записе од антике до краја 19. века. Предност ће, наравно, имати грађа „која никада до сада није публикована”, али и они извори „који нису добро расчитани” (**тако!**), или су објављени без снимка. Сви натписи ће, уверава нас даље председник Издавачког савета, „бити обрађени на истоветан начин, уз фотографију, калк, расчитивање (**тако!**) и превод за старије натписе”. Основни циљ је да се прикупи на једном месту ова врста грађе, обрађена „на истоветан начин”.

израде натписа, поготово код оних који су оштећени или начети временом. Ту је прецртавање незаменљиво.

Остатак *Уйујисџива* садржи упуте и препоруке за издање споменика, лекторске препоруке и начин цитирања. Делује, међутим, збуњујуће појава да се упуте нижу под редним бројевима: 1, 4–8, затим 10–13 и 15 и 16. Неупућени потенцијални сарадник могао би лако доспети у заблуду да су неке упуте изостављене, као резултат техничке грешке. Објашњење, нажалост, указује на много већи немар састављача *Уйујисџива* него што би била обична техничка грешка. Наиме, овај део *Уйујисџива* преузет је, уз неопходна прилагођавања, из ревидираног *Уйујисџива за сараднике часописа*, први пут обелодањеног у 11. свесци часописа *Сџари срџски архив* (даље: *ССА*), 2012. године. При томе су изостављена поједина упутства особена за припрему издања средњовековних повеља, тј. од 16 нумерисаних упута у *ССА* изостављене су 2, 3, 9. и 14. Само онај коме је познато порекло тог текста, знаће да су неке упуте из предлошка у *ССА* изостављене, али да није, у складу с тим, начињена нова нумерација.

Из строго срученог *Уйујисџива*, преко густе оgrade од ускличника, могу се извући два основна утиска: издавање се поглавито натписи и Редакција (и Издавачки савет) ће се водити строгим мерилима приликом одабира радова за објављивање. Допунску гаранцију квалитета прилога требало би да пружи и импресиван (према звањима и положају) списак рецензената, међу којима има осам професора универзитета и један научни саветник. Због свега наведеног, заинтересовани стручни читалац има свако право да очекује од сарадника, а нарочито ако су то чланови Издавачког савета и/или Редакције, да се (за пример) строго држе бесговорних правила у приређивању и формирању радова, те да часопис не буде само пуки скуп прилога различитих аутора, већ уједначена целина налик монографској публикацији грађе.

Међутим, оно што се сместило на скупоченој хартији и међу корице наизглед озбиљног часописа изазива неверицу и запрепашћење. Не само да готово ништа од прокламованих издавачких препорука није поштовано, не само да се читалац мора носити са правим шаренилом едиционих техника, мерила одабира грађе за објављивање, фонтова, квалитета снимака, додатних текстова, већ су дрско изгажена основна начела научне етике, а читаоци извргнути руглу недопустиво ниским мерилима научности (или њеној супротности) на којима почива већина радова.

„ОРИГИНАЛНОСТ” УВОДНЕ РЕЧИ

На првом месту треба скренути пажњу на широко присутну праксу плагирања туђих радова, чему је, да невоља буде већа, основни правац и осетан прилог дао управо председник Издавачког савета часописа др Синиша Мишић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду, и то већ у уводној речи, у првој свесци. Тај кратки састав, из ког смо већ издвојили прокламоване циљеве и концепцију часописа, почива највећим делом на чланку Радета Михаљчића, „Изворна вредност записа и натписа” (први пут објављеном у зборнику *Право и лажно народно ђесниџиво*,

Деспотовац 1996, 33–47, прештампано у 5. тому ауторових сабраних дела: *Изворна вредносѝ сѣаре срѣске жрађе*, Београд 2001, 87–105), и то тако што је Мишић или дословно преписивао читаве реченице (укључујући и цитате из извора), или их незнатно модификовао, често с веома неспретним резултатом, или их невешто парафразирао. Ево неколико примера:

Мишић (2015), I–III

Подела натписа најчешће је вршена према материјалу на коме су, али и чиме су писани. Засебну групу чине натписи на надгробним споменицима, који најчешће доносе основне податке о покојнику, као што су сродство, време смрти, титуле (следи текст натписа номика Жегра из цркве Св. Богородице Љевишке у Призрену)

У оквиру ове групе посебну скупину чине стећци, надгробни споменици великих димензија у облику камених сандука, плоча, крстача, стубова. Уметност стећака цветала је од 13. до 16. века. [...] од око 60. 000. (тако!) сачуваних, само око 300 има натписе.

Натписи нису уклесани само на надгробним споменицима. Понекад се ктиторски натпис уклесавао у камен на зиду или надвратнику цркве.

Засебну целину представљају натписи на иконама.

Због ограниченог натписног поља, натписи су имали ограничену могућност књижевног развоја. Упркос томе, један број натписа је надахнуто састављен. [...]

Јединствен је текст на надгробном натпису Радоја Мркшића из Хума: *Сѣах Боѣа молећи и зла не мислећи и уби ме жром.*

Натписи су, по правилу, непосредна сведочанства, примарни извори. Њихова спољашња критика захтева посебне критеријуме. Веродостојност података из натписа је тешко оспорити за разлику од записа.

Записи спадају у наративне изворе и они прате развој старе српске књижевности као њен саставни део. Она је битно утицала на форму и развитак записа, посебно после пада српских земаља под турску власт.

Садржина записа је разноврсна. Њима су исписиване људске судбине, расположења, личне и народне невоље. Поп Никола писао је у *шамници седећи, у Кознику, жладан и жедан и зиман и велма невољан.*

Михаљчић (2001), 87–105

[...] према материјалу на којем су, али и чиме су писани, подељени су натписи. Засебну групу чине натписи на надгробним споменицима. Најчешће су то кратки текстови са основним подацима о покојнику. (97) [...] сазнајемо сродство, време смрти, понекад и титулу [...] (следи текст натписа номика Жегра из цркве Св. Богородице Љевишке у Призрену) (98)

Засебну групу чине стећци, надгробни споменици често огромних димензија, изграђени од камена у облику сандука, плоча, крстача, стубова. [...] Уметност стећака цветала је од XIII до XVI века. [...] Од око 60 000 сачуваних стећака, једва око 300 има натписе. (98)

Природно, натписи нису уклесани само на надгробним споменицима. Понекад се камен са ктиторским натписом уграђивао у зид цркве. (98)

Засебну целину представљају натписи на иконама. (101)

Због ограниченог натписног поља, аутори натписа имају мање могућности да своје текстове књижевно развијају. Ипак, садржина више натписа надахнуто је састављена. [...] Јединствен је текст на надгробном натпису Радоја Мркшића у селу Ђедићима код Хума: *Сѣах Боѣа молећи и зла не мислећи и уби ме жром.* (102)

Натписи су, по правилу, непосредна сведочанства, примарни извори. За разлику од записа, спољашња критика епиграфских споменика захтева засебно изграђене критеријуме. Веродостојност података теже и ређе се може оспорити код натписа него код записа. (105)

Записи прате развој старе српске књижевности као њен саставни део. Управо стара српска књижевност битно је утицала на форму и развитак записа, нарочито после пада наших земаља под турску власт. (88)

Разноврсна је садржина записа. Њима се исписују људске судбине, лична стања, расположења, личне и опште невоље. Поп Никола писао је у *шамници седећи, у Кознику, жладан и жедан и зиман и велма невољан.* (95)

ПРИМЕНА УРЕЂИВАЧКИХ НАЧЕЛА ИЛИ ПРЕДСЕДНИК ИЗДАВАЧКОГ САВЕТА КАО УЗОР САРАДНИЦИМА

Ако је уводна реч, у првој свесци новопокренутог часописа, састављена добрим делом од туђег текста, који је као свој потписао председник Издавачког савета, шта можемо очекивати од његових научних прилога који би требало да служе као пример поштовања прокламованих издавачких начела и тиме као узор осталим сарадницима. Ево како то изгледа на примеру чланка „Ктиторски натпис у манастиру Светог Стефана у Липовцу”, који је Мишић приложио за 3. свеску *Низ*, 2017, стр. 13–17.

Натпис изнад улаза у наос Цркве Св. Стефана у манастиру Липовац код Алексинца до сада је издаван шест пута, небројено пута коментарисан и коришћен у истраживањима, па није сасвим јасно које су побуде навеле аутора да се њиме позабави. Рекло би се да део ауторове мотивације лежи у његовој необјашњивој потреби да полемише с Браниславом Цветковићем, који је последњи издао и анализирао натпис у склопу своје студије о сликарству цркве манастира Липовца.⁶ Управо зато, основни ред у научној полемици налаже да се име научног опонента наведе у целости, а не само почетним словом имена и презименом, како то чини Мишић. Међутим, у тој, само привидно научној полемици Мишић је приписивао Цветковићу грешке које овај, све до једне, није направио. И у овом раду Мишић је дословно преписивао одељке из научних радова својих претходника, укључујући и Б. Цветковића.

Уводни део, о архитектонским и грађевинским одликама Цркве Св. Стефана почива готово у целости на тексту студије Марка Поповића, „Липовац – трагови средњовековног властеоског боравишта”, *Саопштења* 34 (2002), 157–177. Разуме се да није необично да се стручни подаци преносе из старије литературе, али би их требало саопштити својим речима, а ако се то чини дословно, онда у разумној мери и под знацима навода. Овде постоји веома невешт покушај (ако га је уопште и било) да се прикрије пуко преписивање или механичко преузимање података. Штавише, уредно су наведени и одговарајући бројеви страна Поповићевог дела, одакле се аутор без оклевања снабдевао.

⁶ Б. Цветковић, „Манастир Липовац: Прилог проучавању”, *Лесковачки зборник* 39 (1999), 79–100.

Мишић (2017), 13

У атару села Липовац, у прибрежју Озрена, под кршевитим обронцима Лесковика и у непосредној близини извора Липовачке, односно Светостефанске реке, налази се споменичка целина...

Првобитна црква је подигнута на старијој некрополи и изворно је била посвећена Преображењу.

Црква је изграђена у облику триконхоса, скромних димензија (9,30 са 7,90 m), а све три апсиде, олтарска и певничке, споља и изнутра су полукружне.

Зидови (1 и 1,20 m дебљине) су грађени притесаним каменом, а делом мањим тесаницима сиге.

Они су споља били малтерисани, фасаде су некада имале сликану декорацију.

Црква је првобитно била живописана. (тако!)

Обликом своје основе и осталим решењима у конструкцији црква Преображења Христова јесте скромно остварење моравског градитељства, настала у деценији која је претходила Косовском боју.

У познијем раздобљу дограђена је пространа припрата (4,90 са 4,70 m), а њена изградња би могла да се доведе у везу са претварањем цркве у манастир 1398/99. године.

По свој прилици њен ктитор је монах Герман који се помиње у натпису, а један од гробова у припрати (бр. 38) можда је припадао управо ктитору.

Поповић (2002)

У питању је, како је већ напред истакнуто, сложена споменичка целина настала на јужном побрђу Озрена, под кршевитим обронцима Лесковика, у непосредној близини извора Липовичке, односно Светостефанске реке. (160)

[...] првобитна црква, подигнута на старијој некрополи, изворно посвећена Преображењу. (167)

У питању је триконхос скромних димензија (9,30 x 7,90 m) [...] Све три апсиде, олтарска и бочне певничке, споља су и изнутра полукружне. (167)

Зидови цркве, чија се дебљина креће између 1 и 1,20 m, грађени су притесаним каменом, а делом мањим тесаницима сиге. (167)

Споља су првобитно били малтерисани. [...] може се закључити да су фасаде некада имале сликану декорацију. (167)

Унутрашње површине зидова, чини се, првобитно нису биле живописане (167)

Обликом своје основе и осталим конструктивним решењима, првобитна црква Преображења [...] представља скромно остварење моравског градитељства [...] Настала је, по свему судећи, у деценији која је претходила Косовској бици. (168) У једном познијем раздобљу [...] дограђена је пространа припрата, [...] димензија 4,90 x 4,70 m. [...] Њено грађење могло би се довести у везу с претварањем некадашње придворице у манастирски храм 1398/99. године и приписати монаху Герману, о чему посредно сведочи познати ктиторски фреско-натпис. (172–173)

Један међу њима, гроб 38 – укопан уз јужни зид припрате, можда је могао припадати њеном ктитору, монаху Герману. (173)

Пре описа и издања натписа аутор наводи у нап. 4 чињеницу да је Б. Цветковић последњи објавио натпис, 1999. год. у *Лесковачком зборнику*, али не налази за сходно да наведе и старија издања, иако је у *Ујујисџу за ауџоре* та обавеза изричито наметнута ауторима. Аутор тврди да је приредио издање на основу личног увида и снимака извесног Огњена Мишића. Цветковићу се у истој напомени замера да је испустио делове текста и „дописивао оштећена места, која су постала саставни део текста”. Ово последње не одговара истини, јер Цветковић није, нити је могао да дописује „оштећена места”, већ је покушавао да реконструише текст који недостаје на оштећеним деловима натписног поља и те реконструкције нису постале „саставни део текста” већ су јасно издвојене, као што је обичај у издавању извора, стреластим заградама. Мишић упозорава и да Цветковић није „донео у издању фотографије”. Ови Цветковићеви пропусти, а то је тек почетак каталога његових

грехова који се нижу у наредним напоменама, нису засметали аутору да без оклевања захвати из Цветковићевог бунара информација када је требало дати физички опис натписа. Ево како то изгледа:

Мишић (2017), 14

Танка браон бордура уоквирује текст натписа, који је изведен на белој правоугаоној основи ширине 37 cm и дужине 137 cm. Пошто је натпис на почетку оштећен дужина је била већа за око 15 cm. Писар је на свежем малтеру оштрим предметом извукао седам линија, али је затим текст натписа сместио само у пет редова неједнаке дужине.

Цветковић (1999), 88

Идентична танка браон бордура уоквирује и текст Германовог натписа, који је изведен на белој правоугаоној основи ширине 37 cm и дужине 137 cm, с тим што је основа натписа пре оштећења првобитно могла бити дугачка и целих 150 cm. [...] писар натписа је неким оштрим предметом на свежем малтеру извукао седам линија, али је натписни текст сместио потом у свега пет редова. Структура натписа је неправилна са редовима неједнаке дужине.

Ово тим више чуди јер је аутор, како је сâм навео, приредио издање на основу личног увида, па се поставља питање зашто преузима податке о одликама натписа од Цветковића, чију је научну ваљаност вишеструко довео у питање, када је и сâм могао то да уради на лицу места и можда понуди још неки пример обиља грешака које је приписао свом претходнику. А у том пориву саплео се незгодно већ при првом покушају. Следеће преузимање података од Цветковића аутор је обогатио исправкама (критикама) свога издашног извора.

Мишић (2017), 14

Слова су исписана тамнобраон бојом, а црвеном су исписани титула и име Стефана Лазаревића.

Цветковић (1999), 88

Већи део натписа изведен је тамнобраон бојом, док су црвеном бојом исписана само имена кнеза Стефана и брата му Вука Лазаревића.

Како то да је Мишић пропустио да преузме и име Вука Лазаревића из исказа Б. Цветковића? Објашњење се налази у напомени 6, која се односи на малочас цитирану Мишићеву реченицу: „Б. Цветковић тврди да је и име Вука Лазаревића исписано црвеним мастилом што није тачно и што се лепо види на приложеном снимку”. Напротив, тачно је и то се заиста „лепо види на приложеном снимку”. Зар би било могуће да Б. Цветковић, историчар уметности, с измежбаним оком за боје, колорит и валер не уме да разликује црвену од смеђе боје, чак и ако не искључимо могућност да свако може да погреши? Заиста, свако може да погреши, али у овом случају погрешио је онај који је другог оптуживао за грешку. И на снимцима који су приложени Мишићевом издању, и на снимку високе резолуције који је аутор ове критике сâм начинио у ман. Липовцу „се лепо види” да је име „Вљкомъ” исписано загасито црвеном бојом, истом оном којом су исписане и речи „кнеза Стефана” и „кнезь Стефанъ”, као што је исправно навео Цветковић.

У наставку описа натписа и даље се нижу позајмице, мада не тако очигледне, и узете с разних места у Цветковићевом тексту.

Мишић (2017), 14

Натпис је исписан уставним писмом, не нарочито вештог писара који је користио и неуобичајене скраћенице и релативно мали број лигатура.

Цветковић (1999)

Изведен је [...] крупним писменима уставног типа. Посебну одлику [...] натписа чини [...] неколико неуобичајених скраћеница и релативно мало лигатура. (88)

Оштећен је на левој (северној) страни тако да недостају почеци свих пет редова.

Натпис је оштећен на левој страни [...] одређен број речи недостаје на почетку готово сваког реда. (88)

Пошто писар није поштовао дужину реда тешко је реконструисати недостајуће делове текста натписа.

С обзиром на то да писар није поштовао једнаку дужину редова, тешко је са потпуном извесношћу сачинити целовиту реконструкцију натписа. (88)

Оштећење је последица отпадања фреско-малтера. Међутим, оштећење у последњем, петом реду, настало је као последица намерног брисања дела првобитног текста. Избрисана слова се односе на део диспозиције из повеље којом је кнез Стефан Лазаревић дао имања овом манастиру.

[...] поред оштећења на северној страни натписа, што је последица отпадања великог дела фреско-малтера, постоји још једно оштећење натписа у последњем реду. [...] намерно уништавање дела натписних слова непосредним брисањем бојеног слоја. [...] избрисане оне речи које се односе на једно од имања које је манастиру Липовцу покложио кнез Стефан Лазаревић (93)

Очекивало би се да Мишићево читање натписа,⁷ с обзиром на његов тако критичан став према своме претходнику, буде беспрекорно. Међутим, невоље читаоца ту не престају, као уосталом ни „греси“ Бранислава Цветковића. Већ код читања прве речи – грешка! Уместо „вплъщениємъ“ Мишић је прочитао „вплъщениниємъ“. Могли бисмо претпоставити да је грешка настала током припреме текста за штампу уколико би ово био једини Мишићев пропуст. Међутим, нижу се потом нове грешке, као и неоправдане критике на рачун Цветковића:

* Уз реч „смерѣни“ (l. 1) напомена 8 упозорава да је Б. Цветковић „ову реч лоше прочитао као смѣрни“. Тврдња је неистинита – Цветковић је ову реч правилно прочитао као „смерѣни“ (Б. Цветковић, *нав. дело*, 88, 94);

* Уз реч „потр(х)дих(ь)“ (l. 1), у чијем рашчитавању је лигатурно х смештено у неодговарајуће заграде, јер није резултат разрешавања скраћенице већ реконструкције нечитљивог дела речи, чека нас напомена 9, опет на рачун Цветковића: „После ове речи, а пре следеће Б. Цветковић је додао СЕ што би граматички било исправно, али на натпису нема места за ову реч. Што говори о писмености писара“. Таква ненамерна испуштања нису реткост код средњовековних писара и никако не могу бити сведочанство о њиховој писмености или неписмености, тим пре што је бојена малтерна подлога изнад горње линије првог реда текста оштећена, те постоји могућност да је писар накнадно додао испуштену речцу изнад реда (као што је то учинио код речи „благовернаго“, у 4. реду, или „свьрьшителю“, у 5. реду). Толико о граматички исправном и могућем, а оно што је неспорно граматички неисправно јесте малочас цитиран Мишићев исказ, будући да реченица – „Што

⁷ Аутор се није упуштао у реконструкције недостајућих делова текста, али је у напоменама, уз вредносне судове, наводио Цветковићеве предлоге реконструкције.

говори о писмености писара.” – не може да стоји самостално, већ као зависна реченица одвојена од главне запетом, што говори о писмености аутора;

* Мишић уопште не примећује нити преписује пајерак, макар и ако га је писар често стављао на етимолошки неоправдана места: опће, изволи, мње, начелствовати (I. 2); кѣ, дрѣжнѣтъ (I. 3); х липовѣци (I. 5);

* „ѣго же” (I. 2) треба „ѣгоже”;

* Уз реч „немъ” (I. 2), у делу реченице: „по мне въ немъ жити”, напомена 11 вели да је Б. Цветковић ову реч испустио, што не одговара истини. И у аналитичком рашчитивању текста (Б. Цветковић, *нав. дело*, 89) и у целовитом издању натписа (*исѣо*, 94) налази се реч „немъ” на одговарајућем месту;

* „молю заклинаю” (I. 2) – испуштен везник „и” између ове две речи. Код Цветковића (*исѣо*, 89, 94) је на месту;

* Уз речи „да разоритъ” (I. 3) напомена 13 тврди да је Цветковић „испустио ове речи”. Поново нетачна тврдња. На оба места у Цветковићевој студији (*исѣо*, 89, 94) ове речи налазе се на своме месту;

* „в(ѣ)семи” (I. 5) треба „вѣсеми”;

* оштећено место између речи „криви” и „моравѣ”, у одељку натписа где се набрајају прилози Стефана и Вука Лазаревића манастиру, Цветковић је реконструисао „криви вир на моравѣ”, избравши онај од постојећих дводелних топонима с атрибутом „криви” који би одговарао претпоставци да је манастиру поклоњено риболовиште. Мишић, у нап. 17, не одбацује такву могућност, али додаје да су се уз придев „криви” могле налазити и именице бор, брест итд. Међутим, Криви бор или Криви брест најпре би могли бити микротопоними, називи међника, какве често срећемо у описима међа средњовековних властелинстава, док је овде свакако реч о неком поседу.

Остатак текста чланка, који би се условно могао назвати коментаром, бави се положајем липовачког крајишта, на источној граници Српске земље, и покушајем да се идентификује властелин, ктитор манастира Липовца. Ослањајући се на летописачку белешку која говори о победи над Турцима српских властелина Црепа и Витомира у боју на Дубравници код Параћина 1380. г., и на чињеницу да је Цреп био заповедник суседног петрушког крајишта, аутор даје претпоставку да је Витомир био липовачки крајишник и да је управо он сахрањен у ктиторској гробници у Цркви Светог Стефана. Међутим, већ у наредном пасусу, без додатних аргумената, та претпоставка преиначена је у тврдњу.

На крају читања тог кратког прилога остаје утисак да поновно објављивање натписа из Липовца нема никакву научну и практичну вредност, будући да је издање натписа у чланку Бранислава Цветковића тачније, а његов коментар неупоредиво садржајнији.

ЈОШ ЈЕДАН ПРИМЕР ОД ИСТОГ АУТОРА

Не оставља много бољи утисак ни други прилог С. Мишића, који је приредио у сарадњи с Александром Фостиков, „Неколико натписа из Подриња”, *НиЗ* 1, 21–28, у којем су (поново) објављени натписи са Цркве Св. Ђорђа у Сопотници код Горажда и Цркве Св. Богородице у Чајничу.

На почетку прилога, аутори упућују на новији рад о Цркви Св. Ђорђа Драгана Војводића, а затим дају кратак опис њених архитектонских одлика, који је сачињен од дословно преузетих реченица из описа Д. Војводића:

С. Мишић, А. Фостиков, „Неколико натписа из Подриња”, *Низ* 1 (2015), 21

Реч је о једнобродној цркви са полукружном олтарском апсидом и правоугаоним певницама уз бочне зидове наоса.

На североистоку цркве накнадно је дозидан мали параклис, а на западу пространа припрата.

Д. Војводић, „Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче”, *Шћепан Поље и његове свешћине кроз векове*, Беране 2010, 62

Реч је о једнобродној цркви с полукружном олтарском апсидом и правоугаоним „рашким” певницама уз бочне зидове наоса.

На североистоку цркве накнадно је дозидан мали параклис, а на западу пространа припрата.

Нема никаквог оправдања за поновно објављивање ктиторског натписа херцега Стефана на Цркви Св. Ђорђа. Натпис је одавно познат у науци и небројено пута анализиран и коришћен у историографским прилозима. Постоје, штавише, критичка издања у зборницима Марка Вега и Гордане Томовић, мада аутори тврде да су натписи овога пута „приређени по свим правилима издавања”. О која су се правила издавања огрешили Вега и Томовић и ко одређује која су то правила? Заправо, када се боље погледа, постаје јасно да су аутори преузели од слова до слова (са свим решењима у разрешавању скраћеница) читање Гордане Томовић. Тиме су преузели и њене грешке, не покушавајући да провере читање према снимку натписа који сами објављују.⁸ А на том снимку лепо се види да пише „рабъ”, а не „раб”, како чита Томовић, а не критички преузимају Мишић и Фостикова. Исто су поступили и у случајевима осталих грешака Г. Томовић: иновирани датив „мнѣ” без разлога је васпостављен у старословенском лику „м(ѣ)нѣ”; правилан датив „вл(а)д(ы)цѣ” погрешно је разрешен и није прочитано слово ѣ на крају – „вл(а)д(и)цѣ(и)”. Дали је, дакле, то приређивање „по свим правилима издавања” или су аутори имали безграничну веру у читање Гордане Томовић па ниједно њено слово нису желели да доведу у питање? Чему онда ново издање? Ако је већ један од циљева часописа, наведен у уводној речи, да се поново издају натписи „који нису добро расчитани”, зашто та прилика није искоришћена? Ако се у *Уџуџици* за ауторе заповеда да се морају навести подаци о ранијим издањима, „ако их је било!”, зашто онда није наведено да постоји калк и читање натписа у прилогу Здравка Кајмаковића, „Drina u doba Kosača”, *Naše starine* 14–15 (1981), 159?

Аутори су објавили и два натписа Василија Ивановића на допозорнику јужне певнице Цркве Св. Ђорђа. Нејасна је фотографија првог и лошије очуваног натписа. Такође, малог је формата и потпуно нечитка ситуациона фотографија допозорника с натписима. У питању је, по свој прилици, два пута исписан исти натпис, а први можда није довршен. У издању текста другог, у целини сачуваног и лако читљивог, нису правилно обележени почеци редова. Ред 3 почиње глаголом „оставитъ”, а не заменицом „иже”, која му претходи; ред 5 почиње именицом „мати”, а не заменицом „ѣмоу”. Везник „и” и показна заменица „саи” („сѣи” с вокализаним полугласом), погрешно су прочитани

⁸ Иначе веома квалитетном, што није одлика већине фотографија у овом часопису.

као име „Исаи” (тј. Исаија). Заправо, реч је о парафрази одељка Лукиног Јеванђеља, 14, 26; 14, 27; 14, 33: Онај који остави оца и матер мене ради, ја ћу му бити мати и отац, „и саи естъ мои оученик”, тј. „и тај (и такав) је мој ученик”. Дакле, нема никаквог Исаије, који би био ученик Василија Ивановича. Оваква почетничка грешка утолико је чуднија с обзиром на то да је редакцију издања текста обавила др Татјана Суботин-Голубовић, редовни професор Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, стручњак за стари српски језик.

Надгробни натпис Радослава Ширинића пред Црквом Св. Ђорђа такође је више пута и исправно издаван. Аутори наводе само издања Марка Вега и Шефика Бешлагича, а изостављају: С. Косановић, „Српске старине у Босни”, ГСУД 29 (1871), 162; С. Truhelka, „Bosančica. Prinos bosanskoj paleografiji”, GZM 1, sv. 4 (1889), 76; Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски зайиси и најѣйиси*, III, Београд 1905, бр. 4766. Снимак је нејасан и потпуно нечитак, натпис на самом споменику већ знатно оштећен, па аутори „поједина слова” доносе „према ранијим издањима”. Није било ниједног разлога да се поново објави, јер је у питању кратак натпис, једноставне поруке, без нејасних места у читању.

У одељку чланка посвећеном натпису о изградњи нове Цркве Успења Богородичиног у Чајничу из 1863. налазе се, у најмању руку, чудни искази. Аутори веле да натписи са нове цркве „због условне савремености” нису „доживели и да буду издати”. Није јасно шта означава израз условна савременост. Каже се и да је оснивачки натпис исписан „црквено српским језиком”. Такав идиом, према мојим сазнањима, није познат науци о српском језику. За натпис на звонику цркве каже се да је „писан малтене (**тако!**) савременим језиком” те му зато превода не треба.

Треба нагласити и да су описи споменика сасвим сумарни, нису дате мере, степен оштећења је исказан неодређеним вредностима („прилично је оштећен”). За натписе на Цркви Св. Ђорђа нема калкова. Натписи цркве у Чајничу једва да су описани.

Из горе наведених приказа стиче се утисак да је председник Издавачког савета мало шта поштовао од правила за издавање натписа, која је сâм промовисао у уводном слову 1. свеске. Ако се тако према прокламованим начелима уређивања часописа односи вероватно најважнији члан тима који га води, шта онда очекивати од осталих сарадника. Да ли се само на њих односи заповеднички тон и усклици у *Ујутѣвѣ за ауѣоре*? Одговор је, за невољу часопису и научној историографији у Србији, негативан. Повишени тон *Ујутѣвѣ* отишао је у ветар, а отресито наговештена висока мерила квалитета прилога, које ће писати „стручњаци”, једва да се назиру у неколико случајева. Заправо, пре би се рекло да је већина сарадника следила лош пример који им је дао председник Издавачког савета у уводној речи и анализираним чланцима.

КАКО НЕ ТРЕБА ПИСАТИ НАУЧНЕ РАДОВЕ: ПРИМЕР ЈЕДНОГ ЧЛАНА РЕДАКЦИЈЕ

Какве размере то може да поприми (и дословно, према броју страница) показашу анализом прилога које је самостално или коауторски објавио Небојша Ђокић.

Небојша Ђокић и Николина Бабић, „Стари натписи у манастиру Фенек”, *Нуз* 1, 47–89.

Већина натписа и сви записи из манастира Фенек већ су објављени, како кажу аутори, па овде пружају текстове свих натписа на једном месту, а да се коментари не би понављали (и за записе који су објављени у засебном чланку; в. даље), уводни одељак чини опширна историја манастира Фенек како би коришћење натписа и записа „било разумљивије не само у контексту историје самог манастира и Срема, него и целе Србије”. Преглед историје манастира Фенек заузео је 23 странице, без видљивог оправдања и противно уређивачким препорукама, јер су практично сви натписи већ били објављени и коментарисани, а постоје и најмање две монографије и више научних радова и краћих прилога о манастиру. Такво, непотребно трошење простора можда би се могло оправдати да су аутори донели нове податке о историји манастира, или оне познате на нови начин протумачили. Не само да је то изостало, већ је ауторима у целости остала непозната новија научна литература о Срему и сремским манастирима. Нема, рецимо, прегледног рада Александра Крстића, „Време турске власти у Срему”, *Срем кроз векове*, Београд–Беоцин 2006, 75–101; нема радова Драгане Амедоски о Земуну и његовој нахији, будући да је Фенек припадао Земунској нахији [Д. Амедоски, „Земун и Земунска нахија у XVI веку”, *Историјски часопис* 52 (2005), 195–224; Иста, „Два пописа Земунске нахије из 1578/9. и 1588–1598. године”, *Мешовита зраћа (Miscellanea)* 27 (2006), 187–234]; нема најновије докторске дисертације о Сремском санџаку Небојше Шулегића, *Сремски Санџак у XVI веку*, Београд 2013. (докторска дисертација у рукопису доступна на адреси <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:8235/bdef:Content/get>). Нема чак ни већ класичне студије Олге Зиројевић о црквама и манастирима Пећке патријаршије.

Разочарење је утолико веће, а утисак после прочитаног готово мучан, када се схвати да је највећи део уводног текста несумњиви плагијат. Ево неколико примера:

* стр. 50–53, поглавља „Сремски манастири у османским дефтерима” и „Положај манастира Фенек у доњем Срему” – преписан је од речи до речи, укључујући и напомене, цео чланак (осим уводног и завршног одељка) Бранислава Ђурђева, „’Prodaja crkava i manastira’ za vreme vlade Selima II”, *Godišnjak Društva istoričara BiH* 9 (1957), 241–247. Тако смо, рецимо, у пакету с чланком Ђурђева добили у нап. 12 и податак из 1957. године да се микрофилмови дефтера за Сремски санџак из 16. века чувају „у Семинару за националну историју у Београду”, иако таква организациона јединица на Филозофском факултету у Београду не постоји већ деценијама.

* стр. 53–56, поглавље „Манастир Фенек и доњи Срем после Карловачког мира” и први део поглавља „Манастир Фенек и доњи Срем се припајају Аустрији” (тако!) – преузето, готово од речи до речи, из чланка Димитрија Руварца, „Изборни сабор 1713. и попис села у Срему што су потпадала под београдског митрополита од 1699.–1719.”, *Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије*, год. I, бр. 3 и 4 (1911), 43–46;

* стр. 57, поглавље „Златни крст” – преузето са скраћењима од Бранка Вујовића, *Манастир Фенек*, Земун 1995, 126–128;

* стр. 58–59, поглавље „Визитација манастира Фенека 12. јуна 1753. года” (тако!) – прештампано је, без видљивог разлога, издање визитације манастира из 1753, коју је објавио Д. Руварац, *Опис фрушкогорских манастира 1753. год.*, Сремски Карловци 1903, 24–27;

* стр. 60–61, поглавље „Манастир Фенек и доњи Срем улазе у састав Војне границе” – сачињено из дословно преписаних одељака расправе Славка Гавриловића, „О насељавању српске милиције и Климената у Срему 1737–1739”, *Историјски часопис* 9–10 (1959), 249–258;

* стр. 62, део поглавља „Опис манастира Фенека из 1771. године” – преписано дословно из чланка Д. Руварца, „Опис фрушкогорских манастира од 1771. године”, *Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије*, год. III, св. 2 (1913), 97 и 122–123;

* стр. 63, поглавље „Аустријски цар Јосиф II у Фенеку” – преписано дословно из књиге Бошка Стрике, *Фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 168–169;

* стр. 67, одељак о боравку Карађорђа у Фенеку – преписано дословно из књиге Б. Стрике, *Фрушкогорски манастири*, 172;

* стр. 68, поглавље „Манастир Фенек у XIX веку и почетком XX века” – преписано дословно из књиге Б. Стрике, *Фрушкогорски манастири*, 174–175;

* стр. 69, поглавље „Игуман Данило Брзаковић” – преписано са скраћенима из књиге Б. Стрике, *Фрушкогорски манастири*, 175–177;

* стр. 70–71, одељак о манастиру у Првом светском рату – преписан дословно из књиге Б. Стрике, *Фрушкогорски манастири*, 178–179; и слика 5 (легенда: „Тешко оштећени манастир у лето 1914. године”) преузета је из исте књиге, стр. 173 (легенда: „Аустроугарска војска разара фенечку цркву”).

Није много боље стање ни са издањем натписа. Не постоји доследно спроведено начело у приређивању текстова, а поготово нема никакве дисциплине у настојању да се поштују уређивачке препоруке. Рецимо, неки натписи имају коментаре, а неки, као бр. 7, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, немају. Некомплетни су подаци о старијим издањима – ауторима је потпуно промакла збирка Петра Момировића, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, 1–6, Матица српска, Нови Сад 1993, 1995, 1996, 2000, 2001, 2004. Натписи 1 и 2, иако се односе на манастир Фенек, не налазе се у њему, а чланак носи назив „Стари натписи у манастиру Фенек”. С обзиром на овакав избор натписа било би природније да је чланак носио назив „Стари натписи о манастиру Фенек”. За већину натписа није дата фотографија у боји (а тамо где јесте, обично је неупотребљива), иако је уређивачким препорукама то прописано као обавезан елеменат издања. Нису објављени сви познати натписи о манастиру Фенек. Готово сви описи споменика преузети су дословно из књиге Б. Вујовића, *Манастир Фенек*, Земун 1995. итд. Ево како то изгледа на појединачним примерима, уз навођење података о старијим издањима која су аутори прећутали или за њих нису знали:

Натпис 1 – нејасан снимак, нечитљив натпис; калк, увећан, преузет од Б. Вујовића, *Манастир Фенек*, Земун 1995, 127;

Натпис 2 – нема ни снимка ни калка, текст на основу старијих издања; аутори не наводе податак да ли се надгробна плоча и данас налази у манастиру Шишатовца;

Натпис 3 – нема ни снимка ни калка; опис и читање преузети од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 98; издање: П. Момировић, *Зайиси и најџиси из Војводине* 1, бр. 979;

Натпис 4 – текст на основу старијих издања; нема података о судбини предмета с натписом. У питању је мали сребрни кивот, који је уништен 1914. године када је аустроугарска војска спалила и опљачкала манастир (Б. Стрика, *нав. дело*, 178);

Натпис 5 – исто као и претходни. У питању је велики крст од позлаћеног сребра, који је уништен 1914. године када је аустроугарска војска спалила и опљачкала манастир (Б. Стрика, *нав. месџо*). Чудно је да аутори нису саопштили уз издање натписа 4 и 5 чињеницу да предмети на којима су исписани више не постоје, јер су податке о томе преписали с наведеног места у књизи Б. Стрике и сместили у „своме” чланку само три странице раније.

Натпис 6 – нема снимка, опис споменика и калк преузети од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 96.

Натпис 7 – нема описа споменика ни коментара иако је реч о надгробном белегу Самуила Лазаревића, једног од највиђенијих фенечких јеромонаха 18. века, и његових родитеља; нејасан, нечитак снимак; целовито издање: П. Момировић, *Зайиси и најџиси из Војводине* 2, бр. 2824.

Натпис 8 – ктиторски натпис; нема снимка; калк; нису наведени библиографски подаци о издању Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 63–64 (калк и издање), иако аутори у нап. 124 упозоравају на разлике у читању у односу на Вујовићево издање и од њега дословно преузимају опис. Није наведен чланак Јанка Магловског, „Ктиторски натписи на цркви манастира Фенека”, *Саопшћења* 20–21 (1988–1989), 237–243, који је сачинио и објавио калк, иако је калк, у умањеним размерама, преузет, посредно (вероватно из Вујовићеве књиге) или непосредно, из тог рада (стр. 239, сл. 2); издање: П. Момировић, *Зайиси и најџиси из Војводине* 2, бр. 2823.

Натпис 9 – црно-бели снимци и читање преузети од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 66; издање: П. Момировић, *Зайиси и најџиси из Војводине* 2, бр. 2893.

Натпис 10 – мутан снимак у боји; опис преузет од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 68; издања: Б. Вујовић, *нав. месџо*; П. Момировић, *Зайиси и најџиси из Војводине* 2, бр. 2894; црно-бели снимак и калк: Ј. Магловски, *нав. дело*, 240, сл. 3 и 4.

Натписи 11 и 12 – нема снимака; калкови, умањени, преузети од Ј. Магловског, *нав. дело*, 242, сл. 8 и 9; описи преузети од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 68, 70; издање: Б. Вујовић, *Манасџир Фенек*, 70; П. Момировић, *Зайиси и најџиси из Војводине* 2, бр. 2895 и 2896.

Натпис 13 – нема ни снимка ни калка; читање преузето од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 95; издање: П. Момировић, *Зайиси и најџиси из Војводине* 3, бр. 4266.

Натпис 14 – надгробни натпис Теодоре Константинове, који се састоји од грчког и српског текста; нечитак снимак у боји само грчког дела натписа; преузети и опис и читање од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 98–99, без цитирања; издање српског дела натписа: П. Момировић, *Зайиси и најџиси из Војводине* 2, бр. 2957.

Натпис 15 – нема ни снимка ни калка; натпис о изради иконостаса, цитира се само издање Б. Вујовића, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, књ. 2 Шире подручје града, Београд 1973, 362; издања: Б. Вујовић, *Манасѿир Фенек*, 80; П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 2, бр. 3040.

Натпис 16 – нема ни снимка ни калка; и опис и читање и коментар преузети од Б. Вујовића, *Манасѿир Фенек*, 99–100, без цитирања; издање: П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 2, бр. 3454.

Натпис 17 – нема ни снимка ни калка; опис и читање преузети од Б. Вујовића, *Манасѿир Фенек*, 100–101, без цитирања; издање: П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 2, бр. 3773.

Натпис 18 – нема ни снимка ни калка; опис и читање преузети од Б. Вујовића, *Манасѿир Фенек*, 101; издање: П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 2, бр. 3735.

Натпис 19 – нема ни снимка ни калка; опис и читање преузети од Б. Вујовића, *Манасѿир Фенек*, 102–103; издање: П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 2, бр. 3720.

Натпис 20 – нема ни снимка ни калка; опис и читање преузети од Б. Вујовића, *Манасѿир Фенек*, 102; издање: П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 2, бр. 3731.

Натпис 21 – нема ни снимка ни калка; опис и читање преузети од Б. Вујовића, *Манасѿир Фенек*, 96; издање: П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 2, бр. 3679.

Натпис 22 – нема ни снимка ни калка; цитира се само издање Б. Вујовића, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, 362; издања: Б. Вујовић, *Манасѿир Фенек*, 81–82; П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 3, бр. 4084, 4085.

Натпис 23 – нема ни снимка ни калка; опис и читање преузети од Б. Вујовића, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, 365.

Натпис 24 – нејасан снимак у боји; и опис и читање и (погрешан) распоред/нумерација редова⁹ преузети од Б. Вујовића, *Манасѿир Фенек*, 103, без цитирања; издање: П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 3, бр. 5183.

Натпис 25 – нема ни снимка ни калка; читање преузето од Б. Вујовића, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, 365.

Натпис 26 – нејасан снимак у боји; опис (делом и читање) преузети од Б. Вујовића, *Манасѿир Фенек*, 100, без цитирања; издање: П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 4, бр. 6956.

Натпис 27 – нејасан снимак у боји; опис преузет од Б. Вујовића, *Манасѿир Фенек*, 101, без цитирања; издање: П. Момировић, *Зайиси и наѿйиси из Војводине* 4, бр. 6891.

Натпис 28 – нејасан снимак у боји; опис преузет од Б. Вујовића, *Манасѿир Фенек*, 102, без цитирања; издање: Б. Вујовић, *нав. месѿо*.

Натпис 29 – нема ни снимка ни калка; опис и текст преузети од Б. Вујовића, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, 365.

⁹ Иако су аутори приложили снимак у боји на коме се јасно види распоред текста према редовима, што јасно сведочи о томе да је читање преузето од Вујовића.

Натпис 30 – потпуно нечитак црно-бели снимак, као и опис, читање и коментар о ктитору преузети од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 116–117; издања: Б. Вујовић, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, 367; П. Момировић, *Зайиси и најѿиси из Војводине* 2, бр. 3145.

Натпис 31 – нема ни снимка ни калка; опис и читање преузети од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 122, без цитирања; издања: Б. Вујовић, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, 367; П. Момировић, *Зайиси и најѿиси из Војводине* 3, бр. 4215.

Натпис 32 – нема ни снимка ни калка; техничке грешке у репродуковању неких слова старе ћирилице; читање преузето од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 117; издања: Б. Вујовић, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, 367; П. Момировић, *Зайиси и најѿиси из Војводине* 3, бр. 4244.

Натписи 33 и 34 – секундарно употребљена римска ара, нејасан снимак у боји; натпис у фрагментима издат као два одвојена натписа; опис и читање преузети од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 123, без цитирања; издање натписа у целисти: П. Момировић, *Зайиси и најѿиси из Војводине* 2, бр. 2232; уп. Б. Вујовић, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, 367.

Натпис 35 – нема ни снимка ни калка; опис и читање преузети од Б. Вујовића, *Манасџир Фенек*, 123, 125, без цитирања; издања: Б. Вујовић, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, 367–368; П. Момировић, *Зайиси и најѿиси из Војводине* 5, бр. 8425.

Аутори нису објавили све натписе у манастиру Фенек, како су најавили на почетку рада. Нису објављени следећи натписи:

36. Натпис, фрагментарно сачуван, који се налази до плоче с натписом 31; издања: Б. Вујовић, *Црквени сѿоменици на ѿдручју града Београда*, 367; исти, *Манасџир Фенек*, 122; П. Момировић, *Зайиси и најѿиси из Војводине* 2, бр. 3729.

37. Натпис на свећњаку, 1856; издање: П. Момировић, *Зайиси и најѿиси из Војводине* 3, бр. 5538.

38. Натпис на икони Св. Петке у капели, 1928; издање: П. Момировић, *Зайиси и најѿиси из Војводине* 4, бр. 7723.

39. Натпис на дискоу, 1930; издање: П. Момировић, *Зайиси и најѿиси из Војводине* 4, бр. 7758.

Небојша Ђокић и Оливера Думић, „Записи из манастира Фенек”, *Низ* 1, 141–147.

У другом прилогу аутори прештампавају издања записа из рукописа који су некада припадали манастиру Фенек, пошто, према њиховим сазнањима, ниједан од тих рукописа више не постоји. Аутори сматрају да Љубомир Стојановић, у својој збирци *Сѿари срѿски зайиси и најѿиси*, није исправно пренео текстове записа из старијих издања, па се због тога на њих и ослањају. Уз то, „неки од тих текстова [мисли се на публикације у којима су натписи првобитно објављени] су тешко доступни, а посебно истраживачима ван Београда. Љ. Стојановић је лако доступан.” (тако!). У уводним објашњењима упада у очи недопустиви немар (или незнање) у коришћењу термина *зайис* и *најѿис*. У наслову стоји *зайиси*, и рад се заиста односи на записе у

рукописним књигама, али цео други пасус говори о натписима: „Иако су сви ови натписи објављени код Љ. Стоановића” (**тако!**) [...] „Осим два натписа” итд. Ево примера у четвртном пасусу: „[...] сматрамо да је оправдано поновно објављивање свих 11 записа [...] нисмо били у могућности да објављене натписе сравнимо с оригиналима”. Недостацима ранијих издања прибројано је и то што је већина била објављена без коментара. Очекивало би се да ће се тај пропуст у овом издању исправити, али од 11 прештампаних записа ниједан нема коментар, осим запажања о разликама читања међу старијим приређивачима.

Иако је познато да је ризница манастира Фенек страдала 1914, заиста је деловало невероватно да су уништени сви рукописи који су припадали манастиру или носе записе који се на њега односе. Пажљивији увид у објављене записе и податке о њима у старијим издањима показао је, међутим, да су аутори прилично површно приступили своме послу, јер нити су сви рукописи који су некада припадали Фенеку изгубљени, нити су у овом чланку окупљени сви записи из тог манастира.

Запис 1 – Минеј за фебруар и март, 1563, некада припадао Горњој цркви у Сремским Карловцима, данас се чува у збирци рукописа Музеја СПЦ, бр. 163 (Д. Богдановић, *Инвенџар ћирилских рукописа у Јужној Славии (XI–XVII века)*, Београд 1982, бр. 554); Руварчево издање прештампано у: Б. Вујовић, *Црквени споменници на подручју жрда Београда*, 355.

Запис 2 – Типик јерусалимски, 1573. или 1574, некада припадао збирци манастира Крушедол, данас се чува у збирци рукописа Музеја СПЦ, бр. 67 (Д. Богдановић, *Инвенџар*, бр. 1543); опис: С. Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, Сремски Карловци 1914, бр. 51.

Запис 3 – четворојеванђеље манастира Фенека 1574; већ крајем девете деценије 19. века фенечки монаси нису успели да, на молбу Илариона Руварца, нађу рукопис у манастиру;¹⁰ запис је познат према препису Викентија Ракића у *Историји манастира Фенека*, Будим 1799, 4; издање фрагмента записа: Д. Руварац, „Кад су пренете свете моћи краља Стевана (Симеона монаха) из Враћевшнице у Фенек и из њега натраг у Србију”, *Јавор*, год. 14, бр. 41 (1887), 664–665.

Запис 4 – У истом рукопису као и Запис 2 (Музеј СПЦ, бр. 67).

Запис 5 – У истом рукопису као и Запис 3; садржина записа позната је према парафрази Викентија Ракића у *Историји манастира Фенека*, Будим 1799, 4–5; овде се Ракићева парафраза, одељак његовог текста из поменуте књиге, преузима и представља као издање записа.

Запис 6 – Фенечки летопис, чува се у Библиотеци Народног музеја у Прагу, збирка Павла Јосифа Шафарика (Knihovna Národního muzea, Praha, Šafaříkova knihovna, IX H 4 [Š 27]); опис: И. Шпадијер, В. Тријић, З. Ракић, З. Ранковић, *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд 2015, 78–79.

Запис 7 – Стара Народна библиотека у Београду, бр. 40 (Љ. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду IV. Рукописи и старе штампане књиге*, Београд 1903, бр. 485); изгорео 6. априла 1941.

¹⁰ И. Руварац, *О њећким ѡвѣријарсима од Макарија до Арсенија III (1557–1690)*, Задар 1888, 12, 44.

Запис 8 – родослов српски; чува се у Старој збирци Архива САНУ, бр. 298; опис рукописа и издање записа: Љ. Стојановић, *Кайалоџ рукописи и сѣтарих цѣтамѣаних књиѣа* – Збирка Српске краљевске академије, Београд 1901, бр. 127. Аутори су дословно преузели податак уз издање записа у збирци Љ. Стојановића, *Зайиси и найѣиси* II [не III!], бр. 4532, да се запис налази „у рукопису А. Б. бр. 298”, али нису учинили напор да у списку скраћеница, у I. тому Стојановићеве збирке, пронађу разрешење те скраћенице – „Библиотека Српске Краљевске Академије у Београду” – што би им био јасан путоказ где би се рукопис данас могао чувати. На истом оном месту на ком се налазио и када је Стојановић преписао текст записа из њега.

Запис 9 – Стара Народна библиотека у Београду, бр. 56 (Љ. Стојановић, *Кайалоџ Народне библиоѣеке у Беоѣраду*, бр. 537), изгорео 6. априла 1941; Даничићево издање прештампано у: *Сиѣиниѣи сѣиси Ђуре Даничиѣа* III, Београд 1975, XIII.

Запис 10 – Стара Народна библиотека у Београду, бр. 523, изгорео 6. априла 1941; издање записа прештампано у Љ. Стојановић, *Сиѣари српски родослови и леѣѣоѣиси*, Сремски Карловци 1927, бр. 1639 и 1640.

Запис 11 – Јеванђеље, из Студенице пренето у Фенек, где је било заведено у библиотеци под бр. 48; уништено 1914; непотпуни библиографски подаци; издања: Д. Руварац, „Кад су пренете свете моћи краља Стевана (Симеона монаха) из Враћевшнице у Фенек и из њега натраг у Србију”, *Јавор*, год. 14, бр. 41 (1887), 645–647; Љ. Стојановић, *Зайиси и найѣиси*, II, бр. 3959.

Дакле, имамо 11 записа, а девет рукописа, јер из два рукописа имамо по два записа (2 и 4; 3 и 5). Од девет рукописа за које се тврди да су трајно изгубљени, четири сигурно постоје и данас, за један (записи 3 и 5) се не зна да ли је и када изгубљен, а само за четири да су сигурно уништени (један 1914, а остала три 1941).

Ово је, међутим, само мањи део записа из манастира Фенек или о њему. Аутори су, наиме, прегледали прве три књиге Стојановићевих *Зайиси и найѣиси* и само они записи који су ту објављени нашли су се у прилогу Ђокића и Думићеве. Додуше, текстови су преузети из првобитних издања, али према библиографским подацима што их даје Стојановић. Није јасно зашто нису прегледали и 4, 5. и 6. књигу Стојановићеве збирке, поготову што је, како веле, „Љ. Стојановић лако доступан”. Када се томе дода да је ван домаћаја њихове пажње, као и код приређивања фенечких натписа, остала шестотомна збирка Петра Момировића, онда постаје јасно колико празнина има ова збирка фенечких записа. Ово је утолико већи пропуст јер се у Момировићевој збирци налазе и записи на руским штампаним богослужбеним књигама, које су некада припадале манастиру Фенек, а представљају драгоцен прилог манастирској историји 18. и 19. века. У наставку следи попис записа који нису уврштени у збирку Ђокића и Думићеве, разуме се, без намере да буде потпун и без записа на богослужбеним штампаним књигама из данашње библиотеке ман. Фенека, који се не односе на манастир:

12. У истом рукопису у ком је запис бр. 11 налази се још један запис из времена када је рукопис био у Фенеку (запис фенечког јеромонаха Гавре, родом из крушевачког краја), а објавио га је Руварац, у наставку цитиране расправе, који је изашао у следећем, 42. броју *Јавора* за 1887. год., на стр. 664.

13. Запис на Акатиснику (трећа четврт 17. века) јеромонаха Вићентија Фенечанина, писан 7. 9. 1749. у ман. Фенеку (Ј. Стојановић, *Зайиси и најййиси* V, бр. 7923); рукопис се данас чува у збирци манастира Хиландар, бр. 353 (Д. Богдановић, *Кайјалоџ ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, бр. 353).

14. Правила св. Петке, написана у Фенеку, при игуману Софронију 1777. г.; рукопис се чувао у ман. Гргетегу, уништен у Другом св. рату; издања записа: Ј. Стојановић, *Зайиси и најййиси* V, бр. 8473; С. Петковић, „Збирка рукописа манастира Кувеждина, Дивше, Шишатовца и Гргетега”, *Сјоменик САН* 101 (1951), 81, бр. 13 (6).

15. Запис Вићентија Ракића, игумана Фенека, на препису рукописа из 1797 (Ј. Стојановић, *Зайиси и најййиси*, V, бр. 8845); могуће је да се данас налази у Грујићевој збирци у Музеју СПЦ.

16. Запис попа Раке на штампаном Шестодневу (Москва 1749), тада у библиотеци Фенека (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 1, бр. 54); данас у цркви у Бечмену.

17. Запис о прилогу Ирмологије (Москва 1732) писан у ман. Фенеку 1759 (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 1, бр. 1012); данас у цркви у Батајници.

18. Запис из 1762. на штампаном посном триоду (Москва 1725) да припада ман. Фенеку (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 1, бр. 1207); данас у цркви у Грабовцима.

19. Запис игумана Софронија Стефановића из 1775. на Минеју општаку, Москва 1763 (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 1, бр. 1765); данас у новој цркви Св. Стефана у Сремској Митровици.

20. Исто (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 1, бр. 1787).

21. Запис игумана Софронија Стефановића из 1776. на Гедеоновим проповедима, Москва 1760 (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 1, бр. 1855); данас у цркви у Дивошу.

22. Запис из 1776. на књизи Празничне беседе, московско издање (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 1, бр. 1856); данас у цркви у Дивошу.

23. Запис из 1788. да књига (Минеј општак, Москва 1763) припада ман. Фенеку (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 2, бр. 2434); данас у новој цркви Св. Стефана у Сремској Митровици.

24. Запис из 1791. на минеју општаку, Москва 1763 (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 2, бр. 2611); данас у новој цркви Св. Стефана у Сремској Митровици.

25. Запис о свађи народа код манастира 1799, на Прологу, Москва 1755 (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 2, бр. 3081); данас у цркви у Крњешевцима.

26. Запис Драгутина Гигића из 1894. на Пасхалној служби Јована Георгијевића, 1772 (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 4, бр. 6901); данас у цркви у Јакову.

27. Запис о посети патријарха Фенеку 1906, на Минеју за новембар, Москва 1747 (П. Момировић, *Зайиси и најййиси из Војводине* 4, бр. 7245); данас у манастиру Врдник.

28. Запис Димитрија Руварца из 1925. о поклону књиге Антологион, Беч 1855, ман. Фенеку (П. Момировић, *Зайиси и најйиси из Војводине* 4, бр. 7668).

29. Исто, Пентикостар, Беч 1855 (П. Момировић, *Зайиси и најйиси из Војводине*, 4, бр. 7669).

30. Запис из 1937. о поправци престоног јеванђеља (П. Момировић, *Зайиси и најйиси из Војводине* 4, бр. 7865).

31. У запису из 1917. на рукопису ман. Крушедола помиње се и игуман Фенека Данил (П. Момировић, *Зайиси и најйиси из Војводине* 5, бр. 10082); данас у манастиру Крушедол.

Небојша Ђокић, „Мирске цркве у околини Сурчина (Сурчин, Јаково, Бољевци, Бечмен, Петровчић)”, *НшЗ* 2, 43–85.

Према истом обрасцу Ђокић је наставио и у другој свесци, али самосталним прилозима. Први од њих привлачи пажњу већ насловом који ничим не указује да је реч о издању извора. Поред тога, у њему се каже да ће бити речи о (сеоским) црквама у околини Сурчина, а потом је у поднаслову, у попису села, прво наведен управо Сурчин. Исто је и у тексту чланка, у коме се прво наводе подаци о црквама у Сурчину и одговарајући натписи.

И овај рад, као и онај о натписима у Фенеку, садржи бесмислено опширан уводни текст. С прилогом о Фенеку повезан је и тиме што су из његовог уводног дела прештампана читава поглавља. И то углавном она за која је показано да представљају плагијате. Нека су и проширена даљим плагирањем истог извора. Поглавље „Манастир Фенек и Доњи Срем улазе у састав Војне границе”, које је у целости сачињено из дословно преписаних одељака расправе Славка Гавриловића, „О насељавању српске милиције и Климената у Срему 1737–1739”, *Историјски часопис* 9–10 (1959), 249–258, овде се објављује под насловом „Доњи Срем улази у састав Војне границе” и допуњава даљим плагирањем наведеног Гавриловићевог рада. У то поглавље је унето и приповедање, такође плагирано, о Карађорђевој боравку у Фенеку.

И у посебном делу, о појединим насељима и њиховим црквама, с издањима натписа, плагирање се наставља. Подаци о насељима и историји појединих цркава преписани су углавном дословно из литературе која се наводи у напоменама. Архитектонске описе цркава, описе иконостаса, богослужбених предмета, надгробних плоча аутор је преписао из књиге Б. Вујовића, *Црквени сѝоменици на ѝодручју града Београда*, књ. 2, Шире подручје града, Београд 1973. За пример навешћу да је опис сурчинске Св. Петке (стр. 58–59) „позајмљен” (с напоменама) од Б. Вујовића, *Црквени сѝоменици*, 329–332. Нема потребе у појединостима оцењивати издања натписа у овим црквама, јер су готово у свему приређена „на подобије” онима из манастира Фенек. И овде је књига Б. Вујовића била издашан извор. Довољно је указати на натписе на иконама у цркви Св. Јована у Петровчићу (стр. 81–82), који су пресликани из Вујовићеве књиге (стр. 232–233).

Општи је утисак да су пратећи текстови, који са самим натписима немају непосредне везе, несразмерно обимни. Од преко 40 страница текста с илустрацијама, на само издање натписа, описе предмета на којима се налазе и (углавном) нејасне и нечитке снимке (само за неке натписе), одлази једва

10 страна, тј. четвртина обима. А сви су ти натписи већ били издати. Колико бесмислено утрошене хартије и мастила?

Небојша Ђокић, „Манастир Раковица”, *Низ* 2, 87–105.

И за овај прилог, у коме је испричана историја манастира и издати текстови надгробних натписа из манастирске порте, с углавном нејасним снимцима, поменути књига Бранка Вујовића била је непресушно врело (стр. 257–282), тим пре што је он већ издао све те натписе. Не треба посебно наглашавати да су описи споменика дословно преписани одатле.

ПРАВИЛА СУ ТУ ДА СЕ КРШЕ ИЛИ КАКО СУ АУТОРИ ПРЕВИДЕЛИ УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Из подробно анализираних чланака С. Мишића и Н. Ђокића (самосталних или коауторских) види се да су они показали изразиту недисциплину у односу на уређивачке смернице, а да не помињем неумерено плагирање. И готово сви остали прилози, у целини или важним појединостима, својим одликама, садржином и резултатима, огрешили су се о уређивачку концепцију и правила издавања натписа и записа који су најављени и прописани у уводном слову и *Упутству за ауторе*. Ево примера, разврстаних према неким од прокламованих начела.

ТРЕБА ДА СЕ ОБЈАВЉУЈУ НЕОБЈАВЉЕНИ НАТПИСИ (И ЗАПИСИ)

Преко 90% натписа (и сви записи) већ су били објављени, неки и више пута. Велика већина старијих издања је, у погледу исправне транскрипције текста натписа, поуздана и сигурна за научни рад, без обзира на то што читању текста није била приложена фотографија и/или калк. Као што је већ наглашено, недостатак фотографије ни на који начин не умањује квалитет издања, а управо на указаним примерима у прилозима Н. Ђокића види се да снимци у боји најчешће служе само за украс, а заузимају драгоцен простор.

Аутоплагијати

Поновно (и непотребно) објављивање натписа тиме постаје само себи сврха, а то је посебно изражено у прилозима који се могу вредновати као аутоплагијати.

1. Гордана Гаврић, „Два старосрпска натписа на чашама из Манастирка и Јошја”, *Низ* 1, 29–33.

Натпис с плакете из манастира Манастирак већ је издат, с фотографијом, у чланку Гордане Тошић,¹¹ „Манастир Манастирак – прилог проучавању”, *Манастир Каленић : У сусрет шестом стогодишњици*, Београд – Крагујевац 2009, 149–153 и сл. 4. Коментар уз натпис преузет је, у скраћеном и делимично (углавном стилски) измењеном виду из цитираног чланка. Оба натписа, овај из Манастирка и други са чаше из Јошја објављени су са снимцима и

¹¹ У питању је иста ауторка.

калком овог другог у прилогу Гордане Тошић и Душана Рашковића, „*Ἀρχή-τέχνη – археологија*”, *Драгослав Срејовић и уметности* (Зборник радова са научног скупа), Крагујевац 2008, 223–226.

2. Оливера Думић, „Стари натписи из Миљковог манастира”, *Низ* 1, 97–107.

Уводно излагање о историји манастира, непотребно екстензивно, (стр. 97–102) сачињено је тако што су из далеко обимнијег текста, објављеног у монографији О. Думић, Н. Ђокић, *Просуо се бисер крај Мораве – Миљков манастир*, Крушевац 2006, преузимани без измена читави пасуси с напоменама или поједини одељци и реченице. У истој књизи објављени су већ сви натписи или дати у преводу на савремени српски.

3. Дејан Радичевић, Дејан Јечменица, „Натпис на рудничком типару кнеза Лазара”, *Низ* 2, 9–19.

Натпис је већ објављен у: Дејан Радичевић, Ана Цицковић, „Типар кнеза Лазара са Рудника”, *Стигарица* 66 (2016), 161–171. Први део расправе, са снимцима локалитета, типара, калком и натписом преузет је из тог рада.

4. Дејан Радичевић, Владан Миливојевић, „Надгробни споменик Јована Спахије са локалитета Ђурине ћелије на Руднику”, *Низ* 2, 35–41.

Објављен снимак и читање натписа, без коментара, у: Д. Радичевић, В. Миливојевић, Д. Црнчевић, „Ђурине ћелије на Руднику: Прелиминарни резултати археолошких истраживања у 2014. и 2015. години”, *Гласник САД* 31 (2015), 250.

5. Владимир Кривошејев, „Памјатник Јована Хаџића, сина Хаџи Руви-ма Нешковића и поочима Јована Кујунџића”, *Низ* 3, 29–32.

Читање натписа с кратким коментаром: В. Кривошејев, „Памјатник Јована Хаџића”, *Ревивија Колубара* 31, Ваљево 1996, 23.

Нова-стара издања

Подједнако је беспотребно трошење простора и за издавање оних натписа који су већ били критички издати, с калком и/или фотографијом:

1. Гордан Бојковић, „Натписи у Тршкој цркви”, *Низ* 1, 35–40.

Преузети су калкови Живојина Андрејића, „Урезани натписи и угребани записи на каменим фасадама Богородичине цркве у Тргу код Жагубице”, *Митолошки зборник* 30 (2013), 228–230, и на основу њих су дата читања текста натписа, а потпуно занемарена она која су објављена у књизи Милке Чанак-Медић, *Архитектура друге половине XIII века*, I, Београд 2006, 178–180 и сл. 111–114. Изгледа, међутим, да су нека решења преузета из издања у чланку М. Чанак-Медић, „Ексонартекс цркве Светог Николе у Тргу код Жагубице”, *Саопштења* 29 (1997), 69–80. У сваком случају, ни на почетку прилога нити уз појединачне натписе није наведен попис претходних издања. Изостављен је и податак да је рад Ж. Андрејића, под истим насловом, али без калкова, прештампан у часопису *Саборности* 8 (2014), 117–128. Имајући у виду наведене податке, тешко је прихватити ауторово запажање да „натписима на цркви није поклоњена већа пажња до сада”. Пре би се рекло да сам аутор није поклатио већу пажњу научним радовима у којима су натписи са цркве у Тргу публиковани.

Иако *Уџуџсџво за ауџоре* заповеда да снимци буду обавезно у боји, Бојковић је приложио нечитке црно-беле снимке. Штавише, црно-бели снимци у књизи М. Чанак-Медић неупоредиво су квалитетнији и оштрији. Уз текстове појединачних натписа аутор не даје разлике читања у односу на старија издања, а када се и осврће на своје претходнике, то је сасвим неодређено: „М. Чанак-Медић [...] даје другачије тумачење овог натписа” или „Ж. Андрејић [...] натпис чита на свој начин и доноси и калк”. Најзад, у нескладу с насловом, нису објављени текстови свих натписа са зидног платна цркве. Недостају, рецимо, натписи Војшана Калуђеровића и његовог брата Уроша, које, такође с калковима, доноси М. Чанак-Медић, *Архиџекџура друџе џоловине XIII века*, 1, 179–180, као и више угребаних натписа, судећи према чланку Ж. Андрејића.

2. Гордан Бојковић, „Двојезични натпис у Витовници”, *Низ* 3, 9–12.

И у свом другом прилогу, Бојковић се одлучио за натпис, небројено пута издаван и коментарисан. Тог пописа издања, који довољно говори о излишности још једног, у овом прилогу нема, осим података о онима Ђурђа Бошковића и Гордане Томовић: 1) М. Ризнић, „Манастир Витовница”, *Сџа-ринар* 5 (1888), 11; 2) Љ. Стојановић, *Сџари срџски заџиси и наџџиси*, 1, бр. 8; 3) Ђ. Бошковић, „Средњовековни споменици североисточне Србије”, *Сџа-ринар* 1 (1950), 185–186; 4) Г. Томовић, *Морфолоџија џириличких наџџиса на Балкану*, Београд 1974, бр. 12; 5) *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, edd. R. Mihaljčić, L. Steindorff, Wiesbaden 1982, № 175; 6) Б. Чигоја, *Наџсџариџи срџски џирилски наџџиси : (џрафија, ориџоџрафија и језик)*, Београд 1994, 31–32 (и поновљена издања 1995, 1998, 2003, 2008. и 2014); 7) Б. Кнежевић, „Плоча са двојезичним натписом из 1218. године у Витовници”, *Саоџџџења* 29 (1997), 47–50 (калк); 8) Р. Михалчић, „Имена на камену”, *Изворна вредносџ сџаре срџске џрађе*, Сабрана дела V, Београд 2001, 292–293.

Колор снимак натписа, осим што лепо изгледа, не доноси ништа ново у читању, а тежиште коментара – убикација цркве апостола Јакова и Петра – будући да је греда с натписом секундарно узидана као надвратник у Витовничкој цркви, могло је послужити као основа за историографски оглед у неком од историјских гласила.

3. Владета Петровић, „Ктиторски натпис из цркве Светог Мине у Штави”, *Низ* 3, 17–21.

Натпис је до сада издаван пет пута, али за разлику од других аутора који објављују већ познате натписе, Петровић је прештампао сва претходна издања, од којих нека доносе читање текста из времена када је натписно поље било читљиво у целисти. Приликом прештампавања старих издања и новог читања, код уношења текста старом џирилицом дошло је до техничке грешке, па су поједина слова замењена: ц ум. х (дџа ум. д(оу)ха; црам ум. храм); њ ум. ш (пописџе ум. пописџе); х ум. ђ (поспџџениџмџ ум. поспџџениџмџ); Ч ум. џ и ј ум. џ (арџЧџџџскоупџ ум. архџџџџскоупџ). Ова техничка грешка учинила је практично неупотребљивим не само прештампана старија издања, већ и ауторово. Додуше, то и није велики губитак јер се заиста не види сврха поновног приређивања текста овог натписа. Он је већ квалитетно и у целисти издат, а овде се даје само онај његов део који је данас

видљив. Нема нових сазнања о личностима патријарха Пајсија и митрополита грачаничког Силвестра, који се у натпису помињу, и с тиме у вези покушаја ближег датирања. Све што је о њима у коментару саопштено већ постоји у литератури. Цео овај „подухват” утолико је мање разумљив када се зна да је исти аутор у првој свесви *Низ*-а објавио два непозната натписа на камену уграђеном у западни зид Цркве Св. Мине. Нема научног оправдања да се натписи са исте цркве одвајају у засебне чланке.

Ни код објављивања записа није било више среће за читаоце:

4. Владимир Алексић, „Српски деспот, монах Доротеј – великосхимник Јован Каливит”, *Низ* 1, 131–139.

Запис из Берлинске библиотеке више пута је објављен, још од последње деценије 19. века. Ново издање не доноси ново читање. Заправо, највећи део прилога запрема расправа о томе да ли се деспот и монах Јован Каливит из записа може поистоветити с деспотом Јованом Оливером.

5. Владимир Алексић, „Запис попа Младена у тетрајеванђељу из 1389 (тако!) године”, *Низ* 2, 139–141.

И овај запис је више пута објављиван и добро познат. Нема разлога за још једно издање, тим пре што су претходна издања без грешака. Сам аутор у кратком и празном коментару, на почетку констатује да је „историјска вредност записа незнатна”. Зар је од толиких записа требало да буде поново издат управо један од оних без историјске вредности?

СТРУЧЊАЦИ ТРЕБА ДА ПРИРЕЂУЈУ КРИТИЧКА ИЗДАЊА НАТПИСА И ЗАПИСА (УКЉУЧУЈУЋИ И ОНЕ КОЈИ НСУ ДОБРО РАШЧИТАНИ У ПРЕТХОДНИМ ИЗДАЊИМА)

Ова програмска начела требало би да значе да су аутори, на првом месту, стручњаци за српскословенски језик, његов правопис и граматiku, да су стручни у ћириличној палеографији и читању епиграфских споменика, да одлично познају едициону праксу и историју раздобља из којег потичу натписи или записи које објављују и коментаришу.

Непознавање српскословенског језика и ћирилице палеографије

На неке почетничке грешке, које указују на непознавање српскословенског језика и ћирилице палеографије на елементарном нивоу, већ сам указао приликом анализе прилога Мишића и Фостикове, а овде прибравим још неколико примера. Они се углавном односе на непознавање ћириличких скраћеница, основних правописних правила и морфологије.

1. Гордан Бојковић, „Натписи у Тршкој цркви”, *Низ* 1, 35–40.

Натписи уклесани у камену, изведени стилизованим словним облицима у лигатурама, показали су се као претежак задатак за Бојковића. У натпису Ивана, 1382/83 (стр. 37) скраћеница „лѣ” разрешена је као „лѣтъ”, а треба „лѣто” (вѣ лѣто); глагол треба да буде у 3. лицу једине (а се писа), а не у 1. лицу (а се писах) – слово „х” не може се уочити. Текст натписа о подизању припрате, из 1429/30 (стр. 38) просто кипти од грешака, а нека решења су, рекло би се, преузета из издања М. Чанак-Медић, „Ексонартекс цркве Светог Николе у Тргу код Жагубице”, *Саопштења* 29 (1997), 79. Скраћена реч „дѣи”

у изразу „въ дѣни”, изведена је, према обичајима лигатурног писања, тако да десни усправни потез слова „н” чини истовремено леви усправни потез слова „и”, а десни усправни потез слова „и” чини истовремено усправни потез слова „б”, којим почиње наредна реч „благочестиваго”. Бојковић је ту лигатуру разрешио у лику „въ д(а)н(е)”, а треба „въ д(ѣ)ни”. Име деспота Ђурђа, у генитиву, написано је тако да ножица слова „Г” чини и први део лигатурног слова „ю”, те се чита „Гјурга”, а не „Горга”; скраћеница „лѣт” поново је разрешена као „лѣтъ”; словне цифре за годину прочитане су „С Ч Л А”, а треба „С Ц Л И”; нејасан одељак у коме се може распознати словни низ „поишебгоє”, Бојковић је разрешио ликом „поншеб г(ос)п(один)є”. Такво читање очигледно се ослања на првобитно, дословно читање у цитираном раду М. Чанак-Медић: „поишеб гоє”. Међутим, њено читање пренето је фонтом који подражава средњовековне облике слова, а свакоме ко имало зна ћирилску палеографију позната је чињеница да је облик слова „и” у средњовековној ћирилици био више налик данашњем облику ћириличног слова „н”. Тако је у Бојковићевом читању „поишеб” испало „поншеб”. Према тумачењу овог дела натписа Гордане Томовић, које преноси М. Чанак-Медић у књизи из 2006, он би могао да гласи „по(п)ише Б(о)гоє”. Фиктивну скраћеницу „пѣпа” (попа), Бојковић је разрешио „п(рото)попа” иако у основном реду нема секвенце од три слова „п”.

2. Небојша Мићић, „Надгробни натпис у Борини из 1697. године”, *Низ* 1, 91–96.

Непознавање палеографске терминологије: „Текст почиње годином записаном ћириличним ознакама, што се јасно препознаје по надвученој црти (тилту).” Дијакритички знак (надметнута црта) којим се обележавају скраћења или словне цифре назива се „титла”, а „тилт” спада, између осталог, у терминологију играча флипера.

3. Владимир Алексић, „Српски деспот, монах Доротеј – великосхимник Јован Каливит”, *Низ* 1, 131–139.

Аутор не препознаје и не бележи у читању текста пајерак; м[о]нишѣскааго ум. мнишѣскааго; д(у)ха ум. д(оу)ха; н(и)нѣ ум. н(ы)нѣ.

4. Владимир Кривошејев, „Памјатник Јована Хаџића, сина Хаџи Рувима Нешковића и поочима Јована Кујунџића”, *Низ* 3, 29–32.

Натпис није дат у оригиналној ортографији већ језички осавремењеним текстом. При томе, аутор није правилно прочитао неке речи или није умео да повеже њихов лик с морфологијом и значењем:

Источна страна, 2. и 3. ред: „благо(???)” уместо „благодѣю” – „Живи вѣчно / славни благо/дѣю” (у првом издању, *Ревизија Колубара* 31, 1996, стр. 23: „благодѣју”); 8. и 9. ред: „благородна” ум. „благодарна” (у првом издању читање је исправно).

Јужна страна, 2. ред: „аван(???)” ум. „аван” (чита се јаван) – „Кои свету нек є аван <сведокъ”.

Западна страна, 1. и 2. ред: „у труђен” ум. „утруђенъ” (у значењу уморан од труда, рада) – „Гди се у/труђенъ / одмарао”.

Почеци редова текста на јужној страни споменика су оштећени, али заградама није обележена реконструкција недостајућих слова, нити су она

увек правилно реконструисана: „*ѿиѿа је је (тако!) милосѿи, ѿиѿа је благодарносѿи*”. ум. „шта є ми/л/ост. шта /л/и благо/дарност”.

5. Игор Стаменовић, „Два ктиторска натписа из Горњег Понишавља”, *Низ* 3, 33–34.

Натпис из манастира Планинице код Пирота: д(у)ха / д(у)ховника ум. д(оу)ха / д(оу)ховника; с(и)на ум. с(ы)на; св(е)т(а)го ум. с(ве)т(а)го; Николаева поче се ум. Николае вапоче се; л(е)тѣ ум. лѣт(о).

6. Марија Копривица, „Записи и печати хвостанских митрополита у рукописној књизи дечанских хрисовуља”, *Низ* 3, 46–52.

Запис 2: б(о)жои ум. б(о)жиєи; вѣд(е)мо ум. вѣдом(о); не беже вѣзелѣ ум. не бе же вѣзелѣ; хверениѿ ради ум. хвѣрениѿ радѣ итд;

Запис 3: хрисовули ум. хрисоволи; клатва ум. клетва;

Запис 4: клатва ум. клетва.

Непознавање историјских чињеница и ненаучно излагање

1. Гордан Бојковић, „Натписи у Тршкој цркви”, *Низ* 1, 35–40.

Текст је писан наивним стилем, без праве научне аргументације. Ево неколико примера исказа који **не би требало** да одликују научне радове: „Црква и трг су настали много пре турске окупације”; „топонимија [...] која се губи због одсељавања староседелачког становништва и доласка неких других популација”; „...да је трг Госпођинци настао на саобраћајном центру Хомоља”; „Зато и не чуди што је живот тог трга заузео обе обале Млаве”; „Црква је здање [...] рађено у складу са обичајима свог доба за такве цркве”; „на основу [...] вредности израде цркве”; „трг Госпођинци [...] био центар ширег краја, што је израда цркве само потврдила” итд.

2. Небојша Ђокић, Николина Бабић, „Стари натписи у манастиру Фенек”, *Низ* 1, 47–89.

Неумерен исказ: „Ако је у некој светој кући божјој – манастиру – оличен добар део историје српског народа, то је оличен у њему, јер историја манастира Фенека уједно је и добар део историје нашег народа у овом крају Срема.”

Аутори тврде да се у Фенеку налазило средиште култа св. Петке у Деспотовини. Чињеница је, међутим, да Фенек није улазио у границе државе српских деспота у 15. веку, а мошти св. Петке чувале су се до 1521. у Београду, и то управо у цркви посвећеној овој светици, у Доњем Граду.

3. Небојша Мићић, „Надгробни натпис у Борини из 1697. године”, *Низ* 1, 91–96.

За историју Србије у 17. и 18. веку „понешто је могуће пронаћи у аустроугарским изворима”. Да ли данас икоме ко се бави историјом треба наглашавати да се о Аустро-угарској може говорити тек од 1867?

Аутор, без много оклевања, тврди да писани споменик којим се бави долази „из времена опште неписмености”, што је прејак израз чак и за несрећне прилике у којима су Срби живели на прелому 17. и 18. века.

Име у натпису, од којег се виде само последња четири слова – „рила” – аутор реконструира у лику „кирила”, иако су могла доћи у обзир и друга имена, и на основу те претпоставке изводи закључке о пореклу становништва тог краја са много домишљања и неутемељених генеалошких комбинација.

Такође је неозбиљно заснивање претпоставке да је „Кирило” био писмен (и можда управо он укlesaо натпис) на лику његовог презимена, несигурног читања – „Списић”.

4. Драган Николић, Небојша Ђокић, „Неколико натписа из Доње Ресаве”, *Низ* 1, 109–124.

Недостатак формалног образовања историчара види се из непостојања методологије, неорганизоване структуре рада, наивне аргументације, која обухвата и приповедања локалних стараца. У питању су мало важни натписи из 19. века, већ обрађивани у литератури. Већи део текста чине подаци из биографије Милосава Здравковића Ресавца, ктитора Старе цркве у Гложану.

5. Гордан Бојковић, „Двојезични натпис у Витовници”, *Низ* 3, 9–12.

За цркву ман. Витовнице каже се: „Трихонкалне је основе”, уместо триконхалне или тролисне.

Јединствену појаву двојезичног, словенског и јерменског ктиторског натписа Бојковић објашњава на следећи начин. Чињеница да је ктитор Цркве апостола Јакова и Петра, чији је надвратник с ктиторским натписом из 1218. секундарно уграђен у витовничку цркву, био Јерменин објашњава варијанту на јерменском језику. Бојковић сматра да је ктитор дао да се испише натпис и на српском језику, „доминантном језику међу хришћанима тог краја”, тј, Браничева, у време када су се о њега отимале Угарска и Бугарска. Другим речима, аутору натпис из Витовнице из 1218. године служи као неспорни доказ да су Срби били „доминантна етничка групација” у Браничеву у то време. Међутим, не треба бити филолог да би се закључило да натпис није написан српском, већ бугарском редакцијом старословенског, уз употребу назала типичних за бугарски правопис (имж, сиж, памать). Аутор доследно говори о српском натпису, иако је јасно да је реч о тексту писаном бугарском редакцијом.

6. Марија Копривица, „Записи и печати хвостанских митрополита у рукописној књизи дечанских хрисовуља”, *Низ* 3, 46–52.

Ауторка погрешно претпоставља: „...могуће је да су ово једини сачувани печати српских архијереја средњег века”. Напротив, сачувано је неколико архиепископских и патријарашких печата (Д. Синдик, „Печати поглавара Српске православне цркве у средњем веку”, *Сћаљивање мошћију Свѣтоѡа Саве 1594–1994*, Београд 1997, 217–221); сачуван је и печат смедеревског митрополита Саватија, који је употребио његов наследник Атанасије на уговору Јована Хуњадија и деспота Ђурђа Бранковића из 1451 (Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009, 340) итд.

Копривица наводи податак да ни Марија Јанковић, у монографији о епархијама Српске цркве у средњем веку, ни Драгана Јањић, „Подаци за историју Хвостанске епархије”, *Бацићина* 26 (2009), 183–194, не користе податке о хвостанским митрополитима из ових записа. Рад Јањићеве је прегледни чланак, који говори о територији Хвосна и црквеној историји те земље до 13. века. М. Јанковић пак није користила ове записе јер се ограничава на податке о епархијама и њиховим архијерејима до краја 15. века, а претпоставка Копривице да су записи из прве половине тог века свакако нема упориште у њиховим палеографским одликама.

Копривица се бави питањем лакуна на крају рукописне књиге и могућношћу да је неколико последњих листова погрешно увезано, иако је реконструкција првобитног састава рукописа и редоследа листова објављена у чланку Ђ. Бубала, „Два прилога о Дечанским хрисовуљама 2. О првобитном обиму и саставу треће Дечанске хрисовуље”, *ССА* 6 (2007), 226–230.

За тврдњу да су записи „својеручно уписани од самих митрополита” нема доказа.

ГРАЂА 19. ВЕКА БИЋЕ ОБЈАВЉИВАНА САМО АКО ДОНОСИ „НЕПОЗНАТЕ ПОДАТКЕ О ИСТОРИЈСКИМ ЛИЧНОСТИМА И ДОГАЂАЈИМА”

Не само да натписи из 19. века не садрже податке о историјским личностима и догађајима, већ, објављени појединачно, немају значаја ни за етнолошка, филолошка или истраживања локалне историје. Заветни крстови или они с именима локалних житеља могли би се користити као извор, рецимо, у истраживањима која би обрађивала одређену врсту натписа, или њихове језичке одлике или као прилог познавању фунерарне праксе и симболике у Срба у 19. веку, и то на одређеној територији. Али за такву врсту истраживања прикупљени материјал морао би бити репрезентативан, и по броју и по врсти и по просторној заступљености. Овако смо добили бескорисне фрагменте. Чак и као извору за локалну историју тешко је, рецимо, наћи вредност у натпису на којем пише „Мирча, Гога”.

1. Игор Стаменовић, Владан Станковић, „Надгробни споменици из Понишавља”, *НУЗ* 1, 125–128.

Неколико натписа са крстова на сеоским гробљима из краја 18. и из 19. века с именима, која немају значаја чак ни за локалну историју јер нису ближе одређена породичним именом. Један натпис из 1911. Нема помена историјских личности и догађаја.

2. Димитър В. Атанасов, „Три възрожденски надписа от църквата ‘Успение на Света Богородица’ в Суковския манастир”, *НУЗ* 2, 107–111.

3. Игор Стаменовић, „Натписи из манастира Суково”, *НУЗ* 2, 113–116.

Натписи из манастира Суково крај Пирота, чија је црква подигнута и живописана у 19. веку, без помена историјских личности или с подацима који су већ познати у прегледима историје манастира.

4. Небојша Мићић, „Натписи са гробља на Гају у селу Брасини”, *НУЗ* 2, 117–128.

Садржина натписа има релативног значаја само за локалну историју. Нема помена историјских личности и догађаја.

5. Игор Стаменовић, „Два посветна крста из пиротског насеља Нова Мала”, *НУЗ* 2, 135–136.

Без икаквог историјског, историјскојезичког или уметничког значаја.

6. Анђела Тасић, „Натпис из цркве Св. Великомученика Пропокопија у Големом Селу код Враћа”, *НУЗ*, 3, 35.

Натпис о подизању сеоске цркве 1878. Има релативног значаја само за локалну историју.

7. Анђела Тасић, „Натпис из манастира Ваведења Пресвете Богородице у Палји”, *НУЗ* 3, 36.

Натпис из 1893. о приложницима у једној сеоској цркви код Сурдулице. Попис приложника наведених по личним именима. Има релативног значаја само за локалну историју.

8. Никола Цветковић, „Заветни крст из села Островица – Нишка Бања”, *Низ* 3, 37–38.

Заветни крст у порти сеоске цркве с именима локалних житеља из 1818. Нема историјског значаја. Уз то, коментар је потпуно ирелевантан за ту врсту натписа јер говори о развоју монаштва и духовног живота у Сићевачкој клисури од времена доласка Турака. Бројне захвалнице аутора у потпуној су несразмери са значајем текста натписа и самог чланка и делују неукусно.

9. Милица Божић, „Заветни крст из села Штрбац, општина Књажевац”, *Низ* 3, 39–40.

10. Ива Костадиновић, „Заветни крстови из села Мокра код Беле Паланке”, *Низ* 3, 41–42.

Још три примера као и претходни. Из 1866, 1883. и 1898. год., немају историјски значај.

НАТПИСИ ЋЕ СЕ ОБЈАВЉИВАТИ „ПО СТРОГО УТВРЂЕНИМ ПРАВИЛИМА”
(која су побројана и беспоговорно наметнута у *Ујуйсџиву за ауџоре*)

Техничке грешке и непоштовање *Ујуйсџива за ауџоре*

Прилози кипте од техничких грешака, за које, као што показује прво-наведени пример, аутори не носе увек одговорност. Део одговорности свакако пада на секретаре Редакције, који су се мењали са сваком новом свеском. Такође, редовно се срећу случајеви непридржавања уређивачких упутстава.

Уосталом, све три свеске часописа остављају утисак немара и недостатка уредничке бриге. Словне и правописне грешке не могу се заобићи. За лектуру и коректуру била је задужена Виолета Михајловић, али, судећи према правописном и стилском нередом, није савесно приступила своме послу, не зна да га ради или су јој мерила толико ниска да се интервенције и не запажају.

1. Владан Миливојевић, „Надгробни споменик браће Живчић из Врбнице код Аранђеловца”, *Низ* 1, 9–19.

Иако је у наслову и тексту рада аутор доследно наводио место налаза споменика у лику *Врбница*, у прегледу садржаја, и у легендама испод илустрација то је место преименовано у *Врбница*.

2. Гордана Гаврић, „Два старосрпска натписа на чашама из Манастирка и Јошја”, *Низ* 1, 29–33.

Текст натписа није штампан фонтом *Храм Сџуденица*.

3. Гордан Бојковић, „Натписи у Тршкој цркви”, *Низ* 1, 35–40.

Научни апарат је неуредан, не наводе се бројеви страна (што наводи на помисао да такви радови нису ни коришћени), радови се не цитирају према правилима у *Ујуйсџиву за ауџоре*.

4. Драган Николић, Небојша Ђокић, „Неколико натписа из Доње Ресаве”, *Низ* 1, 109–124.

Фотографије су малих димензија и не могу се читати натписи на њима.

5. Небојша Мићић, „Средњовековни натпис из Зворника са поменом имена града”, *Низ* 2, 21–33.

Нејасна фотографија натписног поља. Текст натписа штампан модерном ћирилицом.

6. Небојша Мићић, „Натписи са гробља на Гају у селу Брасини”, *Низ* 2, 117–128.

Нема читања натписа Нинка Лазаревића, најстаријег споменика с натписом из 19. века на гробљу, само нејасна фотографија и калк.

7. Владета Петровић, „Ктиторски натпис из цркве Светог Мине у Штави”, *Низ* 3, 17–21.

Потпуно нечитак снимак натписа.

8. Небојша Мићић, „Надгробни натписи у порти Маркове цркве у Ужицу”, *Низ* 3, 22–28.

Од осам натписа с надгробних споменика из 19. века, само за два најстарија дат је коментар; за остале натписе текст и снимци неједнаког квалитета и угла снимања. У издању Натписа 4 недостаје текст са задње стране споменика.

9. Игор Стаменовић, „Два ктиторска натписа из Горњег Понишавља”, *Низ* 3, 33–34.

Натпис из цркве Св. Илије у селу Сопот нечитљив на снимку.

10. Никола Цветковић, „Заветни крст из села Островица – Нишка Бања”, *Низ* 3, 37–38.

Приликом транскрипције текста натписа усправне линије којима се обележава почетак новог реда оригинала рашчитане су као мало слово „ђ”, а „троного т”, није дато у верзалу, као текст натписа, већ у куренту.

11. Марија Копривица, „Записи и печати хвостанских митрополита у рукописној књизи дечанских хрисовуља”, *Низ* 3, 46–52.

Бројне словне и правописне грешке: „исчитан”, „пречатних престенова”, „митополитских”, „хронаилошки”, „центалном”, „постојање записе”; „Дечани као једна од најважнијих српских краљевских манастира [...], те су прва [тј. права] хвостанских епископа и касније миртополита”, „скакао” ум. свакако, „докумети” итд.

Техничке грешке у репродукцији текста: Запис 1: апостроф уместо „ы”; ђ ум. |.

Аутори нису поштовали упутства за употребу заграда у репродукцији текста

Угласте заграде [] (или, како се каже у *Уџуџисџу за ауџоре*, четвртасте заграде) предвиђене су за разрешавање скраћеница без титле, а користе се за обележавање реконструкција уништеног текста (уместо стреластих заграда) у прилозима В. Миловојевића и Н. Мићића у 1. свесци и Г. Бојковића, С. Мишића, В. Петровића и Н. Мићића у 3. свесци.

Обле заграде () (или, како се каже у *Уџуџисџу за ауџоре*, округле заграде) предвиђене су за разрешавање скраћеница с титлом, а користе се за разрешавање скраћеница без титле (уместо угластих заграда) у прилогу Д. Радичевића и В. Миловојевића у 2. свесци.

Скраћенице уопште нису разрешене у прилозима Д. Николића и Н. Ђокића у 1. свесци и Н. Ђокића у 3. свесци.

РЕЗИМЕ НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Резимеи на енглеском, у све три свеске без изузетака, незаслужено носе тај назив, јер језик на који су преведени тешко да би познаваоци енглеског језика назвали тим именом. Рекло би се да је већина резимеа преведена помоћу интернет помагала Google translator, на шта указује, рецимо, појава да су технички термини и имена остали непреведени и у падежном облику српског предлошка:

У време Кочине крајине – In the time of Kochina borderland

Натпис са иконостаса цркве у Медвеђи – The superscript with ikonostasa church in Medvedi

Тршка црква – Trska church

Монах Доротеј – великосхимник Јован Калавит (**тако!**) – monk Dorotej – velikoshimnik Jovan Kalavit

Руднички типар – Rudnik's tipar

Јован спахија – Jovan spahija

Мирске цркве у околони (**тако!**) Сурчина – Mirska's churches near Surchin

Запис попа Младена у тетрајеванђељу из 1389 године – Scripture of pop Mladen in tetrajevangelje from 1389

Older scripture from pevnica of the St. George church

Такође постоје погрешни или дословни, али свакако бесмислени преводи:

кир (господин) Андра преведен је као Cyrus Andrew (Џајрус Ендру); ктитор живописа – the founder of the murals; одсецање палца – slicing of thumb; ктиторски натпис – ktitor superscript итд.

Чести су погрешни облици речи или непоштовање правописа:

Histriograpfy; leanguage; in the year 1218th; there are few theorys; Serbien text; earlier, in Pariz, wuth (*pro* with); изостављање одређеног члана испред имена манастира (monastery Fenek уместо the Fenek monastery или the monastery of Fenek); придев serbian уместо Serbian итд.

Све ове појединачне грешке довеле су у крајњем исходу до потпуно бесмислених исказа и реченица. Ево неколико драстичних примера:

Paleografska characteristic vrbičkog epitaph is in the form of letters, which is derived from letters of the two bars....

Options interpretations are not exhausted and can offer different solutions.

In this article processed one tombstone...

In addition, I monument is interesting in terms of morphologically...

Church in Gložan the endowment Milosav Zdravković Resavac so we as the third superscript gave notice on his tombstone in the churchyard in Svilajncu.

The church was built as nobleman's alongside palace, most certainly nobleman's – boarderlander's, who ruled over Lipovac fortress which is above the monastery.

[...] naobleman's family were buried in the church and it died off with the death of the eldest nobleman to whose wite died giving childbirth and four children

also died before that Vitomir who fought together with Crep Vukoslavac against the Turks in the battle of Dubravica in 1380. Year may be recognized in it.

Уз све наведено, неки резимеи имају наслов, а неки не; неки наслови резимеа се поклапају с онима у прегледу садржаја, а неки не. Резиме уз прилог В. Петровића, „Ктиторски натпис из цркве Светог Мине у Штави”, остао је на српском.

Читање ових резимеа, осим неверице, смеха и запањености, наводи и на питање која је њихова стварна сврха. Тешко да ће се наћи страни читалац, без обзира на то да ли му је енглески матерњи језик или не, који ће бити у стању да разуме смисао резимеа написаних оваквим језичким хибридом. То наводи на помисао да Редакцији и Издавачком савету није ни била намера да се обрати и страном читаоцу, већ да испуне пуку форму да би и у том елементу дали часопису у целини и појединачним прилозима привид научности.

МАЛО СТАТИСТИКЕ ЗА КРАЈ

Какав је квантитативни научни учинак новог часописа (у погледу нових научних резултата, нове грађе и удела стручњака међу ауторима прилога) најбоље ће показати неколико следећих статистичких података. За референтне вредности узмемо број прилога, број објављених натписа (и записа) и број сарадника.

Укупан број прилога у све три свеске је **35**, и то у сразмери (према свескама) 12 : 11 : 12.

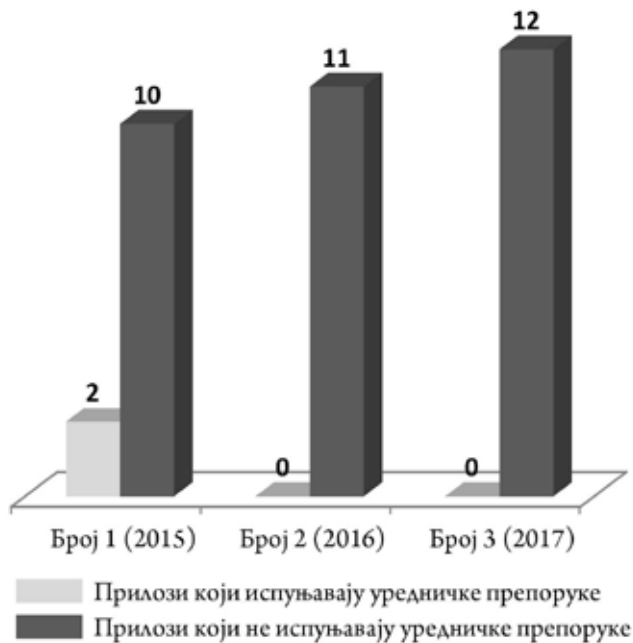
Укупан број објављених натписа (и записа) је **182**, и то у сразмери 75 : 81 : 26.

Укупан број сарадника (не рачунајући ауторе библиографије у 1. свесци и ауторе приказа) износи **23**.

Прилози који испуњавају уредничке препоруке

Само у свесци 1 радови Владана Миливојевића, „Надгробни споменик браће Живчић из Врбице код Аранђеловца”, стр. 9–19, и Владете Петровића, „Натпис на фасади цркве Светог Мине у Штави” (осим што је резиме остао на српском), стр. 41–46. То је 2 од 12 објављених прилога у тој свесци, односно 16,67%. Пошто у 2. и 3. свесци ниједан прилог не испуњава уредничке препоруке, то је, у односу на укупан број прилога у све три свеске, удео од **5,71%**.

Графикон 1. Квантитативни однос чланака који испуњавају и оних који не испуњавају уредничке препоруке¹²

СВЕСКА	ИСПУЊАВАЈУ ПРЕПОРУКЕ		НЕ ИСПУЊАВАЈУ ПРЕПОРУКЕ	
Број 1 (2015)	2	16,67%	10	83,33%
Број 2 (2016)	—	—	11	100%
Број 3 (2017)	—	—	12	100%
УКУПНО	2	5,71%	33	94,29%

Натписи који се први пут објављују (не рачунајући први пут објављене натписе из 19. века, који не доносе податке о историјским личностима и догађајима)

Св. 1 – два натписа у цитираним радовима Миливојевића и Петровића, односно **2,67%** од 75 објављених натписа (и записа) у тој свесци.

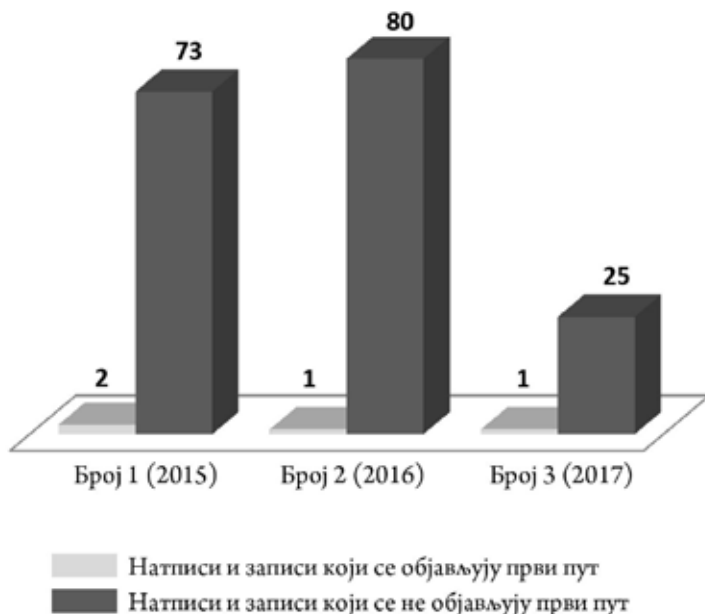
Св. 2 – један натпис у прилогу Небојше Мићића, „Средњовековни натпис из Зворника са поменом имена града”, стр. 21–33, односно **1,23%** од 81 објављеног натписа (и записа) у тој свесци.

Св. 3 – један натпис у прилогу Игора Стаменовића, „Два ктиторска натписа из Горњег Понишавља”, стр. 33–34, односно **3,85%** од 26 објављених натписа (и записа) у тој свесци.

То је укупно четири потпуно нова натписа, односно **2,20%** од 182 објављена у све три свеске. Та четири прилога заузимају 30 страна или **8,36%** од 359 страна, колико укупно запремају све три свеске.

¹² Аутор графикона: доц. др Небојша Шулетић.

Графикон 2. Удео натписа и записа који се објављују први пут

СВЕСКА	Укупан број објављених натписа и записа		Натписи и записи који су објављени први пут	
Број 1 (2015)	75	100%	2	2,67%
Број 2 (2016)	81	100%	1	1,23%
Број 3 (2017)	26	100%	1	3,85%
УКУПНО	182	100%	4	2,20%

Удео нестручних сарадника

Не може се доказати стручност код појединих сарадника. Уз њихова имена нема ни титула ни афилијације: У све три свеске има их укупно 11 (Небојша Ђокић, Николина Бабић, Небојша Мићић, Оливера Думић, Владан Станковић, Драган Николић, Игор Стаменовић, Анђела Тасић, Никола Цветковић, Милица Божић и Ива Костадиновић), од чега у 3. свесци чак четири студента историје Универзитета у Нишу. У односу на укупан број сарадника, тај број износи **47,83%**. Постотак је и већи ако се мери уделом њихових прилога по свескама. То на најбољи начин илуструје обим прилога Небојше Ђокића (самостално или коауторски) у прве две свеске. У 1. свесци тај удео износи 77 страна, односно 49,68% од 155 страна, а у 2. свесци 68 страна, односно 46,90% од 145 страна. У укупном обиму у прве две свеске ти радови учествују са **48,33%**, тј. заузимају готово половину укупног броја страна (145 од 300).

Дакле, имамо занемарљив проценат прилога чији аутори поштују концепцију часописа и уређивачке препоруке и занемарљив проценат потпуно нових извора, а забрињавајуће висок удео некомпетентних сарадника. Ове

три вредности показују на јасан и непосредан начин колико је низак научни ниво часописа (из перспективе квалитета прилога, удела стручњака и техничке припреме), за шта највећу одговорност носе чланови Издавачког савета, Редакције и рецензенти, који су с непојмљивим немаром приступили својим обавезама, без икаквог осећаја за научну и педагошку добит, за моралну и стручну одговорност коју носи њихов универзитетски положај.

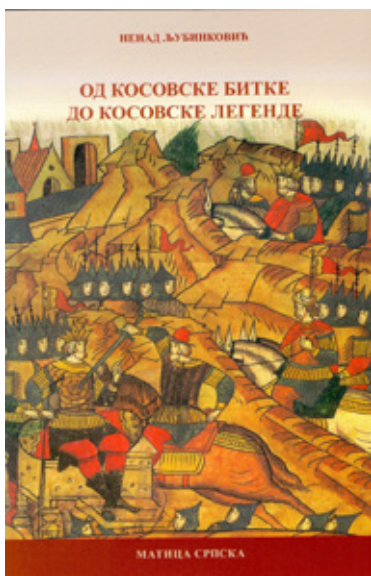
И НЕКОЛИКО ПРЕПОРУКА...

Сви примери наведени на претходним страницама (а ни изблиза није исцрпено све што три свеске часописа нуде), као и саопштени статистички подаци указују на то да научна заједница у Србији није добила нови часопис, већ управо његову супротност. Ако од њега може бити неке користи онда је то учење на негативном примеру – илустрација како не треба покретати и водити научно гласило и како не треба објављивати научне радове. Члановима Редакције и Издавачког савета, као и рецензентима и сарадницима часописа, препоручио бих да погледају монографију Андреаса Екснера, *Увод у објављивање научних публикација: преходна искуства, концепции и стилистике*, Центар за промоцију науке, Београд 2016, доступну у електронском издању на адреси: <http://nauka.cpn.rs>. Нека покушају да следе бар десети део тамо саопштених начела и правила па резултати неће изостати. Управи Филозофског факултета у Београду и његовом Центру за издавачку делатност препоручио бих пак да поведу више рачуна о томе шта се објављује с логом Факултета и да уведу независно и анонимно стручно вредновање публикација које издају запослени преко организационих јединица у његовом саставу, користећи или злоупотребљавајући научни углед и ауторитет установе у којој су запослени и која им је дала ту могућност. Универзитетски професори не треба никад да сметну с ума да својим делима и понашањем треба да представљају узор не само научницима и наставницима, већ и студентима и ђацима у школским клупама. Најзад, надлежном министарству препоручио бих да са неубудљиве декларативне строгости напокон пређе на озбиљну контролу трошења огромних буџетских средстава за финансирање квазинаучне продукције чија је једина сврха управо да та средства „оправда”. Из тог зачараног круга не може се изаћи док год припадници истих интересних група и квазинаучних назора и објављују и оцењују „научне” радове.

Један од чланова редакције, Владимир Алексић, написао је у 3. свесци на стр. 55 да „услед недовољне популаризације науке најновији резултати остају познати само уском кругу врхунских стручњака из малобројних научних установа, док је истовремено, широка јавност препуштена псеудо – и ненаучном штиву, које лако попуњава тако настали празан простор наносећи друштву велику штету”. Судећи по ономе што је наведено на претходним страницама, часопис *НАПИСИ И ЗАПИСИ* може се без оклевања сврстати у ту категорију штива, а нама остаје да се надамо да му ни широка ни академска јавност неће бити препуштена.

УЗБУДЉИВА ПРИПОВЕСТ О СЛОЈЕВИТОСТИМА
КОСОВСКИХ ЛЕГЕНДИ

(Ненад Љубинковић, *Од Косовске битке до косовске легенде*.
Матица српска, Нови Сад 2018, 182 стр.)

Навршило се скоро шест деценија откако је Ненад Љубинковић у *Гласнику Музеја Косова и Метохије* (V, 1959/60, 325–331) објавио свој први научни рад „Порекло мотива ношења одсечене главе после погубљења у једној шиптарској песми о косовском боју”. Затим је обелоданио низ, преко двадесетак, значајних студија о Косовском боју и о легенди која се испрела око тог средњовековног догађаја. У својој богатој научној каријери, Љубинковић је приредио и један број часописа *Расковник* који је објављен под насловом „Косово у памћењу и стваралаштву” (1989), а потом је уредио и један специјални тематски број *Задужбине*, листа Вукове задужбине, који је штампан у смутно ратно време (јун 1999) и био посвећен Косову и Метохији. Дакле, реч је о аутору који се посвећено, систематски, увек аргументовано и свеобу-

хватно бавио одјецима Косовског боја у историографији и документаристици, путописној литератури, успутним записима и узгредним спомињањима, европској књижевности и ликовној уметности, те и у усменом балканском и муслиманском народном стваралаштву, прозном и песничком. Нову књигу *Од Косовске битке до косовске легенде*, која је, како се наводи у Белешци о њеном настанку, имала заиста интересантан и дуг пут до читалаца, Љубинковић започиње готово аксиомским тврђењем да ниједан догађај није оставио толико дубоког трага у историјској свести српског народа. Поткрепљујући тврдњу и чувеним наводима Вука Караџића да је до Косова трајало једно доба, а да су након Косовске битке настала друга времена – Љубинковић тачно запажа да су помени из времена непосредно после битке били скромни и шкрти, а да је све више детаља настајало, с историјске дистанце, у наредним вековима. Тако су се тек крајем 15. и током 16. века, закључно са књигом Мавра Орбина *Краљевсјиво Словена* (1601), окупили готово сви елементи у једну узбудљиву причу о Косовском боју, а потом су се сучељавали и комбиновали према афинитетима, интересима, конфесијама, националностима и у складу са опсезима сазнања бројних информатора. Косовска битка је, према томе, како Љубинковић констатује, косовској легенди постала само полазиште и надахнуће. Оно на чему аутор, такође, инсистира јесте и чињеница да косовска легенда није једна нити јединствена, већ да је она плод сазнања, промишљања и домишљања, па и свесног кривотворења чињеница многих народа, најпре српског, па и осталих балканских народа, те турског, западноевропског и руског. То показује у којој је мери догађај из 1389. имао широког одјека и дугорочних последица не само по српски народ, већ и по развој догађаја у европској историји. Продор Турака на Балкан и расап српске државе, а

посебно успеси наследника Мурата I, онеспособљавали су западноевропско становништво и угрожавали су њихову безбедност. Отуда и знатан број географских удаљенијих извора, као и проширени интерес за Косовски бој и посебно за историју Турског царства. С друге стране, Љубинковић сматра да Запад није много интересовала Косовска битка, већ да су препричавања о њој имала особену поруку – да се Турци могу победити пошто је то и „лошијима” од њих пошло за руком, јер ни до дан-данас није разрешена дубиозна дилема о исходу битке. Према томе, разноврсну и интернационалну грађу Љубинковић је у првој целини рукописа поделио у два сегмента: „Хришћански извори и друга различна сведочанства о Косовској битки” и „Преглед турских извора о Косовском боју”. Свима овима мање-више добро знаним, па и мање познатим изворима, о којима је већ било доста речи у науци, Љубинковић је, по свом обичају, приступао другачије, сматрајући да је потребно „растурилити слику-слагалицу Косовске битке и наново је саставити”. Детаљнији преглед извора показао је да је у различитим временима и просторима трајала другачија приповест о истом догађају. Косовска легенда траје и код хришћана и код Турака. Међутим, она се још додатно усложњава, јер и код једних и код других постоји неколико косовских легенди. Стога је преглед и анализа хришћанских и турских легенди тема другог поглавља рукописа, уз наглашавање међусобних сличности, разлика и специфичности. Међу хришћанским издвајају се две легенде. Једна у жижи има кнеза Лазара и његово опредељење за царство небеско. Светачки култ српског војсковође у Косовској бици Љубинковић најпре везује за црквену и династичку легенду која је настајала и која се неговала у манастиру Раваници и у другим задужбинама чланова династије Лазаревић. После смрти сина деспота Стефана, култ Лазаревић је у извесном стању мировања, а доцније се, сматра Љубинковић, тек повратним руским утицајем обновио у завичају у 17. веку. На пример, илустративан је податак да се тек у руском летописном своду Лазар именује царем, а не кнезом нити деспотом као до тада. Љубинковић веома фреквентно подсећа и на чињеницу, која се најчешће превиића, да током Косовског боја војсковођа Лазар Хребелановић није био српски краљ нити кнез, већ да је он у манастиру Милешеви и лично присуствовао крунисању Твртка I за краља Србије.

Аутор указује и на обрасце и на везе библијског Христовог жртвовања са легендарним Лазаревићем опредељењем. Занимљиво је и то да турски и други путописци на попришту битке не бележе месне легенде о Лазару, него величају Милоша Кобилића (Обилића) и његов подвиг. Локална предања сведоче и о његовом светитељском култу јер, како записује Евлија Челебија, у планини је била подигнута црквица посвећена овом јунаку. Тематизују се и локална предања која чувају сећања на Милошеве скокове по каменовима на које је доскакао безуспешно бежећи од турске потере после убиства цара Мурата. Такође, издваја се и локална приповест о баби, хтонској савезници, која Турцима проказује Милоша. На терену, стога, и топоними чувају успомену на освету и кажњавање турске демонске помоћнице: Бабин мост, Бабин кук, Бабин чуку. Ова друга легенда је епска, витешка, ритерска. Успоредбе са француским епским јунаком Роланом, затим Тристаном, Дигенс Акритом и Светим Ђорђем, такође, указују и на познате интернационалне обликотворне моделе. Потом, мешањем становништва на Косову после Друге велике сеобе, косовска легенда биће обогаћена и новим садржајима. Подстакнут Чајкановићевим запажањем о сличности мотива између Милошевог постхумног ношења сопствене одсечене главе са Светим Денијем Париским, који је одсечену главу са Монмартра однео у Сен Дени, Љубинковић сматра да је култ Светог Денија дошао на Косово посредством Светог Јована Владимира, зетског краља, односно Шин Ђона, такође главногосца (кефалофорос), чији је култ био развијен у Драчу и Елбасану у Албанији. Миграцијама Албанаца на Косово они су пренели и његов култ који се стопио са предањем староседелачког становништва. Љубинковић прати и најстарији помен о мотиву „шатора” који се у турском извору појављује у функцији скривања Муратове смрти, што ће касније ући у легенду – као убиство у шатору, опет у виду интервенција турских хроничара, јер им је више одговарало да се султанова смрт представи изван бојног поља, као последица грешке и лукавства или подлости противника. Мотиву Милошевог стајања ногом „заврат” или „под грло” Муратове, аутор даје и сажет историјат. Овај стари источњачки обичај преузели су римски цареви, па је затим обликован и у Византији, као и у хришћанској интерпретацији Исусовог силаска у Хад и у представама о Светом Ђорђу.

Алузија на тријумф гажења непријатеља налази се и у натпису на мраморном стубу – симболично место где је Лазар ухваћен – на Косову, чији је аутор, највероватније, Стефан Лазаревић. С пажњом се развија и тематски круг који се плете око Милошеве одсечене десне руке оковане у сребро, а која је потом однесена у Брусу, где је чувана крај Муратовог гроба. Љубинковић издаваја и формирање приповести о предсмртној Милошевој жељи да буде сахрањен испод Лазаревих ногу. При том, за овај ранохришћански обичај, који се сачувао у песми дугог стиха, аутор сматра да није био без историјског основа, јер је током археолошких истраживања, у манастиру Раваници, пронађен гроб у коме су похрањене крхотине мача, што указује на гроб ратника, можда и Лазаревог верног слуге. У прилог томе да је Милош Обилић био историјска личност, аутор пружа и друге аргументе.

Претходно изведена сазнања и закључци у трећем поглављу књиге посматрају се и тумаче у ширем и сложенем друштвено-политичком контексту, као и у следу потоњих историјских процеса, од пада Српске деспотовине до Српске револуције у XIX веку. У светлу верских и политичких чинилаца, аутор сматра да је косовска легенда, која је настајала у Далмацији, прошла кроз суптилну католичку редакцију, те да се у тим конструкцијама верске пропаганде заправо и зачала приповест о издаји Вука Бранковића (*Краљевство Словена, Прича о Косовском боју*, песме дугог стиха), а која је, како се у књизи напомиње, грађена према моделу приповести о праисконском греху који се вечно мора испаштати. Два члана породице именују се као издајници: Вук Бранковић у Првом косовском боју, а његов син Ђурађ у Другом косовском боју 1448. године. Како је до издаје свакако дошло у Другом косовском боју (влашки војвода Дан напустио је бојно поља, али и Јанко Хуњади), тако се издаја из ове несрећне битке временом пренела у Први косовски бој 1389. године, и то, како Љубинковић занимљиво истиче, логиком: ако је син овакав, отац му је морао бити једнак. Стојећи на већ утврђеном становишту да је издаја измишљена, Љубинковић додаје да оптужба, у извесном смислу, није сасвим произвољна, јер се не може рећи да је веран за онога ко мимо воље владара – у том тренутку је то Лазарева супруга Милица, али и суверене политике Српске цркве – води и даље рат за свој шићар против Турака. Стога, закључује

Љубинковић, Вук није издао Лазара, чијим се чак моштима поклонили приликом преношења из Приштине у Раваницу, али јесте издао Милицу и њену политику везивања за Бајазита и Турску.

Уз преглед и анализу одјека и извора о Косовској бици изван граница српске средњовековне државе (допринос моћног руског цара Ивана IV Грозног и амбиције Русије да постане „Трећи Рим“, западноевропска ликовна и пластична уметност, европска драмска књижевност), Љубинковић истиче и то да нису сви садржаји историјских, путописних и сродних списа нашли исказ у српским епским народним песмама. Аутор тачно указује на сличности које се запажају између дела турских хроничара Муле Нешрије и Идриза Битлисија, с једне стране, и бугарштице коју је објавио Валтазар Богишић, с друге стране, те закључује да песме из збирке Вука Караџића највише чувају црквени култ кнеза Лазара који свесно жртвује себе ради туђих, раније почињених грехова, а да забележене песме дугог стиха дотле имају у првом плану подвиг Милоша Обилића, при чему овај круг песама садржи дубровачку верзију косовске легенде са битним печатом Католичке цркве и њене идеологије. Љубинковић још претпоставља да су у делокруг епике и косовске легенде уопште ушли и мотиви и личности (рецимо Југовићи) негдашњих популарних, али данас изгубљених песама, које су певале о судбини и борбама негда моћног града Новог Брда на Косову. Оспоравајући тзв „сремску теорију“ о пореклу народних епских песама о Боју на Косову, Љубинковић подвлачи да се у песмама које је Вук Караџић записао у Срему често види утицај схватања нове средине, што опет додатно усложњава слојевитост, структуру и порекло елемената косовске легенде.

Сводећи рукопис, Љубинковић оповргава и уврежено негативно мишљење о Србима као о народу који траје у митовима, односно лажима, сматрајући да прича о Србима као изабраном народу јесте алузија на Библију и да та паралела није настала после Косовске битке, већ да је она формирана у доба Стефана Немање и Светога Саве. Истичано је, пак, да су они једнаки творцима Новог Израила – библијском Јакову и сину му Прекрасном Јосифу. Запажајући да је паралела илустрована у припрати манастира Сопотана, аутор често не пропушта прилику да сопствене

ставове аргуентује примерима из историје ликовне уметности.

Напоследку, првобитно замишљеној књизи додата су још два прилога. Један утврђује и објашњава сличности између Муратовог завета и песме Филипа Вишњића *Почейшак буне йрошшв дахија*, чију инспирацију аутор не налази у запису на Муратовом турбету на Косову, већ је сматра позајмљеницом из муслиманске литературе или из легендарних прича о султану Мурату. Завршни текст очигледно је настао у вези с најновијим косовским трагичним збитијима, у коме се, слично претходно изнетом ставу, негирају раширена веровања према којима су Срби опседнути идејом саможртвовања по угледу на опредељење кнеза Лазара. Напротив, таква уверења заснивају се на дидактичкој спознаји да се све

у животу може достићи ако је човек спреман да уложи напоре и да поднесе неопходне тегобе.

У том смислу, и Ненад Љубинковић је учинио изузетан напор да око конкретног историјског догађаја повеже бројне чиниоце и да их посложи у логичан и прихватљив мозаик који ће убудуће бити незаобилазан извор истраживачима и научницима, али због јасног, занимљивог и есејистичког начина излагања материје, такође, биће пријемчив и осталим заинтересованим читаоцима. Осим тога, књигу прати и именски регистар који омогућава усмеренија и конкретнија читања згуснутих садржаја студије Ненада Љубинковића *Од Косовске бишкe до косовске леџенде*.

Др Бранко Злајковић
Институт за књижевност и уметност
Београд, Србија

ПРИЛОГ РАЗУМЕВАЊУ ТРГОВАЧКЕ ПРАВДЕ НА МЕДИТЕРАНУ У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

(*Tribunali di mercanti e giustizia mercantile nel tardo medioevo*, a cura di Elena Maccioni, Sergio Tognetti, Leo S. Olschki Editore, Firenze 2016, vi + 222 pp.)

Положај трговца на Медитерану с временом се мењао, а његове обавезе и привилегије су зависиле од државног уређења простора у којем је деловао. Без обзира на то одакле долази и где тргује, сваки трговац је био обавезан да поштује временске рокове. Испорука робе и кружење меница били су разлози због којих је постојала потреба да се на време обаве сви послови и исплате дугова. Међутим, ситуације које су заустављале послове, попут преваре и непоштовања уговора, представљале су уобичајене проблеме у трговачком свету. Како је локална власт третирала трговце и решавала њихове правне проблеме, можда најбоље можемо да разумемо уколико анализирамо примену трговачке правде у неким од већих трговачких центара.

Са овим циљем је и настао зборник радова под називом *Tribunali di mercanti e giustizia mercantile nel tardo medioevo*. Садржи осам радова с научног конгреса одржаног 26. фебруара 2016. године у Академији науке

и уметности Тоскане „La Colombaria”. Радови обрађују специфичне примере трговачке правде користећи богате фондове из архива Дубровника, Фиренце и Барселоне.

Први рад аутора Серђо Тоњетија носи наслов *Ser Bartolo di Neri da Ruffiano, Giovanni Villani e il fallimento della compagnia Perugini*. Концентришући се на период XIV века у Фиренци, Тоњети нам указује на начине на које се у фирентинској средини спроводила трговачка правда. Веома често за решавање правних питања која су подразумевала трговачке послове било је неопходно затражити посредника који познаје закон, обичаје трговачког пословања и савременог друштва. Због своје стручности фирентински нотари су били од великог значаја за обављање правних послова који су се тicali трговаца. Тоњети је из овог разлога у свом раду изложио рад једног нотара, сер Бартола ди Нери да Руфиана. У Државном архиву Фиренце сачувано је неколико регистра које је овај нотар водио током XIV века, а управо они који се тичу једне фирентинске компаније пружају нам могућност да сагледамо на који начин је фирентински закон третирао трговачке послове. Ослањајући се на записе сер Бартола, аутор је у свом раду реконструисао један случај везан за дугове компаније Перуђини. Овом приликом је објашњена процедура којом се приступало при ликвидацији трговачких дугова. Из белешки нотара сазнаје се да информације које су добијане од Перуђинијевих поверилаца нису добијане на једном месту које би могло да се назове правном канцеларијом, већ су градски представници и сер Бартоло ишли на места пословања ових лица. Истакнут је потенцијал нотарских белешки, из којих је такође могуће сазнати да су разне друге правне одлуке везане за фирентинску економију доношене на местима попут фондака, седишта неке компаније или у ботегама.

Следећи рад носи наслов „La giustizia mercantile nella Ragusa (Dubrovnik) basso-medievale”, аутора Франческа Бетаринија. Циљ овог рада је да се представи примену трговачке правде у Дубровнику током периода

XV века. Као значајну полазну референцу за ова питања аутор користи статут града који је настао током венецијанске власти, 1272. године, а чије допуне су често подразумевале нове регулације које су се тицале трговине. Извесне правне реформе град Дубровник је спровео 1416. године, али без оснивања трговачког суда. Овом приликом је примећено да се у Дубровнику, у поређењу са градовима попут Фиренце, негира могућност постојања суда специјализованог за трговачка питања. Без обзира на ову чињеницу, захваљујући нотарским списима могуће је анализирати процедуре везане за трговачко право. Према закону који је 1275. године прикључен статуту града, трговци су морали да у нотарској канцеларији бележе сваку продају на кредит у вредности већој од 10 перпера. С друге стране, са признавањем валидности трговачких дефтера, кредитних писама и разних приватних забелешки на суду, током друге половине XV века, било је могуће узимати у обзир и ове врсте доказа при доношењу пресуде у трговачким расправама. Уколико је било неопходно решавање неке судске контроверзе у коју је умешана нека од ботега, било је значајно да се као правни доказ размотри пословна књига која је у њој вођена.

Седерик Квертије је аутор наредног рада под насловом “Entre nation, diplomatie économique et corsaire: les conflits marchands au Sein de la communauté florentine de Pise dans la seconde moitié du XIVe siècle”. Фокусирајући се на период XIV века, аутор анализира на који начин је Трговачки суд (la Mercanzia) из Фиренце деловао како би обезбедио мирно и сигурно пословање својим трговцима ван града. Наглашен је значај писама које је *Mercanzia* слала у суседне градове, попут Пизе, како би преговарали решавање проблема који су се тицали фирентинских трговаца. На основу њих, аутор је мапирао градове ка којима је *Mercanzia* одржавала контакте, где се закључује да је највећу кореспонденцију Фиренца одржавала са Пизом.

Спровођење трговачке правде у Барселони представила је Марија Елиза Солдани у свом раду “Arbitrati e processi consolati fra Barcellona e l’oltremare nel tardo medioevo”. Како је Барселона била град са великом концентрацијом трговаца у XV веку, решавање трговачких спорова је било од великог значаја. Трговина је у овом граду посматрана као *res publica*, те је свака штета за трговца представљала и штету за заједницу. Како би нам

приближила које су опције за решавање правних проблема имали трговци у Барселони, Солдани нам представља два модела. Први модел је била арбитража, као брза и мирна процедура у решавању трговачких расправа. У овом случају трговци су могли да се обраће адвокату, судији или колеги трговцу који би посредовао у расправи и донео пресуду. Примере оваквих спорова можемо наћи у нотарским записима, где се наводи разлог расправе, стране које су саслушане и одлука која је донета на крају. Други начин за решавање сукоба између трговаца било је обраћање Поморском конзулату (Consolato del Mare). Овај суд је за трговачка питања користио скраћену процедуру (procedura sommaria), а која је искључивала коришћење адвоката. У обзир су узимани докази попут трговачких књига, нотарских уговора, регистра писара брода, али и испитивања сведока из трговачких кругова који би на било који начин били информисани о предмету расправе. Сличну функцију су имали и каталонски конзули у Пизи и Фиренци, који су подједнако сакупљали информације и вести са различитих страна у оквиру трговачких кругова, са циљем доношења правичне пресуде.

Лоренцо Танцини је у свом раду “Gli arbitrati del vescovo : giustizia vescovile e controversie private a Firenze fra Tre e Quattrocento” скренуо пажњу на постојање правних трговачких докумената међу записима бискупских нотара. Као први разлог појаве људи који се баве трговином међу нотарским записима овог типа је улога ризничара, коју су трговци имали при бискупским канцеларијама. У раду је примећено како су трговци у Фиренци често заузимали позицију посредника у случају било каквих новчаних трансакција које имају везе са Светом столицом. Повезани са овом врстом послова и сами трговци бирали су да своје правне проблеме решавају при бискупском суду. Такође, услед тога што су своје послове везивали за Свету столицу, поједини трговци у Фиренци су подносили захтев за признавање статуса којим би стицали право да им суди папски судија. Аутор је анализом овог примера указао на то да је трговачка правда налазила своју примену и на другим специјалним судовима, који би одговарали трговцима из разних пословних разлога.

„Una rappresaglia contro mercanti genovesi gestita dal Consolato del Mare di Barcellona (1417–1422)” наслов је рада чији је аутор

Елена Мањони. Будући да је Поморски конзулат Барселоне од краја XIV века имао обавезу да се бави одштетама, ауторка је представила један посебан случај који је, захваљујући питањима економске природе, укључио овај суд у решавање политичких мировних односа. Разлог за то лежи у догађају из 1416. године, када је Пјетро Ре, ђеновљански трговац и каталонски конзул у Фамагусту, без јасног мотива одузео робу једног трговачког брода који је пошао из Барселоне. Након што је наредне године потписано примирје између Ђенове и Круне Арагона, Ђенова се обавезала да исплати одштету за поменути брод. Пратећи документа из фонда Поморског конзулата, ауторка објашњава целу процедуру током које је суд прикупљао имена оштећених, уговоре и доказе зарад почетка исплате која стиже из Ђенове. Ова процедура је током свог трајања од четири године укључила велики број људи међу којима су били оштећени, повереници, трговци и угледни грађани. Мањони се овом приликом осврнула и на уговоре неких од трговачких удружења (*comenda*) који се могу пронаћи међу онима чији је улог на броду из Барселоне одузет 1416. године. Овом приликом ауторка је представила и профил улагача, као и просечне суме за неке од њих. Као закључак у овом случају истакнут је значај улоге Поморског конзулата у закључењу примирја са Ђеновом, који је истоме допринео старајући се да исплата одштете буде спроведена у дело.

Следећи рад носи наслов „*Gli uomini e le donne d'affari tedeschi e la Mercanzia di Firenze nei primi decenni del XV secolo*”, чији је аутор Лоренс Бунингер. Базирајући своје истраживање на документима фирентинског суда *la Mercanzia*, Бунингер приказује пар случајева жена трговаца које су као удовице тражиле своје право пред судом у Фиренци, захваљујући пословима које су њихови мужеви обављали самостално или у партнерству с њима. Највећа пажња у раду је усмерена ка једном случају из периода 1410/11. године у који су били умешани немачки трговци, тада смештени у *Fondaco di Tedeschi* у Венецији. Представник Ђовани Саралђија је 1410. године, на територији насеља Местре, са немачким трговцима потписао уговор за куповину вуне. Међутим, наредне године Саралђи је поднео жалбу суду везану за погрешно срачунате трошкове у једној етапи путовања, као и на погрешну тежину робе, од које је извесна количина била оштећена од влаге.

Расправу је могуће пратити захваљујући процесу вођеном у Фиренци, где су на саслушање били позивани и немачки трговци. Нажалост, ауторка је указала на мањак објашњења извесних закључака у документима расправе, али и на чињеницу да се немачки трговци никада нису појавили пред судом. Такође, међу документима је забележен предлог да се цео случај пребаци у Венецију, место боравка немачких трговаца који су били умешани у ову расправу.

Последњи рад у овој публикацији носи наслов *L'ufficio del ricorso presso la Mercanzia fiorentina tra Quattro e Cinquecento*, аутора Луке Боскета. Канцеларија за жалбе или Апелациони суд, као део Трговачког суда у Фиренци, формиран је у другој половини XV века. С обзиром да се дешавало да расправе које је водио Трговачки суд буду веома дугачке, са доста трошкова за трговце, креирана је Канцеларија за жалбе, која би убрзавала процес. Право на обраћање овом суду имали су трговци умешани у расправу која није била решена након истека прописаног периода за доношење закључка. Као један од извора за расправе овог суда аутор је користио дело Лоренца Ђудетија под насловом „*Ricordanze*”, у којима се Ђудети присећа неколико случајева у чијем решавању је учествовао док је био члан ове канцеларије. Анализом функционисања Канцеларије за жалбе и бројног стања трговаца у Фиренци, аутор је дошао до статистике која показује да су трговци који су били чланови ове Канцеларије у периоду од 1478–1481. године били на истој позицији чак пет пута. Закључак који се може извести је да је постојала јасна тенденција да се у Фиренци створи један круг трговаца који ће бити искључени у овом послу, те да зарад минуциозног рада овог суда могућност реизбора није била искључивана.

Представљањем појединих случајева правних расправа које се тичу трговине радњи овог тематског зборника указали су на богатство фондова значајних за питање трговачке правде, те и на својственост неких трговачких судова на Медитерану. Свакако, без анализе докумената трговачких судова није могуће сагледати статус трговца у светлу односа са локалном влашћу. Овакве студије су показале да документа релевантна за питање трговачке правде морамо тражити не само у фонду трговачког суда већ и међу изворима разних нотарских фондова.

На крају, желимо да укажемо на још неке наслове који су значајни за изучавање трговачке правде на Медитерану. Издвојили бисмо још један рад поменутог Лоренца Танцинија под насловом „Tribunali di mercanti nell'Italia tardomedievale tra economia e potere politico”, објављен у оквиру зборника радова под насловом *Il governo dell'economia: Italia e Penisola Iberica nel basso Medioevo* (a cura di Sergio Tognetti, Lorenzo Tanzini, Viella 2014). За ову тему је релевантна и студија под насловом „Norme, scienza e pratica giuridica tra

Genova e l'Occidente medievale e moderno” (Socetà Ligure Storia Patria, 2012), чији је аутор Вито Пјерђовани, а која једним делом обрађује и питања трговачке правде у Ђенови.

За опште разумевање трговачке правде незаобилазна је *Giustizia sommaria: Pratica e ideali di giustizia in una società di Ancien Régime* (Feltrinelli, 2003), ауторке Симоне Черути, која на примеру Торина у XVIII веку објаснила скраћену процедуру карактеристичну за трговачке судове.

Мсп Марија Андрић
Историјски институт, Београд

МАТЕРИЈАЛНА ДОБРА НА ПОЛЗУ СВОМ НАРОДУ

*(Задужбине и задужбинари: У фондovima Архива Србије, том 1.**Приредили: Јелица Рељић, Ана Кос Вујовић, Оливера Остојић, Ђурђија Аџић, Ениса Аломеровић Хубанић и Душан Гутеша. Архив Србије, Београд 2015, 906 стр.)*

Задужбине су кроз историју српског народа биле чувар културне баштине као и идентитета српског народа, културе, писмености и духовности. Процват задужбинарства у 18. и 19. веку везује се за његову дубоку традицију, као и за подизање националне свести у борби за независност и државност. У ослобођеној, нововековној Србији – за допринос општем напретку и препороду нације. У овом периоду задужбине добијају световни карактер и имају посебан значај као установе. Улагање задужбинара у културу и образовање допринело је изградњи националног идентитета српског народа. Управо ти мотиви исказани су и у оснивачким писмима и тестаментима којима су осниване задужбине. Уставом Краљевине Србије из 1888. године (чл. 194) гарантовано је право оснивања задужбина, и предвиђено је да ће посебним законом ова материја бити ближе регулисана. Осам година касније донето је Законодавно решење о задужбинама које је било почетак законског регулисања материје задужбина. Већина институција у Србији за које данас

знамо настале су управо у овом периоду на имовини задужбинског карактера.¹ Повећањем броја и значаја задужбина јавља се потреба за њиховим потпуним правним регулисањем, па је 1912. године донет први закон који за предмет регулисања има задужбине. У 20. веку установа задужбина је правно уобличена Законом о задужбинама Краљевине Србије из 1912. године. Овај закон је на прецизан и свеобухватан начин правно регулисао материју задужбина.

У периоду након Другог светског рата, конституисањем нових друштвених и првенствено својинских односа, у односу на задужбине успостављен је битно другачији приступ. Одмах након рата у Србији је било регистровано око 700 задужбина, да би 25 година касније при Задужбинском одсеку секретаријата за образовање и културу СР Србије било је евидентирано 729 задужбина². Са изузетком првих послератних година рад задужбина је значајно отежан или потпуно онемогућен различитим видовима одузимања имовине. Тиме су значај и улога задужбина потпуно маргинализовани.

¹ Оснивачи ових задужбина били су успешни имућни људи, трговци, занатлије, адвокати, који су свој иметак ставили у функцију националног просперитета. Намену средстава опредељивали су утврђивањем конкретних циља: школовање сиромашне деце, давање стипендија најбољим студентима или пак општег циља као нпр. културно-просветног, патриотског, хуманитарног и сл. (Гимназија у Сремским Карловцима, најстарија гимназија у Срба, основана је 1791. године има седиште у згради задужбине браће Анђелића – патријарха Германа и митровачког проте Стевана; Матица српска која је основана 1826. у Пешти имала је седиште у згради „Текелијанума“, која је задужбина Саве Текелије, а 1927. пресељена је у данашњу зграду Матице српске која је задужбина Марије Трандафил; Велика школа која је основана 1863. уздигнута је на ранг универзитета 1905. године (Београдски универзитет) и смештена је у задужбинско здање Капетан Мише Анастасијевића; Српска велика православна гимназија у Новом Саду је Задужбина Милоша Бајића итд.).

² М. Савић, „Задужбине код нас“, *Култура*, 4 (1969), 96–106.

Тема задужбинарства постепено поново постаје актуелна у последњих двадесет година, заједно са реафирмацијом приватне својине и транзиционим процесима. Трансформација својинских односа у процесу приватизације, након тога и реституције, отворила је значајна питања у вези са задужбинама. Нека од њих су и питања евиденције и прибављања документације задужбина која су посебно актуелизована законима о реституцији. Места за расветљавање ових питања били су првенствено архиви.

Архив Србије је, на задовољство истраживача, 2015. године објавио књигу *Задужбине и задужбинари: у фондовима Архива Србије. Том 1*, коју су приредили Јелица Рељић, Ана Кос Вујовић, Оливера Остојић, Ђурђија Аџић, Ениса Аломеровић Хубанић и Душан Гутеша. После дуго времена несређених евиденција о задужбинама, Републички секретаријат за културу СР Србије је 1975. године предао Архиву Србије грађу чије су сређивање и обраду почели крајем 70-их година. Трудом изузетних архивиста ове установе пред нама је, после више деценијског прегнућа, обрађена и публикована грађа која се односи на задужбине, а налази се у фондовима Архива Србије.

Публикација је подељена у седам поглавља: „Уводна реч“, „Предговор“, „Спискови задужбина и фондова“, „Сумарни инвентар“, „Попис предмета опште и поверљиве преписке“, „Аналитички инвентар досијеа задужбина и фондова“, а поседује и Именски и Географски регистар. Књига је обогаћена и илустративним материјалом. У „Предговору“ чији је аутор архивски саветник Јелица Рељић дат је приказ законске регулативе која се односила на задужбине, а које су предмет преузете архивске грађе. У предговору се читалац упознаје и са основним елементима задужбине: оснивачким актима, оснивачима, имовином, циљевима и управом задужбина. Читалац у овом делу сазнаје све оно што је значајно за оснивање, односно настанак задужбина. Тестаменту, као најчешћем основу за настанак задужбина посвећује се посебна пажња. Из овог извора могу се сагледати мотиви за настанак задужбина, њихова сврха, али и сазнати о томе ко су све били оснивачи задужбина, којег су били пола, имовног стања, нивоа образовања. 'Кратка историја Фонда Задужбина Архива Србије', којом се завршава „Предговор“, осветљава нам пут од пријема грађе у Архив Србије до публи-

ковања овог издања. Следе „Спискови задужбина и фондова“ који нам омогућавају увид у целокупну грађу Фонда Задужбина, те „Сумарни инвентар“ – 403 инвентарне јединице. У „Попису предмета опште и поверљиве преписке“ приказана је архивска грађа за чија годишта нису сачувани деловодни протоколи. Поглавље „Аналитички инвентар досијеа задужбина и фондова“ највећег је обима и у њему је описана грађа за 1.322 задужбине, претежно са простора Србије, али и бивших југословенских република, за период од 1842. до 1994. године. Драгоцени подаци о оснивачима, оснивачким актима, имовини, циљевима и управама задужбина од изузетног су значаја за истраживаче који се баве проучавањем задужбина у XIX и XX веку, као и за поступке реституције који још увек нису завршени. Овако приказана грађа може дати одговор на многа питања у вези са задужбинама као установама, али и са друштвеним приликама у којима су задужбине настајале као и податке о личностима и личним судбинама оснивача.

У књизи се могу наћи имена истакнутих личности као оснивача задужбина, али и имена оних задужбинара чије су, увидом у постављене циљеве задужбине закључујемо, тешке судбине биле мотив оснивања задужбине. Пажљивом анализом може се уочити промена правних правила која се односе на настанак и управљање задужбинама кроз промену законске регулативе која се на њих односи. Ови подаци говоре нам о природи задужбина као установа у Србији и њиховом разумевању и третману у обухваћеном периоду, приближавају нам мотиве и циљеве задужбинара, промену положаја задужбина у правном систему, друштвеном и државном уређењу Србије у XIX и XX веку.

Волуминозно дело које је пред нама, подједнако је важно за историчаре, правнике и друге читаоце који ће бити у прилици да сагледају изворе непроцењиве вредности за осветљавање многих питања у вези са задужбинама и задужбинарством.

Илустративни део нам кроз додатну визуру приближава задужбине и задужбинаре. Приређивачи су књигу посветили задужбинаркама Архива Србије, Маргерити и Анђици Арнаутовић, које су 1998. године основале „Фонд Александра Арнаутовића“, који има за циљ унапређење архивистичког рада кроз додељивање награда најбољим архивистима и архивима. На овај начин није само исказана

почаст задужбинаркама, већ је и истакнут значај задужбина у савременом друштву. Највећи Фонд задужбина у Србији је срећен, обрађен и објављен у књизи „Задужбине и задужбинари у фондовима Архива Србије”. Она

представља велики издавачки подвиг Архива Србије, али и пример и подстрек другим архивима да учине доступнијом грађу која се односи на задужбинарство, које је више векова присутно у традицији српског народа.

Мср Јелена Веселинов
Матица српска, Нови Сад

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

БОРЋЕ БУБАЛО (Београд, 1969). Редовни професор на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Е-адреса: djbubalo@f.bg.ac.rs

Дипломирао 1996, магистрирао 2001. (*Номици и номичке књиџе*), докторирао 2007. (*Писана докуменџа у средњовековном српском друшћиву*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Биран у звање асистента-приправника (1997), асистента (2002) и доцента (2007). За ванредног професора изабран 2012. године за ужу научну област: Историја српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком. Област интересовања: документарна и свакодневна писменост у средњовековном српском друштву, нотаријат у средњовековној Србији, средњовековно српско право, старе српске повеље, историја цркве, историја Зете и Боке которске, систем владавине у средњовековној Србији и др.

Важнија дела: *Српски номици*, Београд 2004; *Писана реч у српском средњем веку: значај и ујойреба љисаних докумената у средњовековном српском друшћиву*, Београд 2009; *Душанов законик* (прир.), Београд 2010; *Јурисдикција Католичке цркве у Срему*, Београд 2010 (коаутор); *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, Turnhout 2015; *Владари Србије*, Београд 2013; 2017 (коаутор); *Српска земља и љоморска у доба владавине Немањића*. Књ. 1, *Од Сабора у Расу до Сабора у Дежеву*, Београд 2016.

МАРКО ГАВРИЛОВИЋ (Ужице, 1993). Истраживач-приправник у Историјском институту у Београду. Е-адреса: marko.gavrilovic993@gmail.com

Дипломирао 2016. (*Савладарство у држави Немањића*) и мастерирао 2017. године (*Српски државни сабори у доба Немањића*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је 2018. уписао докторске студије Области интересовања и истраживања: Српске земље и Западна Европа у средњем веку, српско-турски односи у 14. и 15. веку, унутрашња организација српских средњовековних земаља.

СНЕЖАНА ИЛИЋ (1976). Магистар историјских наука.

Е-адреса: snezailic@neobee.net

Дипломирала (2000) и магистрала 2009. (*Југословенство Свезозара Прибићевића и војвођанско љишћање*) на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Сарадник је на пројекту Матице српске „Српски биографски речник”. Сарадник је часописа *Нова Зора*, *Поља*, *Свеске*, *Трај* и *Изворник*.

Важнија дела: *Аџанасије Шола: прилози изучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, Нови Сад 2011; *Светозар Прибићевић – стварање и очување југословенске државе*, Београд 2018.

ПЕТАР В. КРЕСТИЋ (Београд, 1963). Научни саветник Историјског института Београд. Е-адреса: petarkre@mts.rs

Дипломирао 1988. (*Нова грађа о Светозару Милешићу и Народној сираници*), магистрирао 1995. (*Србија у Србским народним новинама Теодора Павловића [1838–1848]*) и докторирао 2001. године (*Српско привредно друштво „Привредник“ [1879–1918]*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. У Историјском институту у Београду ради од 1988. године. На Филозофском факултету у Београду од 2000. до 2006. предавао Увод у историјске студије. Био је одговорни уредник часописа *Мешовита грађа/Miscellanea/* (2003–2010). Стални је члан-сарадник Матице српске, члан Редакционог одбора и уредник епохе (прва половина XIX века) капиталног издања *Српски биографски речник* Матице српске и један од активних сарадника *Српске енциклопедије*. Био је председник Друштва историчара Србије (2002/3). Област истраживања: историја српског народа у XIX веку, посебно привредна историја и културно-политичке везе Срба из Јужне Угарске са Србима у Кнежевини и Краљевини Србији.

Важнија дела: *Пречани и Шумадинци: Теодор Павловић и „Српске народне новине“ о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Београд 1996; *Српско привредно друштво „Привредник“: (1879–1918)*, Београд 2002; *Први српскојурски рай 1876. године у дописима Шарла Бејана*, Београд 2010; *Владари Србије*, Београд 2013; 2016 (коаутор).

ЉУБОМИРКА КРКЉУШ. Редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду у пензији. Е-адреса: ljkrkljus@sbb.rs

Дипломирала 1964. и магистрирала 1972. на Правном факултету Универзитета у Београду, где је и докторирала 1978. (*О политичким приликама у Војводини од 1918. до 1929. године*). На Правном факултету у Новом Саду предавала је Историју држава и права народа Југославије, Историју држава и права народа Србије и Црне Горе и Правну историју српског народа, а поред тога и опциони предмет Историја политичких и правних институција Војводине. Предавала је правну историју три године и на Правном факултету у Источном Сарајеву. Током рада на Правном факултету била је продекан и декан Факултета и проректор Универзитета у Новом Саду. Била је потпредседник Матице српске од 1999. до 2003. године, а тренутно је секретар Одбора Одељења за друштвене науке и уредник *Свесака Матице српске* (Грађа и прилози за културну и друштвену историју). Члан је Одбора за изворе српског права Српске академије наука и уметности.

Бави се правном историјом српског народа у XIX веку, а нарочито Српским народним покретом 1848–1849, политичко-правним статусом Војводине, временом уједињења у заједничку државу 1918, као и другим темама правне историје српског народа.

Важнија дела: *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 1992; *Пројекти уједињавања Војводину Србију насљедили у току српског народног*

йокреїа 1848–1849, Нови Сад 2006; *Извещїаји француских дїїломатїа из Београда у време револуцїе 1848–1849*, Нови Сад 2009; *Средишњи органи власїи у Срїској Војводовини: 1848–1849*, Нови Сад 2013; *Консїанїин Боґдановїћ (1811–1854)*, Нови Сад 2018.

АЛЕКСАНДАР ПУШКАШ (Београд, 1994). Студент докторских студија на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Е-адреса: aleksandarpuskas47@gmail.com

Дипломирао 2017. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду: *Појава њрвих њолийичких криїичких мисли у Јуґославији након смрїи Јосїа Броза Тїиа. Случај лисїа „Јавносї” (1980/1981)*. Мастер рад одбранио је 2018. године на истом факултету: *„Књижевне новине” о јуґословенсїву и слободи сїваралащїва (1980–1984)*. Области интересовања и истраживања: СФРЈ после смрти Јосипа Броза Тита, интелектуална опозиција, југословенство и национално питање.

МИЛЕВА ТОМИЋ (Фекетић, 1961). Портпарол Полицијске управе у Новом Саду. Е-адреса: tomicmileva@yahoo.com

Дипломирала на Међународном смеру Факултета политичких наука у Београду 1984. године. Магистрирала 2006. на Правном факултету Универзитета у Београду (*Идеја ауїиономије Војводине у свеїлу сїољноїолийичких уїицаја на државно уређење Краљевине Јуґославије*). Докторирала на истом факултету 2016. (*Правно уређење Дунавске бановине и концепїи државноїравноґ сїаїїуса Војводине 1929–1941*). Област истраживања: идеја и пракса уставноправног положаја Војводине.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Маџице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЧИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** или **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Владимир Николић, Зборник МС за историју, Маџице српске 1, 21000 Нови Сад*. (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 062/8563915, односно 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажета**к на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 3 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод**.

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.”.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље”.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто”. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто”, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правилнику српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети” користи се скраћеница „вид.”, а за „упоредити” се користи скраћеница „упор.”.

Редакција

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **vnikolic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: Vladimir Nikolić, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000 (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 62 856 39 15 and +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 3 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>)

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.
3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.

5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by "et al."
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author's initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author's initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by "etc."
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџс срѣскоџа језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For "compare" the abbreviation "cf." should be used.

Упутство за ауторе на енглески језик превела
Оливера Кривошић

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381 21 6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 98 (2/2018) 5. децембра 2018. године
За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић
Коректор: Владимир М. Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање свеске бр. 98 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Петар В. Крестић. – 1984, 29–. – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимен у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410